

UiO • Universitetet i Oslo

Tunsberghus

*Hvorfor ble borgen
plyndret og brent i 1503?*

Thor Arve Vartdal

Masteroppgave i historie

Institutt for arkeologi, konservering og historie (IAKH)

UNIVERSITETET I OSLO

Høst 2019

1 Forord

Stor takk til hovedveileder Hans Jacob Orning og biveileder Erik Opsahl for god støtte og råd gjennom hele oppgaven. I tillegg til individuell veiledning har det vært inspirerende å delta på seminarer med dere der *crème de la crème* av middelalderhistorikere har møttes. En ny verden har åpnet seg med alt som ligger tilgjengelig i arkivene, enten en søker digitalt eller møter opp på arkivet og venter spent på første rad på det en fåmælt arkivar henter opp fra skattkammeret. Takk også til alle museum og bibliotek som har hjulpet meg og ikke minst takk til Randi Nørstebø for språklige råd og oppmuntringer underveis.

2 Sammendrag

Det er allment kjent at Tunsberghus, borgen som lå på Slottsfjellet i Tønsberg, ble plyndret og brent i 1503 og at det skjedde som en del av flere stormenns opprør mot kong Hans. Det var ikke noe uvanlig at borger ble plyndret og brent hverken i dette opprøret eller i middelalderen generelt.

Det finnes noen få spor av kamp på Tunsberghus som ikke har blitt omtalt tidligere. Under utgravningene for snart hundre år siden ble det blant annet funnet en pilspiss i selve brannlaget i en av rondellene. En samling steinkuler ved ringmuren tyder også på at borgen kunne forsvare seg med kruttvåpen.

Bøndene har tidligere fått skylden for at høvedsmannen ble drept. Det er derimot mer sannsynlig at han ble drept av de svenske styrkene. Da den svenske marsken Svante Nilsson og Knut Alvsson var med på å starte opprøret mot kong Hans i 1501, lofte de å hjelpe hverandres familier hvis noen av dem skulle bli drept. Knut Alvsson ble drept mens han hadde fritt leide. I rettsaken etterpå ble høvedsmannen på Tunsberghus, Matts Olsson, blant flere andre menn frikjent for drapet. Kong Hans konfiskerte all eiendom og enka Mette Iversdatter Dyre og sønnene ble gjort arveløse. Mette giftet seg senere med Svante Nilsson. Han ble kalt Norges høvedsmann i april 1503 og oppholdt seg i Oslo i mai. Svenske styrker dro til Tønsberg derifra og det må ha vært Svante Nilsson som beordret dette angrepet. Han hadde motiv til å få Mats Olsson drept som hevn for drapet på hans nært allierte og kones tidligere ektemann. Bønder fra Sande skipreide ble med den svenske hæren mot Tønsberg. Bondeopprør er et kjennetegn for middelalderen, de kunne drepe både riksråder og fogder, men de gjorde det ved gjentatt misbruk av makt. Det er ikke kjent noe misbruk av makt hverken fra Mats Olsson eller fra noen av hans fogder. I motsetning til hva som er hevdet tidligere, så er det usannsynlig at det var bøndene som drepte høvedsmannen. Hvis han ble drept med overlegg, så hadde Svante Nilsson sterkest motiv.

Notatet på baksiden av Codex tunsbergensis som oppgir 1503 som året på da det skjedde, er sannsynligvis av yngre dato enn det som har blitt antatt tidligere. Ovenfor notatet så er det gjort andre notater som kan være skrevet så sent som i 1612. Det trengs en sikrere skriftgransking for å kunne avgrense tidsrommet når det ble skrevet.

Brev undersøkt fra perioden viser at nasjonal identitet ble brukt som drivkraft i opprøret, også overfor allmuen. Dette utfyller tidligere forskning som har konkludert med det samme basert på materiale fra midten av 1400-tallet.

Innholdsfortegnelse

1	FORORD	2
2	SAMMENDRAG	3
3	INNLEDNING	6
3.1	HISTORIOGRAFISK BAKGRUNN	6
3.2	PROBLEMSTILLING OG AVGRENSNING.....	10
3.3	KILDER OG LITTERATUR.....	10
3.4	BEGREPSAVKLARING OG METODE.....	14
4	BØRGEN	18
4.1	INNLEDNING.....	18
4.2	FORSVAR.....	19
4.3	BØRGEN SOM BOLIG	24
4.4	RELIGIØS FUNKSJON.....	26
4.5	ADMINISTRATIVE OG ØKONOMISKE FUNKSJONER.....	27
4.6	SYMBOLSK FUNKSJON	28
4.7	TUNSBERGHUS' FUNKSJONER I 1503	31
4.8	HVORDAN BLE TUNSBERGHUS ANGREPET?	31
4.9	BØRGTYPER OG OPPBYGGING	33
4.10	TUNSBERGHUS' OPPBYGGING	36
4.11	STRATEGI FOR ANGREP PÅ BØRGER.....	38
4.11.1	<i>Beleiring</i>	38
4.11.2	<i>Samtidige beleiringer</i>	42
4.11.3	<i>Våpen og rekruttering av soldater</i>	49
4.11.4	<i>Brenning, ødeleggelse og plyndring av borger</i>	52
4.12	KILDER TIL ØDELEGGELSEN.....	53
4.13	KONKLUSJON.....	55
5	STORMENNENE	57
5.1	INNLEDNING.....	57
5.2	MATS OLSSON.....	57
5.3	HVEM DREPTE HØVEDSMANNEN?	64
5.4	«NORIES HÖFFWESMAN» OG METTE IVERSDATTER DYRE.....	69
5.5	STORMENNENES KRAV TIL KONGEN.....	71
5.6	LENSVESENETS BETYDNING OG FORDELING FØR OPPRØRET	73
5.7	HVA VAR STORMENNENES POSISJON OG FUNKSJON?	77
5.8	KONKLUSJON.....	79
6	BØNDENE	80
6.1	INNLEDNING.....	80
6.2	TIDLIGERE LOKALE OPPRØR OG SAMTIDIGE OPPRØR I NORDEN	80
6.3	HARDERE SKATTELEGGING GENERELT OG NÆR BØRGER SPESIELT	82
6.4	BØNDENES DELTAGELSE I MILITÆRE AKSJONER	83
6.5	HADDE BØNDENE ANDRE MOTIV?	86
6.6	DOMSBREVET FRA 1512	87
6.7	KONKLUSJON.....	91
7	BRUK AV NASJONAL IDENTITET I OPPRØRET	93
7.1	INNLEDNING.....	93

7.2	BRUK AV NASJONAL IDENTITET I MIDDELALDEREN.....	93
7.3	ANAKRONISTISK BRUK AV NASJONALISME PÅ 1800-TALLET.....	96
7.4	BRUK AV NASJONAL IDENTITET PÅ STARTEN AV 1500-TALLET	97
7.5	DOLNSTEINS BRUK AV NASJONALE BEGREP	101
7.6	KONKLUSJON.....	103
8	KONKLUSJON	105
9	UPUBLISERTE KILDER	108
10	TRYKTE KILDER	109
11	LITTERATUR.....	110
12	APPENDIKS.....	118

3 Innledning

3.1 Historiografisk bakgrunn

I den historiografiske bakgrunnen tar jeg for meg det som er relevant for angrepet på Tunsberghus i 1503. Jeg har valgt å ta med antikvariske observasjoner, siden de kan inneholde informasjon som har blitt borte senere. Det har ikke vært noe forskning direkte på ødeleggelsen og drapet på høvedsmannen, så historiografien vil i stor grad inkludere historikers kommentarer til hendelsen. Utgravninger og arkeologiske undersøkelser er også tatt med. For å kunne gi den nødvendige bakgrunnen vil jeg henvise mye til borgforskning generelt og opprøret mot kong Hans, men jeg vil ikke komme inn på dette i historiografien da det er skrevet mye om dette i Norden.

Den første i Norge som har skrevet om hendelsen i et publisert materiale, er sognepresten Peder Clausson Friis (1545 - 1614). Han blir regnet for å være en tidlig historisk-topografisk forfatter. Peder Clausson skrev at slottet ved Tønsberg ble nedskutt og ødelagt av Kristian 2. i 1532. Gustav Storm har kommentert i en fotnote at dette er feil og at «Tunsberghus blev brent i 1502 af Knut Alfssøn». Peder Clausson henviser også i denne sammenheng til Albert Kranz, som feilaktig skal ha kalt Tunsberg for Kongsberg¹.

Jens Muller forfattet en beskrivelse av Tønsberg i 1750. I forordet skrev han at han lenge hadde tenkt på å lage en beskrivelse av Tønsberg by, men at det var først etter oppmuntring fra kongen under hans besøk i Tønsberg sommeren før, at han fullførte det.² Frederik 5. var på reise i Norge i 1749.³ Müllers bok er dedikert til Johan Ludvig von Holstein, som var en av stifterne av Videnskapernes Selskab og hadde en stor håndskriftsamling.⁴ Müller skrev at en kunne se restene av ringmuren, slottet og kirken. Han beskrev derimot ikke ruinene. Han skrev «Efter at Tonsberg-huus havde liidt meget af de Svenske Anno 1503, blev det endelig gandske nedbrudt af Kong Christian II.»⁵

¹ Clausson Friis, Peder/Storm 1881:295. I Kranz sitt verk om blant annet Norges historie, har jeg undersøkt bok nummer 6 kapittel 13, som handler om kong Hans. Jeg kunne ikke finne noe om ødeleggelsen av Tunsberghus der.

² Müller 1750:forord

³ Skaare 1995:140

⁴ Mardal www.sn1.no «Johan Ludvig Holstein» lest 1. August 2019

⁵ Muller 1750:28. København. faksimile Børsums Forlag og Antikvariat

L.D. Klüwer beskrev Tunsberghus i 1823 på en reise han gjorde i deler av Norge. Han skrev at ruinene av slottet og kirken var svært medtatt. Han beskrev teglkastellet som slottet, med nedgang til kjeller, oppført av gråstein og usedvanlige store teglsteiner. Kirken ble beskrevet bare som en «grushob».⁶ Vedrørende ødeleggelsen henviser han til Müllers forklaring.⁷ Klüwer skrev videre at det måtte en «bekostelig Gravning» til for at han skulle kunne bidra med noe mer enn en grov skisse av ruinene.⁸

Historisk Tidsskrifts første utgave, bind 1 fra 1871, inneholder et «småstykk» om «Tønsberghus's Ødelæggelse». Her mente Ludvig Daae at Peder Clausson tok feil da han hevdet at Tunsberghus ble ødelagt av Kristian 2. i 1532. Daae hevdet derimot at det skjedde i 1502 under ledelse av Knut Alvsson.⁹ H.J. Huitfeldt-Kaas hevdet at 1502 var feil og at det skulle være 1503. Han viste også til notiser nedskrevet av jurist og historiker Jens Christian Berg (1775 – 1852), hvor det stod at ødeleggelsen fant sted i 1530.¹⁰ Berg noterte at hans notater er hentet fra Gerhard Schønings manuskript.¹¹ Huitfeldt-Kaas tror at Schønings manuskript må ha vært vanskelig å lese siden Berg noterte 1530 og ikke 1503, eller så gjorde Berg bare en feil.

Det var først på 1870-tallet at utgravninger startet. Haakon Thorsen frigjorde to ruiner. Ingen dokumentasjon på dette fins i dag. I forbitrelsen av at Johan Meyer ble valgt som Fortidsminneforeningens faste oppmåler, skal han ha bedt om at all dokumentasjon og tegninger ble brent ved hans død. På slutten av århundret var det nettopp Johan Meyer som gjorde nye utgravninger ved et tredje bygningsfundament.¹² Den første utgravningen jeg har identifisert, fant sted i 1875. Det kan en se i en gammel museumskatalog fra Tønsberg: «Brynesten, funnet ved utgravning på Slotsfjeldet 1875»¹³

Helge Gjessing, som var arkitekt, skrev i 1913 *Tunsbergs Historie i Middelalderen til 1536*. Han vurderte det slik at borgen var «Allerede medtatt efter de tidligere kampe i denne feide og end yterligere ødelagt under det sidste overfald, kunde der neppe være tale om nogen istandsættelse av de gamle fæstningsverker. Tunsberghus var for alle tider sunket i grus».¹⁴

⁶ Klüwer 1823/Vestfoldminne 1967:31

⁷ Klüwer 1823/Vestfoldminne 1967:32

⁸ Klüwer 1823/Vestfoldminne 1967:31

⁹ Daae 1871:501

¹⁰ Storsveen «Jens Christian Berg» <https://nbl.snl.no> Norsk biografisk leksikon lest 31.oktober 2019

¹¹ H.J.H 1877:499

¹² Eriksson 1995:2

¹³ Katalog Tønsberg Museum Samlinger 1916:7 (gjenstand nummer 53-57)

¹⁴ Gjessing 1913:113

Gjessing hevdet at Peder Clausson ikke hadde noe grunnlag for å hevde at noe skjedde da Kristian 2. kom tilbake til Norge i 1532. Selv om tittelen «høwystman vppa Tonsbierigh» ble brukt om Kristian Bagge i 1508, så mente Gjessing at det ikke betydde at borgen fortsatt ble brukt.¹⁵

Oscar Albert Johnson omtalte Tunsberghus i første bind av «Tønsberg historie» og mente at borgen ble svært forsømt på 1400-tallet. Det at både Knut Alvsson og Henrik Krummedike så ut til å ha inntatt borgen uten vanskeligheter, ble oppfattet av Johnsen som en indikasjon på at borgen ikke lenger hadde noe sterkt forsvarsverk.¹⁶ Ødeleggelsen ble kort nevnt av Johnsen, men han kom ikke med noen teori om hvorfor det ble gjort. Han kalte det et svensk innfall med støtte i et allmueopprør.¹⁷ Han nevner også at høvedsmannen ble slått ihjel og at det skal ha skjedd om våren 1503.¹⁸ Uten å begrunne det mener han at notatet i Codex Tunsbergensis om at hendelsen skjedde i 1503 ble skrevet omtrent 50 år etterpå.¹⁹

I 1969 skrev Ole J. Benedictow en artikkel i Historisk Tidsskrift om drapet på Knut Alvsson og dommene over ham. I denne sammenheng, som eksempel på at bønder ikke ble dømt, hevdet han at det var bøndene som drepte høvedsmannen på Tunsberghus. Jeg kommer til å drøfte dette i kapittelet om bøndene.

Arne Odd Johnsen, som var sønn av Oscar Albert Johnsen, publiserte en bok om Tønsberg i 1971 med tittelen «Tønsberg gjennom tidene». I denne boken skrev han bare at Tunsberghus ble plyndret og brent av de svenske i 1503.²⁰

Jan E. G. Eriksen og Per Thorsen utgav «Middelalderbyen» i 1976. Deres tema var byen, siden det ble utført en rekke arkeologiske undersøkelser i Tønsberg by i løpet av 1970-tallet. Om borgen nevner de kun at den ble ødelagt i 1503.²¹

Erling Dittman og Per Thorsen tok for seg mulige årsaker til ødeleggelsen i boken *Sagabyen forteller* som ble utgitt i Tønsberg i 1992. De stilte to helt sentrale spørsmål: «Hvorfor utførte en svensk hærflokk en slik handling på norsk grunn våren 1503? Hvordan kunne svenskene få lokale medspillere?» En delvis forklaring de kom med på bøndenes deltagelse er drapet på

¹⁵ Gjessing 1913:113 og DN 3:1043

¹⁶ Johnsen 1929:142

¹⁷ Johnsen 1929:142

¹⁸ Johnsen 1929:360

¹⁹ Johnsen 1929:394

²⁰ Johnsen 1971:85

²¹ Eriksen m. Fl. 1976:74

Knut Alvsson, da de mente dette skaket «menigmanns sinn».²² De mente også at en invaderende svensk hær året etter drapet på Knut Alvsson av denne grunn må ha fått lokalt sympati. Videre så mente de at bøndene, liksom bøndene i Dittmarsken, ville bli kvitt ubehagelige og brutale lensherrer, som i dette tilfellet var «innsatt av «snikmorderen» Henrik Krummedike». De hadde også noen meninger om hvor god stand Tunsberghus var i da det skjedde, som jeg vil komme tilbake til i kapittelet om borgen.²³

I 1995 skrev Anna-Lena Eriksson *Maktens boningar, en avhandling om norske riksborger*. Hun hadde spesielt fokus på Tunsberghus da hun hadde det som en case study. Hun påviste at borgen må ha vært vedlikeholdt og utbedret på 1400-tallet, som var ny kunnskap den gang. Om ødeleggelsen skriver hun ikke annet enn at det var en følge av striden mellom kong Hans' danske parti og det svensk-vennlige Sture-partiet.²⁴

I 2014 presenterte arkeolog Cecilia Gustavsen resultatene fra undersøkelser med georadar på Slottsfjellet. Det var ingen ny informasjon om ødeleggelsen og hun nevnte bare at Tunsberghus ble brent og revet ned i 1503. Hun skrev at dette var et resultat av motstanden mot unionsmonarkiet både i Norge og i Sverige i 1501.²⁵ Hun skrev også at svenske opprørere inntok borgen i 1503.²⁶

Det siste som er publisert om Knut Alvsson er Øysten Hellesøe Brekkes fortelling om «Ridderen som ville erobre Norge». Som svar på spørsmålet hva denne stormannen egentlig ville oppnå med sitt opprør, så har forfatteren satt sammen det han tror er den mest sannsynlige tolkningen. Det er brukt flere primær- og sekundærkilder, likevel er dette en fortelling. Hellesøe Brekker skriver ingenting om hvorfor Tunsberghus ble ødelagt.

Kapittelet om nasjonal identitet inkluderer en internasjonal debatt om det fantes en slik identitet i middelalderen. I historiografien tar jeg bare for meg den norske debatten. Sverre Bagge og Kåre Lunden diskuterte dette på 1990-tallet. Bagge mener at dette temaet har gått gjennom tre faser. Først den «selvfølgelig nasjonale» der den norske nasjon ble «hovedpersonen» i historikernes store fortelling. Bagge mener at det ikke kom noe tydelig oppgjør med den «eldre, nasjonale tankegang». Likevel snakker han om en fase to som startet i 1945 der en fikk en skepsis til idealisme, dunkle følelser og organiske fellesskap og mer

²² Dittman 1992:185

²³ Dittman 1992:185

²⁴ Eriksson 1995:78

²⁵ Gustavsen 2014:20

²⁶ Gustavsen 2014:21

«realistisk» holdning til politikk og menneskelige handlinger. Bagge viser til Knut Helle som sier at det er nødvendig med et oppryddingsarbeid der en unngår spekulative helhetsvurderinger, men Bagge synes ikke dette er gjort. Han er derfor bekymret for at en i tredje fase, som han kaller den «nye nasjonale fase», ubevisst tar over første fases dogmer og forestillinger. Når jeg i siste kapittel vurderer om nasjonal identitet fantes og spilte en rolle i opprøret i 1501, så vil jeg diskutere dette ut i fra den mest nylige debatten om dette temaet.

3.2 Problemstilling og avgrensning

Problemstillingen er ganske enkelt hvorfor ble borgen Tunsberghus plyndret og brent i 1503, og hvorfor ble hovedsmannen drept? Det forventes ikke at det fins enkeltårsaker til dette, heller ikke at samtidige dokumenter kan gi en direkte forklaring. Det fins en del brevveksling mellom de som gjorde opprør, men det siste angrepet på Tunsberghus ble ikke skildret av samtidige. Jeg har derfor valgt å se på krigføring generelt i seinmiddelalderen. Hva var vanlig strategi, taktikk, ideologi og politikk for krigføring. Jeg har også sett på enkelte samtidige beleiringer og plyndring av borger for å sannsynliggjøre hva som kan ha skjedd på Tunsberghus.

3.3 Kilder og litteratur

Når det gjelder skriftlige kilder i Norge fra seinmiddelalderen, så er de relativt få. Det er flere grunner til dette. Noen ganger ble dokumenter ødelagt med vilje. Jens, skriver på herregården Brunlag i nåværende Larvik kommune, skrev om dette til Eske Bille i 1539. Ifølge han så hadde både prosten ved Mariakirken og den tidligere abbeden på Hovedøya bekreftet at en av Kristian 2.s ryttere reiv bøker og brev i stykker.²⁷ I tillegg så har arkivforholdene i perioder vært dårlige, også når det gjaldt riksarkivet. I 1656 ble det nevnt at rotter og mus hadde gnaget på dokumentene.²⁸ I 1732 skrev den danske stattholderen til kongen at det norske riksarkivet var «ligere en Svinesti end et Archiv», helt uten orden og noe register.²⁹ Dårlige arkivforhold må også ses i sammenheng med at kongemakten hadde sete utenfor Norge etter 1397. Det ser ikke ut til å ha vært et prioritert område i Norge.

²⁷ DN 10:705

²⁸ Koht 1927:13

²⁹ Koht 1927:1

I løpet av seinmiddelalderen så er også tiåret 1500-1509 det tiåret som har nest færrest originaltekster i Diplomatarium Norvegicum av de som er stedfesta innenfor grensene til nåværende Norge. Det eneste tiåret med færre diplomer er 1350-1359.³⁰

Når brev brukes som kilde, så må en også undersøke hvilken proveniens brevet har, eller hvilket arkiv det kommer fra. DN I:1042 for eksempel, utstedt på Akershus i 1514, er en original som ble oppbevart hos avsenderen. Det er et åpent brev til innbyggerne av Orknøyene fra Kristian 2. Vi vet at dette brevet var lagret hos avsenderen siden det kom med et av de to arkivene som kongen av Bayern overleverte til Norge i 1830, den såkalte Münchensamlingen. Da Kristian 2 flykta fra Norge i 1523 tok han med seg deler av arkivet, blant annet brevet ovenfor. Friedrich av Pfalz overtok arkivet. Han var gift med datteren til Kristian 2 og var fra huset Wittelsbach, de samme som styrte i Bayern.³¹

En kan dele diplomene inn i konsept, originaler og kopier.³² Konsept er et utkast og mangler som regel underskrifter og segl. Unionsbrevet av 1397 er et unntak. Det blir regnet som et utkast til tross for at det har 10 segl. 7 av de 17 utstederne la ikke ved sitt segl.³³

Konsept er ofte skrevet på grovt papir med slurvete skrift og har mange overstrykninger.³⁴ Faste formler er ofte forkortet. Jeg bruker et konsept, DN 22:51, vedrørende opprøret mot kong Hans. Det har 14 ord skrevet over linjene og 14 overstrykninger. Dette er et brev fra Svante Nilsson til sin svoger Ture Jensson. Siden det er et konsept vet vi ikke sikkert om det ble sendt et brev. Hvis brevet ble sendt og mottatt så må en huske at mottakeren aldri så det som var overstrøket. Når en har et konsept så kan en også vurdere om det ligger noen dypere betydning bak overstrykningene.

Originalbrev er skrevet på godt papir eller pergament og faste formler er skrevet fullt ut. Dokumentene er signert og segl følger med.³⁵ Første gang papir er nevnt i norske kilder er i diplom DN 3:343 utstedt på Tunsberghus i 1365.³⁶ I Norge fikk ikke papir overtaket som brev- og dokumentmateriale før på midten av 1500-tallet.³⁷

³⁰ Mørck 2018:297

³¹ Hamre uten år:84

³² Hamre uten år:19

³³ Salvesen m.fl. www.snl.no «Kalmarunionen» lest 1. august 2019

³⁴ Hamre uten år:20

³⁵ Hamre uten år:20

³⁶ Mørck 2018:307

³⁷ Mørck 2018:308

Det som kalles «Sturearkivet» er en av de viktigste kildene til svensk historie tidlig på 1500-tallet. Det er det mest fullstendige arkivet fra svensk middelalder og er oppbevart i det svenske Riksarkivet i dag. Det inneholder 855 papirdokument i tillegg til 49 diplomer på pergament. I stor grad dreier det seg om originale brev og samtidige avskrifter av brev som er korrespondanse om økonomiske, politiske og administrative spørsmål mellom riksforsanderer og hans slottshøvedsmenn, fogder, riksrådsmedlemmer, herredshøvdinger, lagmenn, allmue og utenlandske styringsorgan. Kopiene er av viktige utgående brev som for eksempel til unionskongen.³⁸ Det fins også flere private brev, slik som Mette Iversdatter Dyres personlige brev til sin ektemann Svante Nilsson.³⁹

Brevene spenner over et tidsrom på 120 år, men de fleste er fra da kong Hans tiltrådte som svensk konge i 1497 og fra Svante Nilsson og Sten Sture den yngre sin tid som riksforsandere. De fleste brevene er skrevet på svensk men 78 tekster er på tysk og 47 på latin. Sturearkivet, som i lang tid ble oppbevart i Danmark, blir kalt Sturearkivet etter Svante Nilsson og sønnen Sten Sture den yngre.⁴⁰ De var riksforsandere i henholdsvis 1504 – 1511 og 1512 – 1520.

Viktige publikasjoner som inneholder brev fra Sturearkivet er blant annet Carl Gustav Styffes *Bidrag till Skandinaviens historia* volum 5. Dette bindet består for det meste av brev fra Sturearkivet. I volum 4 er det omtrent 50 brev. Flertallet av brevene i *Arvis Siggessons brevväxling* publisert i 1937 av Lars Sjödin er også fra Sturearkivet. I *Diplomatarium Norvegicum*, spesielt volum 22, er det inkludert brev fra Sturearkivet som handler om de vestsvenske grenseområdene i tillegg til Norge.

Jeg har brukt en del kilder fra middelalderen som ikke er oversatt til moderne norsk. Har jeg kompetanse til å forstå teksten i dokumentene? Språket fra rundt år 1500 kalles mellomnorsk, som i seinmiddelalderen er i endring fra gammalnorsk i retning av moderne norsk.⁴¹ Det går for det meste greit å forstå det som blir skrevet. En venner seg fort til at «v» blir brukt i stedet for «u», «y» eller «j» for «i», «w» for «v» og «c» for «k» for eksempel. Når det gjelder forklaring på ord, har jeg brukt Universitetet i Oslos elektroniske versjon av J. Fritzners ordbok.

³⁸ Retsö 2004:54

³⁹ Retsö 2004:53

⁴⁰ Retsö 2004:54

⁴¹ Mørck 2018:293

I brev fra det norske riksrådet opphører bruk av norsk i 1490, fra da av er dansk praktisk talt enerådende der.⁴² Fra norskfødte verdslige stormenn er det mye nordisk blandingspråk på 1400-tallet, men fra 1450 tar dansk i stor grad over. Ved erkebispesetet blir dansk brukt fra 1510, også under nordmannen Olav Engelbrektson. I lagmannsbrev blir norsk brukt i stor grad fram til 1500.⁴³ Svensk har hatt betydelig innflytelse på norsk fra 1360 fram til 1450 da dansk på alvor begynte å overta.⁴⁴ Noen latinske ord er også vanlige i de dokumentene jeg har brukt, slik som for eksempel «item» som betyr «også» eller «på samme måte».

Av upubliserte kilder har jeg brukt dagbøkene til Gerhard Fischer og Cato Engers fra perioden 1924 til 1934 mens de gjorde utgravninger på Tunsberghus. Dagbøkene er i dag oppbevart hos Riksantikvaren. Dagbøkene er en rapport om hva som blir funnet og gjort, ikke en analyse av funnene. De er håndskrevne og enkelte ord kan være vanskelige å lese.

Av utstillinger på museum har jeg observert noen av funnene som er utstilt ved Slottsfjellsmuseet. Jeg har også observert våpen på Forsvarsmuseet i Oslo. Livrustkammaren i Stockholm har et omfattende bildearkiv, men jeg har mest brukt DigitaltMuseum, en felles database for norske og svenske kulturhistoriske museer. De fleste observasjoner det blir referert til har med foto i appendiks.

Når det gjelder segl, så har jeg undersøkt Mats Olsson sitt segl på Riksarkivet, i tillegg til alle tegningene av segl i perioden 1480 til 1521. Jeg har tatt bilde av alle segltegninger jeg referer til i oppgaven.

Jeg har studert digitale foto av Paul Dolnsteins skisser som jeg har mottatt fra arkivet i Weimar. Nyten av de høyoppløselige digitale fotoene har vært å studere først og fremst skissene av våpen. Når det gjelder tolkningen av teksten har jeg stolt på Skjelver, Larsson og Dihle sine oversettelser til henholdsvis engelsk, svensk og moderne tysk. Noen få sentrale setninger har jeg lest fra skissene. Jeg har også lagt ved foto av den siden fra Codex Tunsbergensis hvor det er notert at Tunsberghus ble ødelagt. Alle foto er brukt etter avtale med fotograf og innehaver av rettighetene.

Når det gjelder tekster, spesielt tekster på andre språk enn moderne norsk eller engelsk så har jeg sitert teksten. Dette for at leseren lett skal kunne se hva som står i kildene. I noen få

⁴² Mørck 2018:346

⁴³ Mørck 2018:347

⁴⁴ Mørck 2018:345

tilfeller har jeg fotografert håndskrift. Dette fordi det er en risiko for at håndskrift kan leses feil. Jeg har også lagt ved foto av ikke-litterære kilder.

Jeg har forsøkt alltid å oppgi referanse til de originale kildene. Hvis jeg ikke har funnet dem og kan bare støtte meg på litteratur, så gjør jeg oppmerksom på det i teksten. Jeg synes detteer viktig fordi det er en del opplysninger som blir gjengitt av flere historikere uten at det er klart hva som er kilden. Et eksempel kan være at Knut Alvsson ble drept *på et skip*. En annen er følgende historie fra angrepet på Elfsborg. Lars Bisgaard gjentar den uten kilde i sin biografi om Kristian 2. som er publisert i 2019. Etter at Elfsborg hadde blitt overgitt til de danske styrkene uten kamp, kom svenske styrker for å ta den tilbake. I ly av natten var de klar til angrep ved daggry. Siden hertug Kristian lå å sov i borgen, lot lederen for de svenske styrkene, Åke Hansson, blåse i trompetene for å vekke kongen. Han skal ha sagt at han ikke ville angripe en sovende kongesønn. Det ble gitt inntrykk av at svenskene kunne ha vunnet ellers. Bisgaard mener også at denne tidlige erfaringen for hertug Kristian kan være grunnen til at han fryktet å ta militære sjanser senere i livet.⁴⁵ Det er viktig å vite om en slik opplysning kommer fra et brev skrevet noen få dager etter slaget eller om det kommer fra en krønike skrevet 50-100 år senere.

3.4 Begrepsavklaring og metode

Jeg kommer til å referere til Tunsberghus som en borg. Selv om forsvar var en viktig funksjon så vil jeg ikke kalle stedet en festning, siden det er et begrep som først ble brukt ut på 1500-tallet.⁴⁶ Borg har hatt en vid betydning og blir vanligvis brukt om en bygning som både er bosted og et forsvarsverk.⁴⁷ En borg kan beskrives topografisk, politisk, funksjonelt, typologisk og tidsmessig.⁴⁸ Tunsberghus kan beskrives topografisk som en høydeborg, politisk som en byborg, funksjonelt som en forvaltningsborg, typologisk som en ringmursborg og tidsbestemt utelukkende som en middelalderborg.

De eldste kjente begrepene på forsvarsanlegg i Norden er «borg» og «virke». Borg ser ut til å ha en videre betydning enn «virke». Ikke bare bygde forsvarsanlegg kunne få navnet borg, men også forsvarsbare berg. Borg ble også brukt i sammen med utenlandske stedsnavn slik som for eksempel Canterbury (Kantaraborg), Scarborough.(Skardaborg) og Jerusalem

⁴⁵ Bisgaard 2019:88

⁴⁶ Eriksson 1995:13

⁴⁷ Gardberg 1957:119 «borg»

⁴⁸ Eriksson 1995:11

(Jorsalaborg).⁴⁹ «Virke» var et bygd vollarlegg på mer eller mindre flat mark. Danevirke i nåværende Schleswig-Holstein er et godt eksempel på det. Southwark i London, Sudervirke, var en handelsplass omgitt av tømmer, stein og torv innenfor en vollgrav

Virke ser ut til å ha blitt brukt i vikingtid og tidlig middelalder, mens «kastetlum» kom senere. I beskrivelsen av ødeleggelsen av forsvarsanlegget i Lödöse så blir det brukt «kastetlum» i Håkon Håkonsson saga mens «uirki» blir brukt i et innskutt kvad som er eldre.⁵⁰ Forskjellen mellom borg og virke ligger også i at en borg beskytter et mindre område mens virke beskytter et større område. «Borg» blir sjelden brukt i norsk diplommateriale, «kastetla» dominerer.⁵¹

Hva er forskjellen på borg, kastetl, kastell og hus? Riksborgene ble etter hvert gjerne kalt hus slik som Vardøhus, Bergenhus, Akershus, Tunsberghus og Båhus.⁵² Håkon Magnusson brukte «Tunsbergs husi» i 1317.⁵³ Dette er den eldste kjente kilden at *hus* blir brukt om denne borgen. «Hus» ble også brukt om borger i Sverige. I 1336 henviste Magnus Eriksson til «wart mæktugaste huus ok stadh Calmarnæ».⁵⁴ Øystein Ekroll mener at *-hus* viser til et anlegg som ikke bare er ment til forsvar, men også som kongelig residens.⁵⁵ Dette kan se ut til å være riktig, men det passer ikke så bra inn med Koborghus i Jemtland der en sogneprest var høvedsmann. Formålet med Koborghus kan ha vært å samle inn og oppbevare tiende inntil det ble sendt videre til biskopen i Sverige.

Borg med kongebolig var ikke den eneste betydningen av «hus» og kunne liksom i dag ha en vid betydning. I et brev fra 1510 for eksempel bekrefter sognepresten og rådmannen i Tønsberg at de tillater at det bygges et hus på St. Peters kirkes tomt hvor et ektepar og deres barn kan bo.⁵⁶ I sammenheng med et stedsnavn er det derimot ikke tvil om at det er snakk om en borg.⁵⁷

Ordet borg kan ha tilknytning til germanske ord som *berge* i betydningen redde eller skjule, dvs. at det er et befestet sted der en kan redde seg fra eller skjule seg for fienden. Ordet kan

⁴⁹ Eriksson 1995:12

⁵⁰ Eriksson 1995:13

⁵¹ Eriksson 1995:19

⁵² Eriksson 1995:141

⁵³ DN 3:110

⁵⁴ Fritz 1972:41

⁵⁵ Ekroll 1997:55

⁵⁶ DN 11:288

⁵⁷ Lovén 1996:36

også ha tilknytning til berg i betydningen høyde.⁵⁸ Det ble i alle fall brukt i norske kilder i sammenheng med forsvarsanlegg på høyder.⁵⁹ Ordets etymologi er likevel omstridt siden ordet fins i betydningen tårn og kastell både på latin som «burgus» og på gresk som *púrgos*. Latin kan ha lånt ordet fra germansk men det er usannsynlig for det greske.⁶⁰ Uansett så er det bred enighet om at ordet borg har hatt en bred betydning fra en befestet høyde til en by med borganlegg.

Kastell, fra latinsk *castellum*, hadde i norsk-islandsk sagalitteratur en vid betydning som forsvarsverk. I svensk borglitteratur blir kastell ofte brukt om frittstående forsvarstårn, helst av stein. Kastell kommer også fra latinske *castellum*, og brukes i faglitteratur om en ringmursborg med kvadratisk eller rektangulær form.⁶¹ Ragnhildsholm var en tidlig form av et romansk kastell, etablert som et norsk forsvarsverk mot Danmark omkring 1250.⁶²

Castrum, eller det som kan oversettes til slott i dag, ble i Sverige brukt om borger tilhørende kongen. Borger ble referert til slott når de var i kongens besittelse mens de ble referert til som «gårder» når de var i stormenns besittelse. Det fins noen få unntak, men da hadde stormennene forbindelser til regenten.⁶³

Andre begreper som brukes om tårn innenfor murer er donjon og keep. Belfred blir vanligvis brukt om tårn som bygges av angriperne under en beleiring. Siden disse begrepene kan bli brukt ulikt innen borgforskning, så vil jeg foretrekke å beskrive på enkel norsk hva som menes. Et eksempel på denne ulike begrepsbruken kan være teglkastellet på Slottsfjellet som vanligvis assosieres med tårnet innenfor indre borgmur. Kastell blir derimot vanligvis brukt om tårn og muren rundt tårnet. Nå hadde tårnet på Tunsberghus en indre borgmur, så det er sann sett ikke feil å kalle det et kastell, men jeg vil foretrekke å henvise til «tårn innenfor indre borggård» for å unngå misforståelser.

Metoden jeg har brukt for å få svar på problemstillingen er i stor grad å ha brev fra opprørsperioden som kilder. Ved å identifisere forbindelser mellom enkeltpersoner har jeg kunnet finne ut av mulige motiver bak ødeleggelsen. I tillegg har jeg studert digitale kopier av skisser fra samtidige slag og angrep på borger. Geografisk er også disse nær Tunsberghus

⁵⁸ BJORVAND 2000:96

⁵⁹ LOVÉN 1996:27

⁶⁰ BJORVAND 2000:96

⁶¹ LOVÉN 1996:36

⁶² GARDBERG 1957:122 «borg»

⁶³ LOVÉN 1996:50

på den måten at de samme styrkene eller styrker som kan sammenlignes kan ha deltatt ved Tunsberghus. Skissene som er brukt er samtidige og gjengitt med tillatelse fra rettighetsinnehaver. Alle andre foto som er vedlagt er også gjengitt med tillatelse når de ikke er tatt av meg selv. For å kunne tolke skissene har jeg lest litteratur skrevet om dem, men også sett på utstillinger i Forsvarsmuseet i Oslo og digitale utstillinger fra Norge og Sverige. Utstilling av gjenstander på Slottsfjellsmuseet som dokumenterer borgens funksjoner har vært til hjelp for å kunne forstå hvorfor Tunsberghus ble angrepet. Dagbøkene til de som gjorde utgravninger på Slottsfjellet i 1920- og 1930-åra har også gitt innsikt i dette. Funnene er vanligvis ikke analysert og kommentert av utgraverne, så jeg har bare brukt de funn der jeg mener at det er innlysende hvordan de kan tolkes. Søk i Oldsakssamlingene Gjenstandsbase har også vært til hjelp.

Av seglene har jeg bare studert originalen til Mats Olsson. Når det gjelder de andre så har jeg studert de originalene tegningene av seglene. Det har sine fordeler, siden de er ferdig tolket, men å studere originalene kan av og til være av betydning. De oppned dobbelsparrene som tegneren kan se i Mats Olsson sitt segl kan ikke jeg se. Men jeg godtar likevel tegnerens tolking siden han har mer kompetanse og så seglet hundre år før meg, da det sannsynligvis var i bedre stand.

Transskripsjoner er også tolkninger. De som har tolket Dolnstein sine skisser har for eksempel sett ulikt tall for hvor mange bønder Dolnstein mente deltok i slaget ved Elfsborg. Slike ulike tolkninger spiller sjelden en rolle for forskningsresultatet, men en kan ikke utelukke det. Vi får derfor håpe at arbeidet med å digitalisere kildene blir prioritert av arkivene og museene. Høyoppløselige digitale foto kan faktisk gjøre at en oppdager mer, siden en kan forstørre og behandle fotoet på ulike måter. Skjelver mener at hun har funnet ut noe mer på grunn av dette, sammenlignet med Dihle som transkriberte Dolnsteins tekst i skissene i 1930.

Når det gjelder litteraturen som er listet opp til slutt i oppgaven, så har den selvsagt vært til uvurderlig hjelp. Jeg har forsøkt å bruke det nyeste av publikasjoner når det gjelder litteratur, men av og til er gammel litteratur brukt siden det ikke har vært noe forskning på det feltet i den senere tid.

4 Borgen

4.1 Innledning

Tunsberghus utviklet seg i middelalderen til å bli et borganlegg med ringmur og flere tårn på en liten ås ved Tunsberg. Byen hadde en utmerket havn, og avstanden ut skjærgården til ytre Oslofjord og videre til kontinentet og de britiske øyene var kort. Plasseringen var gunstig for samfunnselitens behov til å bytte lokale landbruksvarer med luksusvarer som utenlandske kjøpmenn kunne tilby. Samtidig hadde tidlige rixskonger behov for å ha administrative, militære og økonomiske sentra på eiendommer som lå på strategisk viktige steder.⁶⁴ At Tønsberg lenge hadde vært en sentral plass på 1500-tallet kan en også se i et brev fra Eske Bille til erkebiskop Olav Engelbrektson. Der foreslo høvedsmannen at riksrådet ikke skulle møtes på Bud som planlagt, men heller «effter gammell sedwennie som ieg forfariith haffuer giiffue seg tiill Jersøøenn ther mett menige Noriigis riigis raadt forsamblede raadslae handle oc beslutte riigens merchelige ærende» Ifølge han så var det altså gammel sedvane å møtes utenfor Tønsberg.⁶⁵

Borgens strategiske fordeler oppe på «Berget», som Slottsfjellet ble kalt i middelalderen, er åpenbare også i dag. Den var omgitt av bratte bergvegger med utsyn mot både indre og ytre skipsleier. Det meste av ferdsel, enten det var snakk om varetransport eller militære formål, gikk langs sjøen. Hovedleden som forbandt øst og vest gikk langs kysten av Vestfold. Langs østfoldsiden, som var synlig fra Berget, kom hovedleden fra sør.⁶⁶ I tillegg hadde en fra borgen et godt overblikk over innlandet. Plataået den lå på er 60 000 m² og ligger 64 meter over havet i dag. Dette må ha budt på både muligheter og utfordringer for borgbyggerne. Det store arealet gjorde det mulig å ha dyr på beite der samtidig som det var et stort område å forsvare.⁶⁷

Det vi ser rester av i dag er en kirke, flere tårn, indre og ytre forsvarsmur, kongehall, og vaktstuer. Jeg vil komme nærmere inn på deler av arkitekturen når jeg tar for meg ulike funksjoner ved borgen. For å bedre kunne forstå hvorfor borgen ble ødelagt, så er det en forutsetning at en forstår hvilke funksjoner borgen hadde. Jeg vil derfor ta for meg hvilke

⁶⁴ Riksantikvaren 2015:58

⁶⁵ DN 10:651

⁶⁶ Eriksson 1995:24

⁶⁷ Eriksson 1995:19

funksjoner en borg kunne ha generelt, for så å se hvor gjeldende dette var for Tunsberghus. Jeg vil starte med en borgs funksjon som forsvar, som ofte blir oppfattet som en borgs primære formål. Deretter vil jeg ta for meg annet borgen ble brukt til slik som kongelig bolig, administrativt senter, symbol på makt og å vise tilhørighet til kirken.⁶⁸

4.2 Forsvar

At forsvar var en viktig funksjon for en borg er åpenbart med vollgrav, høye murer, vindebro og skyteskår. I første bind av *Norske kongeborger*, så gav også Gerhard Fischer innledninga tittelen *Angrep og forsvar*. En skal likevel ikke ta den militære funksjonen til en borg for gitt. Bodiam castle i Sussex kan være et eksempel på det. Denne borgen blir av nåværende eier, The National Trust, fremstilt som arketypen på en borg fra 1300-tallet. Tillatelsen som ridderen Dallingridge fikk av kongen til å bygge krenelerte murer på boligen sin, gir også inntrykk av at det ble gjort av hensyn til forsvar. Vern mot raid langs kysten utført av franskmenn, motstand mot kongens fiender og beskyttelse av områdene rundt borgen ble oppgitt som årsak. Kan det likevel tenkes at dette bare var påskudd til å få en tillatelse? Borgen ble bygd i en periode da mange andre borger forfalt, og perioden blir oppfattet som fredelig i England. Hva er det som har fått flere til å reagere på at borgens funksjon skulle være forsvar, enten det gjelder forsvar av eieren eller forsvar i en mer regional sammenheng? Det som er svært heldig for å kunne gjøre en slik vurdering er at så å si hele borgen er bygd fra grunnen av slik den står i dag.⁶⁹ Det er ikke slik som med mange andre borger at det er utført flere endringer i løpet av århundrer. Bodiams murer og tårn er så å si intakte, så det skal være mulig å slå fast sikkert hvordan borgens forsvarsverk ble bygd opprinnelig.

Allerede C.T. Clarke la merke til på 1800-tallet at borgen hadde svakheter. Jordvullen som er bygd opp rundt borgen for å skape en vollgrav fylt med vann, kan lett graves gjennom med noen få menn i løpet av noen timer. Da vil vannet renne ut og et av forsvarsverkene til borgen vil være fjernet. Clark var likevel positiv innstilt og tolket det som at gjørma i vollgraven var nok et bedre hinder enn vannet. De såkalte myrderhullene, altså hull i taket i portrommene der en kunne helle kokende vann eller annet på angriperne, har ifølge Clark for liten diameter. De dekker heller ikke alle fire hjørnene for at de skulle kunne fungere som tiltenkt.⁷⁰ Plasseringen av borgen er også lite gunstig da det ligger en høyde tett ved som er

⁶⁸ Eriksson 1995:155

⁶⁹ Coulson 2016:loc 8185 (digital bok)

⁷⁰ Coulson 2016:loc 8266

høyere enn både tårnene og ringmuren. På 1380-tallet da borgen ble bygd, var borgen innenfor rekkevidde fra denne høyden både for langbuer, armbrøst, mekanisk artilleri som trebuchet og også kanoner.⁷¹ Christopher Hohler skrev i 1966 at Bodiam var en gammel soldats drømmehus og kunne ikke ha spilt noen viktig rolle i en krig på den tiden.⁷² Eieren bygde borgen på sine eldre dager etter å ha kriget i mange år i Frankrike. Bueskytterskyteskår mangler på Bodium, men det er «gunloops» i hovedporten.⁷³ Hverken hovedporten eller den andre porten ved kjøkkenene har spor etter kjettinghull til en vindebro, eller et rom innenfor porten der vindebroen skulle vippe ned.⁷⁴

En skal altså ikke ta det for gitt at en borgs funksjon er forsvar, selv om det ved første øyekast kan se slik ut. Et annet eksempel kan være Thomas Småbergs forskning på adelen i seinmiddelalderen i to herreder i Västergötland. Han mener at motivet for å befeste setegårder på den tiden var ønsket om å skille seg ut fra resten av samfunnet, framfor at det hadde en forsvarsmessig funksjon.⁷⁵

Til tross for dette så har borger ofte hatt en militær funksjon, i tillegg til andre funksjoner. Det har da gjerne vært snakk om en forsvarsfunksjon. En borg kunne imidlertid også ha en offensiv funksjon som base for angrep. Når en borg ble brukt til å kontrollere lokalbefolkningen for eksempel, så kan den bli oppfattet slik. Båhus var også opprinnelig en beleiringsborg (av tre) overfor Ragnhildsholmen, og hadde sånn sett en offensiv funksjon i starten.⁷⁶

De norske borgene ble plassert ved vann, enten ved kysten eller ved vassdrag i innlandet. Dette viser at skipet ikke bare var landets fremste framkomstmiddel men også det fremste stridsmiddelet etter Anna-Lena Erikssons mening. Umiddelbar nærhet til en god havn og gode oppankringsplasser viser også den nære tilknytningen til de marine stridskreftene. I tillegg så var disse områdene generelt de mest attraktive og omstridde. Overgang til tungt rytteri endret ikke på dette.⁷⁷ Norges topografi var for det meste ugunstig for rytterhærer. De fleste borgene befant seg i Viken-området, sannsynligvis på grunn av konfliktene med nabolandene.

⁷¹ Coulson 2016:loc 8287

⁷² Coulson 2016:loc 8343

⁷³ Coulson 2016:loc 8386 og 8411

⁷⁴ Coulson 2016:loc 8442

⁷⁵ Småberg 2004:91

⁷⁶ Ekre 2008:40

⁷⁷ Eriksson 1995:155

Olav Haraldsson, Harald Hardråde og Sigurd Jorsalfare er ansett som de tidligste borgbyggerne i Norge og de hadde til felles flere utenlandsreiser i tillegg til militær bakgrunn. Olav Haraldsson var vikinghøvding, Harald Hardråde hadde bysantisk erfaring og Sigurd Magnusson Jorsalfare hadde vært korsfarer. Kong Sverre bygde Norges første ringmursborger og hadde sannsynligvis, til tross for tilnavnet prest, militær bakgrunn. Kåre Lunden mente at han må ha vært i tjeneste hos Henrik 2. i England. Henrik 2. var en aktiv borgbygger som eksperimenterte med tårnformer og flankering. Dette kan forklare det fremskutte porttårnet med vindebro på Sverresborg utenfor Trondheim.⁷⁸ En vindebro er en bro som kan heises opp. Håkon Håkonsson laget også fremskutte porttårn på Tunsberghus. Flankeringsprinsippene ble fullført på midten av 1300-tallet med de seks rondellene i borgen på Berget.⁷⁹

Andre eksempler på norske steinborger med tårn og ringmur er Ragnhildsholm og Båhus. Ragnhildsholm ble bygd på 1200-tallet i Nordre elv overfor det gamle Konghelle. Håkon 5. Magnusson startet byggingen av Båhus litt lenger nordøst ved Göta elvs utløp i Nordre elv. Bygging av slike borger ble gjort i forbindelse med opprettelsen av pansret rytteri som erstattet leidangen. Borgene var base for denne type styrker. De ble først bygd som vern mot ytre fiender.⁸⁰ Ragnhildsholm og andre mindre borger som Mjøskastellet og Valdisholm i Glomma bevoktet ferdsel på elven, innsjøen eller veier som krysset elvene. Alle var enkle kastell som bestod av tårn med ringmur rundt.⁸¹

Sverresborgene ved Bergen og Trondheim, i tillegg til en borg på Åkeberg i Oslo der Botsfengselet ligger i dag, kjennetegnes ved at de lå utenfor byen og bevoktet veiene inn til byene.⁸² Senere ble funksjonen like mye å sikre kronen mot opprørske stormenn og bønder.⁸³ Eller som Øystein Rian ser det, gi øvrigheten mulighet til å bruke terror overfor innbyggerne for å kontrollere dem.⁸⁴ Jeg vil komme tilbake til dette perspektivet i kapittelet om bøndene der jeg blant annet kommer inn på bøndenes mulige motiver for å ødelegge Tunsberghus. Birgitta Fritz hevder i sin undersøkelse av den svenske kronens forvaltning at kamper om kongemakten i perioden 1250 til 1319 i stor grad handlet om å ha kontroll over borgene.⁸⁵

⁷⁸ Eriksson 1995:156

⁷⁹ Eriksson 1995:157

⁸⁰ Fritz 1972:33

⁸¹ Ekroll 1997:54

⁸² Ekroll 1997:54

⁸³ Christensen 1983:85

⁸⁴ Rian 2004:132

⁸⁵ Fritz 1972:34 og Lovén 1996:28

Christian Lovén sier generelt at krig i middelalderen handlet om nettopp dette og at det er få kjente krigstog der en borg i området ble ignorert. Når det gjelder perioden fra 1400 til 1600 så understreker også Erik Opsahl at kontroll over borger var en avgjørende militær faktor.⁸⁶ Øystein Rian hevder at «alle maktpolitiske faktorer bidro til at festningene ble viktigere enn før. Det som fra 1300-tallet til 1600-tallet styrket festningenes rolle, var at kongemaktene hevet seg mye høyere over folket».⁸⁷ Rian mener som allerede nevnt at «festningene sikret kongemakten et terroristisk potensial overfor befolkningen».⁸⁸ Øvrigheten kunne ty til terror hvis de mente det var nødvendig. Han mener videre at bøndene i Vestfold hadde skjønnet dette og at det var derfor de var med på å brenne ned Tunsberghus.⁸⁹

Hans Jacob Orning peker imidlertid på at en ikke må overdrive borgenes betydning. Han viser til Baglerssagaen som skildrer hvordan baglerne var i byen om dagen og at de sov på skipene i havnen om natta. Hvis birkebeinerne kom ut av borgen så rakk baglerne å komme seg i sikkerhet på båtene i havnen. De borgene som kong Sverre bygde i Bergen og Nidaros feilet fullstendig i å kontrollere landområdene rundt, som var borgenes viktigste funksjon i samtidens Europa.⁹⁰ Utvilsomt så var det viktig å kontrollere borgene, men under beleiringen av Akershus og Tunsberghus så var det jo beleirerne som kontrollerte omlandet. De lange beleiringene av Stockholm og Kalmar, som jeg skal komme tilbake til senere, viser også at de som hadde borgen ikke kontrollerte byen. En kan vel konkludere med at kontroll over borgen ikke nødvendigvis gjorde at en kontrollerte området rundt, men uten kontroll over borgen kunne heller ikke den invaderende part etablere kontroll over området. Derfor var det i seinmiddelalderen utelukkende viktig å kontrollere borgene. Den tid Orning snakker om var snart tre hundre år tidligere da forholdene var annerledes.

Skal en si noe om en borgs betydning, så må en være nøye med hvilken tidsperiode en snakker om. Betydningen varierer også fra borg til borg. Dette kan en som eksempel se når det gjelder en borgs funksjon som forsvar mot utenlandske fiender. Betydningen av hver enkelt borg var avhengig av den aktuelle utenrikspolitikken. Hvis vi ser dette fra et nordisk perspektiv, så hadde de slesvigske borgene Gottorp, Flensborg og Haderslev nøkkelstillinger under Erik av Pommerns kamper mot holsterne. Under striden med hanseatene var det sjøfestningene ved Østersjøen og seilrutene gjennom Storebelt og Øresund som var viktige.

⁸⁶ Erik Opsahl 2004:32

⁸⁷ Rian 2004:131

⁸⁸ Rian 2004:131

⁸⁹ Rian 2004:132

⁹⁰ Hans Jacob Orning 4. juni 2018 side 12 Klassekampen: *Borgenes blindsoner*

Under Kristian 1.s utenrikspolitikk rettet mot Sverige, ble slottene øst i Danmark i tillegg til Viborg viktige.⁹¹

Til tross for unntak så kan en generelt si at borgene var både militære og politiske maktfaktorer. Rent teoretisk kan en vurdere en borgs stridsfaktor ved å dele antall personer som trengs for å innta borgen på antall personer som forsvarer borgen. Hvis det trengs 250 soldater for å innta en borg forsvart av 50 blir stridsfaktoren 5:1. For at en borg skal fungere må det koste mer å innta borgen enn det som kan vinnes. Gevinsten av å ha borgen må også være større enn hva det kostet å bygge den og underholde den. Forenklet kan en tenke seg at en stormanns soldaters stridsverdi dobles om de kunne kjempe innfra en borg. En stormann måtte da vurdere lønning av soldater opp imot en borgs kostnader.⁹²

En borg kunne fungere som sperre ved en innfartsvei, men en borgs største fordel var at den kunne beskytte soldatene slik at de kunne hvile og bestemme når angrepet skulle finne sted. Beleirerne kunne ha perioder der de var svekket på grunn av proviantekspedisjoner eller desertering. Et eksempel på at besetningen i en borg gikk til angrep og overvant beleirerne er Västerås slott i 1436. Slottet var beleiret av en bondehær, men marsk Karl Knutssons besetning på 120 menn og 40 hester senket vindebroen og gikk til angrep på bøndene.⁹³

Et alternativ hvis beleiringsstyrken var for stor, var å bli i borgen og håpe på at provianten varte til fienden hadde forsvunnet. Borgene hadde vanligvis store lager av mat og ved fare for beleiring kunne barn, kvinner og eldre bli sluppet ut for at de ikke skulle tære på forsyningene. Logistikk på forsyninger er blant de største utfordringene for en hær, enten de er på fiendtlig område eller ikke. Slike lager var altså en viktig grunn til at angriperne brukte store ressurser på å innta en borg. Til tross for at kvinner og barn kunne bli sendt ut, slik som i Stockholm i 1523, så skal det ikke utelukkes at borgen kan ha blitt brukt til å verne lokalbefolkningen. Dette er kjent fra kontinentet, men mindre kjent i Norden. I Sverige er det bare ett kjent tilfelle for at en borg hadde en slik funksjon, og det er biskopborgen i Läckö i 1505.⁹⁴

Når det gjelder Tunsberghus, så kan det ha vært en bygdeborg på Berget før det ble utviklet et mer omfattende forsvarsanlegg, men det fins ingen empiriske bevis for dette.⁹⁵ Et

⁹¹ Christensen 1983:85

⁹² Lovén 1996:28

⁹³ Lovén 1996:174

⁹⁴ Lovén 1996:174

⁹⁵ Eriksson 1995:18

forsvarsanlegg ble senest bygd rundt midten av 1100-talet.⁹⁶ Dette kjenner en til på grunn av beskrivelsene av Valdemar den stores to besøk til Tunsberg på 1160-tallet.⁹⁷

Berget var strategisk viktig mot ytre fiender siden det kunne fungere som et kontrollpunkt for innseilingen til Oslofjorden og bygdene innenfor.⁹⁸ Som nevnt tidligere så gikk hovedleden vest-øst forbi Tønsberg. Sør-nord gikk på østfoldsiden, men disse hovedledene krysset altså hverandre utenfor Tunsberg.⁹⁹ Av strategisk betydning så var det en fordelaktig oppsamlingsplass for leidangen i indre led i Byfjorden, i de ytre ledene ved Jarlsø og ved Vrengensundet mellom Nøtterøy og Tjøme. I tillegg var det skipsbyggingsplass rett nedenfor borgen. Tønsberg fungerte derfor som en marinebase og ble det store samlingsstedet for krigsforetak på Østlandet og senere også for angrep mot dansk område.¹⁰⁰ Håkon 6. beordret leidang for siste gang fra Tunsberghus i 1380.¹⁰¹ Da hadde pansra rytteri og borgene tatt over de fleste forsvarsfunksjonene. Borgens funksjon som sentrum for sjøstridskreftene fortsatte men ble svekket i takt med at de landbaserte stridskreftenes betydning økte.¹⁰²

4.3 Borgen som bolig

Borgene ble også viktige oppholdssted for kongene. Det ble bygd kongsgårder innenfor de tidligste borgene slik som i Borg ved nåværende Sarpsborg og i kastellet i Konghelle vest for nåværende Kungälv. Med et ambulerende kongedømme var dette bare midlertidige bosteder, sannsynligvis bygd av tømmer.¹⁰³ Sverresborg var kong Sverres viktigste bosted og etter hvert fikk større borger en tydeligere residensfunksjon. For mindre borger er boligfunksjonen mer usikker. For eksempel Mjøskastellet kan ha vært kongelig bosted ved tilfeldige besøk men neppe et oppholdssted for kongen. Slike mindre borger var heller bosted for dem som styrte borgen på vegne av kongen.¹⁰⁴ Også de større borgene var bosted for kongens tjenestemenn, selv om de med sin teglarkitektur gir inntrykk av å ha blitt mer permanente bosteder for kongen. I tillegg til kongen og hans øverste tjenestemenn så var det

⁹⁶ Riksantikvaren 2015:57

⁹⁷ Eriksson 1995:106

⁹⁸ Eriksson 1995:21

⁹⁹ Eriksson 1995:24

¹⁰⁰ Eriksson 1995:71

¹⁰¹ DN2:461 og Eriksson 1995:77

¹⁰² Eriksson 1995:77

¹⁰³ Eriksson 1995:157

¹⁰⁴ Moseng m.fl. 2011:188

også andre som bodde på borgen for å kunne ivareta de funksjonene borgen hadde. I svenske kilder ble disse omtalt som «borghare».¹⁰⁵

Tunsberghus var kongelig hovedsete på Østlandet under Håkon Håkonsson, Magnus Lagabøte og Erik Magnusson. Bredestuen, som tilsvarende det engelske «hall and solar», er fra Håkon Håkonssons tid. En slik hall er typisk for et kongelig bosted og fungerte til representasjon. Bredestuen var en tømmerbygning på høy steinkjeller, som kan ha hatt private rom på loftet.¹⁰⁶ Borgens hovedtårn er fra Magnus lagabøtes tid og er den første omtalte teglbygningen i Norge.¹⁰⁷ Både teglkastellet og bredestuen er bare nevnt i islandske annaler.¹⁰⁸ «Sama sumir adur var fullkominn tigl kastetlinn fyrer sunnan breida stofu a Tunsbergi».¹⁰⁹

På Håkon Håkonssons tid ser det ut til å ha vært kongelige boliger både på Berget og nede i byen.¹¹⁰ En god indikasjon på at Berget hadde blitt kongelig residens er at borgen hadde fått hus-navn på Håkon 5. Magnussons tid.¹¹¹ I et diplom fra 1317 der kongen gir jordegods til kirken på Berget, blir stedet henvist til som «Tunsbergs husi».¹¹² Håkon 5. bodde ofte på Tunsberghus til tross for at Akershus økte i betydning. Han døde også på Tunsberghus i 1319.¹¹³

Riksantikvaren hevder at anlegget fra da av opphørte som kongelig residens.¹¹⁴ Det er imidlertid grunn til å tro at borgen fungerte som kongelig bolig i lengre perioder fram til 1380-årene. For konger som Magnus Eriksson og Håkon 6. Magnusson var Tunsberghus ikke lenger hovedsete, men fungerte som midlertidig residens.¹¹⁵

Byens og borgens betydning understrekes også av besøk av viktige personer i høymiddelalderen som den landflyktige erkebiskopen i Lund, Jens Grand, den svenske hertug Erik og greve Jakob av Halland.¹¹⁶ Tunsberghus hadde minst 19 kongebesøk mellom 1355 og

¹⁰⁵ Fritz 1972:49

¹⁰⁶ Eriksson 1995:108

¹⁰⁷ Riksantikvaren 2015:58

¹⁰⁸ Eriksson 1995:73

¹⁰⁹ Storm 1977:336

¹¹⁰ Eriksson 1995:72

¹¹¹ Eriksson 1995:75

¹¹² DN 3:110

¹¹³ Eriksson 1995:76

¹¹⁴ Riksantikvaren 2015:58

¹¹⁵ Eriksson 1995:60 og Johnsen 1929:373, 380 og 388

¹¹⁶ Eriksson 1995:76 og Storm 1977:147

1380, mens det var bare ett sikkert kongebesøk mellom 1380 og 1448.¹¹⁷ Dronning Blanche bodde der og ser ut til å ha representert kongemakten fra 1358 når kong Magnus var fraværende.¹¹⁸ Hun døde også på Tunsberghus i 1363. Eriksson mener at dronning Margrete og sønnen Olav var de siste som bodde i lengre tid på Tunsberghus, men oppgir ikke kilder for denne påstanden.¹¹⁹ Selv om kildematerialet er relativt rikt på 1400-tallet så fins det ingen skriftlige opplysninger om selve borgen Tunsberghus fra den tiden.

4.4 Religiøs funksjon

Den tidlige kongemakten i middelalderen hadde et politisk behov for å markere sin religiøse tilhørighet ved å bygge kirker på kongsgårdene eller innenfor borgene. Den kristne kongsideologien legitimerte rikskongedømmet og kirken hadde interesse av å ha en sentralmakt.¹²⁰ Det er sannsynligvis tilfeldig at ingen kirker eller kapell er kjent i kong Sverres borger. Sverresborg ved Trondheim ble kalt for Sion, etter Davids borg ved Jerusalem. På 1200-tallet hadde kapellene sannsynligvis ikke lenger noen legitimerende rolle. Det er uklart om borgkapell i tårn var private kongelige gudstjenestelokaler eller om deler av borgbefolkningen hadde tilgang. Bergenhus og Tunsberghus hadde frittstående kirker inne på borgområdet, men begge disse hadde sin bakgrunn i en eldre kontekst.

Mikaelskirken på Berget var opprinnelig en romersk korskirke med sentraltårn og absidkor, det vil si at koret hadde en halvrund avslutning. Koret ble revet under den gotiske perioden og ble erstattet av et hvelvet langkor i teglstil. Det ble også bygd en ny rektangulær bygning inntil koret, som kan ha vært et sakresti. Den indre borggården kan ha blitt delt opp i en nordre kirkegård og en profan sydlig borggård. Det var ingen gravplass ved kirken siden det ikke er funnet noen bein fra mennesker i området rundt kirken.¹²¹

I samme brev der borgen ble kalt Tunsberghus for første gang, omtalte kongen kirken på Tunsberghus som «capella vor», *vårt kapell*.¹²² I et privilegiebrev fra paven i Poitiers, ble kirken «Michaelis de Tunsbergis» nevnt som kongelig kapell og kollegiatkirke, den tredje i rang etter Apostelkirken i Bergen og Mariakirken i Oslo. Rangen ser en på rekkefølgen kirkene blir nevnt i diplommet. Etter kirken i Tønsberg kom sankt Olavs kirke i Avaldsnes,

¹¹⁷ Bjønnes 2013:32

¹¹⁸ Opsahl 2015:148

¹¹⁹ Eriksson 1995:76

¹²⁰ Eriksson 1995:158

¹²¹ Eriksson 1995:34

¹²² DN 3:110

Oslo og Stavanger.¹²³ Mikaelkirken ble en av Norges rikeste kirker. Det kan en hevde siden den er en av fire kirker som ble nevnt i Håkon Magnussons testamente.¹²⁴

4.5 Administrative og økonomiske funksjoner

De fleste borgene var lagt til områder med urban utvikling. Kongemaktens interesse for byen ser ut til å ha vært først og fremst økonomiske. Ved å sentralisere varebyttet så ble det lettere å kontrollere og avgiftsbelegge handelen. Den kongelige forkjøpsretten på statusvarer ble sikret og også den sosiale kontrollen over slike varer. Forbud mot omsetning av visse luksusvarer kunne også brukes politisk. Av hensyn til dette så kunne det ha blitt vurdert som taktisk viktig å legge borgene til byene.¹²⁵

Borgene fikk etter hvert juridisk og administrativ betydning. Juridisk blant annet ved at de ble brukt som fengsel. Administrativt ble de brukt til oppbevaring av arkiv. Dokumenter på Akershus ble fortsatt oppbevart i kister i 1622.¹²⁶ Noe annet som gir en indikasjon på administrativ funksjon er plassering av borger på Østlandet. Da Håkon Håkonsson døde hadde hver sysle en borg eller kongsgård: Ragnhildsholmen i Elvesysle, Dynge i Ranrike, Borg i Borgarsysle, Valdisholm i Romerike, Mjøskastellet i Hadeland, Oslo i Oslosysle og Tunsberg i Tunsbergsysle. Dette kan ikke ha vært tilfeldig.¹²⁷ I tillegg til at arkiv kunne oppbevares relativt sikkert på borgene så var borgene også sete for den som hadde ansvaret for administrasjonen.

Hvordan var Tunsberghus juridisk? Haugating var kongshyllningsplass fra slutten av 1100-tallet til 1300-tallet.¹²⁸ Magnus Eriksson var den siste som ble hyllet på «Haugating» i 1319.¹²⁹ Haugar kan ha vært det rettslige senteret for Vestfold i vikingtid men mistet betydning under borgartingsloven og ble da bare et hyllingsting. Bygging av en borg var et naturlig ledd i sentraliseringen.¹³⁰

¹²³ DN 1:113

¹²⁴ Eriksson 1995:75 og DN 4:128

¹²⁵ Eriksson 1995:159

¹²⁶ Tank 1916

¹²⁷ Eriksson 1995:161

¹²⁸ Eriksson 1995:24

¹²⁹ DN 7:100

¹³⁰ Eriksson 1995:25

Magnus Lagabøtes teglkastell, som bestod blant annet av et kvadratisk tårn på 14 x 14 meter, hadde et fengsel i kjelleretasjen. Den øverste etasjen i tårnet antas å ha hatt militære funksjoner.¹³¹

Borgens økonomisk-administrative betydning understrekes av utmyntningen i en kort periode under Eirik Magnusson. Det er to typer penninger med Erik Magnusson som myntherre som sikkert ble utmyntet på Tunsberghus mellom 1280 og 1299. Den ene har reversomskriften «Castrum Tunsbergis», altså «Borgen i Tunsberg». Den andre har omskriften «Moneta de Tunsbergis», «Mynt fra Tunsberg».¹³²

Tunsberghus lå nær raet, Vestfolds hovedvei siden forhistorisk tid.¹³³ Det at det var god kommunikasjon og gode åker- og beitejorder nær, tilgang til fisk og tømmer, spilte også en rolle siden drift av en borg krevde slike ressurser.¹³⁴ Når det gjelder den fiskale funksjonen i forbindelse med innsamling av skatter og avgifter, så er det også fordelaktig å ligge nær jordbruksområder der varer til betaling av skatt ble produsert.

4.6 Symbolsk funksjon

Som nevnt tidligere, så har flere forskere hevdet at krigføring i middelalderen handlet om å få kontroll over borger. Hvorfor? I tillegg til årsaker allerede nevnt ovenfor, så var det å innta en borg symbolsk viktig.¹³⁵ Ifølge Södermannalagen, landsskapsloven sør for Mälaren og Stockholm, var det kongen som skulle styre «borghum ok landum».

At borger var et maktsymbol i middelalderen kan en også se i bruken av borgmotiv på det heraldiske området. I tillegg til våpenskjold, så ble symbolske framstillinger av borger brukt på sigill og mynt. Det forventes da at betrakteren får et inntrykk av den bakenforliggende makten.

Er framstillingen på sigill, våpenskjold og mynter realistisk? I antikken hadde flere romerske mynter realistiske bilder av bygninger, for eksempel en sestertius av Titus som viser Colosseum (Fig.1).¹³⁶ Senere i antikken ble romerne mer bekymret for sikkerhet og blant andre Konstantin den store i vest hadde mynter med bilder av forsvarsverk under

¹³¹ Eriksson 1995:36

¹³² Skaare 1995:78

¹³³ Eriksson 1995:20

¹³⁴ Eriksson 1995:23

¹³⁵ Lovén 1996:28 og Moseng m. ll. 2011:188

¹³⁶ Sear 2000:469

borgerkrigen med Licinius i øst. Myntene viser en mur med portåpning og fyrlys på toppen av muren som ble tent opp for å varsle neste borg (Fig.2).

Når det gjelder motiv av bygninger på norske sigiller, så har klosterseglet til Nidarholm benediktinerkloster en rundkirke med pyramideforma tak, fire runde tårn og en enkel rundbuet portal. Tårnene har rundbuet vinduer i fem etasjer og pyramidetak. På toppen av de spisse takene er det en kule med kors. Arkeologiske utgravninger har ikke påvist at det er en realistisk framstilling av klosterkirken.¹³⁷ Borg som motiv ble også brukt på privatpersoners sigiller.¹³⁸

I Norge fins det to kjente mynttyper fra middelalderen med borgmotiv.¹³⁹ Det er penninger fra Magnus Erikssons tid. Det fins ni kjente eksemplarer og det antas at de ble slått i tidsrommet 1319-1340.¹⁴⁰ Myntsted er ikke angitt på Magnus Erikssons mynter, men Tønsberg er et av fem mulige myntsteder i Norge.¹⁴¹ Det ser ut til at myntene framstiller to ulike borger, men det er uvisst om det er realistiske framstillinger. Den ene typen er klarere framstilt enn den andre. Den har krenelerende port med tårn i midten av borgen. Den har også to tårn på sidene med krenelering flagg på toppen (Fig. 3a).¹⁴² Elias Brenner laget en tegning av denne typen i sin publikasjon «Thesaurus nummorum Sueo Gothicorum» fra 1731, men tegningen nedenfor er modifisert av Magne Josefsen fordi mynten hos myntkabinettet i Stockholm er en variant. Brenners tegning er altså av en variant som ikke er kjent nå og som kan ha gått tapt (Fig. 3b). Myntkabinettet i Oslo har en annen type, og borgen er ganske utydlig (Fig. 4).

Tunsbergsegillet er bevart som ufullstendig avtrykk fra et diplom datert i 1349.¹⁴³ Sigillet viser en borg på et fjell ved vannet, og på vannet ligger et skip. Borgen har krenelering, vindu og port. To ringmurer er med også og begge har krenelering. På grunn av stil og skrifttype dateres sigillet til tidlig eller midten av 1200-tallet. Trætteberg mener at det forestilte borgen slik den egentlig var, men i forenklet form. Eriksson synes dette er en understatement. Sigillet viser at borgen lå på et fjell ved vann og hadde ringmur og minst ett tårn, det stemmer jo. At

¹³⁷ Fjordholm 2012:113

¹³⁸ Huitfeldt-Kaas 1899: Segl nr 8,9, 37, 63, 294

¹³⁹ Josefsen 2016:18

¹⁴⁰ Josefsen 2016:18 og Josefsen 2016:26f

¹⁴¹ Josefsen 2016:13

¹⁴² Josefsen 2016:13

¹⁴³ DN 1:316

borgen hadde krenelering, vindu og port kan også stemme, men form, plassering og skala er helt usannsynlige mener Eriksson.¹⁴⁴

Symbolmessig, så ble borgen brukt på sigillet som lagmannen og rådmennene i Tunsberg brukte.¹⁴⁵ Når det gjelder bruk av selve borgen som symbol på makt, så er det funnet mye tegl i rasmassene, spesielt ved det høye tårnet bygd av Magnus lagabøte og ved porten i sør som vendte mot byen. At det er brukt mye mer tegl, også glasert tegl, i porten vendt mot byen er nok gjort for å ha en penest mulig fasade mot byen. Teglmaterialet fra Tunsberghus er det største og mest formrike i Norge og kan gi en viktig forståelsen for borgens historie som bygg. Paleomagnetiske analyser viser at tegl kan ha vært i produksjon ved Tunsberghus fram til år 1500 og kanskje enda lengre. Det er registrert 957 enheter fra Tunsberghus, der mesteparten er profiltegl.¹⁴⁶ Svartglasert tegl viser til dansk og nordtysk påvirkning og det kan ikke utelukkes at det kan være Erik av Pommern som har stått bak denne byggingen. Det vil i så fall bety at bygging på Tunsberghus er gjort senere enn tidligere antatt. Profiler på lister antyder at enkelte bygg er laget på 1400-tallet.¹⁴⁷

Borgen har sannsynligvis også fungert bra som symbol på militærmakt med ringmur, 6 rondeller og spesielt to tårn som var høye. Det ene tårnet, vanligvis kalt teglkastellet, kan sammenlignes med Rosenkrantzårnet i Bergenhus som er vurdert til å ha vært 22 meter høyt. Til sammenligning så har teglkastellet 50% større grunnflate og tykkere murer.¹⁴⁸ Det andre større tårnet på Tunsberghus som kalles Vestkastellet, var det tredje største middelaldertårnet i Norge.¹⁴⁹

Selve borgene må også ha vært et virkningsfullt middel til å skape frykt og respekt, blant annet ved kjennskap til de maktmidlene som fantes bak murene og kontrasten mot vanlige bosteder. Kirken benyttet seg av noe det samme, om enn på en annen måte. Arkitekter snakker om hvordan bygg kan påvirke oss psykologisk. En kan dele denne symbolske virkningen i to grupper. Den første gruppen er synlige maktmiddel som krenelerende murer og skytegalleri som skaper frykt og underkastelse. En kan også snakke om at en borgs lukkethet, tyngde, høyde mot himmelen og plassering i landskapet gjør den til et maktsymbol. Den andre er av estetisk karakter som skulle skape beundring og følelse av underlegenhet slik

¹⁴⁴ Eriksson 1995:33

¹⁴⁵ DN 1:316

¹⁴⁶ Eriksson 1995:99

¹⁴⁷ Eriksson 1995:105

¹⁴⁸ Eriksson 1995:39

¹⁴⁹ Eriksson 1995:45

som stil, kvalitet og godt håndverk. De eldste bevarte dekorative detaljene fra en borg er funnet på Sverresborg ved Trondheim.¹⁵⁰ Mer tydelig er det i den gotiske Håkonshallen i Bergen og det rikt dekorerte teglkastellet på Tunsberghus.¹⁵¹

4.7 Tunsberghus' funksjoner i 1503

Hvilke funksjoner hadde borgen Tunsberghus i 1503, og hvordan ble kongen i Danmark svekket ved ødeleggelsen av borgen? Borgen er langt fra totalundersøkt av arkeologer. Det som er gravd ut er i hovedsak området inne i bygninger og noen titalls centimeter langs de fleste murene. Men ikke alle kjente murer er undersøkt og det har sannsynligvis vært flere bygninger der enn det som er kjent i dag, spesielt trebygninger.¹⁵²

Selv om det fins en del kildemateriale generelt fra 1400-tallet, så fins det ingen skriftlige opplysninger om selve borgen Tunsberghus i det århundret. Noen få riksrådsmøter ble holdt på borgen og Tunsberghus er ikke nevnt i sammenheng med krigshendelser før på starten av 1500-tallet.¹⁵³

I 1503 så var nok Tunsberghus' viktigste funksjon som fiskalt og administrativt senter. Selv om den ikke lenger kunne defineres som noen grenseborg, så hadde den fortsatt en militær rolle. Den som hadde kontrollen over hovedsmannen kunne som regel også mobilisere bøndene til strid. I tillegg til den symbolske effekten av å ødelegge Tunsberghus, så kan en også si at ødeleggelsen svekket kong Hans militært sett i regionen.

4.8 Hvordan ble Tunsberghus angrepet?

Hvordan var angrepet på Tunsberghus? Det eneste kildene sier er at borgen ble brent og plyndret av bønder og svenske soldater. Ved enkelte borger er det funnet spor av kamp. I sjøen utenfor svenske Skageholm for eksempel, er det funnet våpen og små kuler av stein. Denne borgen ble ødelagt og er ikke nevnt i kilder etter 1453.¹⁵⁴

Ved Tunsberghus så har ingen arkeolog konkludert med at det fins spor av kamp. Men hvis en ser på funn beskrevet i dagbøkene til Cato Engers og Gerhard Fischer, så mener jeg at det

¹⁵⁰ Eriksson 1995:162

¹⁵¹ Eriksson 1995:163

¹⁵² Eriksson 1995:64

¹⁵³ Eriksson 1995:77

¹⁵⁴ Lovén 1996:164

fins enkelte spor. Det nærmeste vi kommer spor av kamp i 1503, er en pilspiss som ble funnet i selve brannlaget i rondell R3 (Fig. 5). Funnet er datert den 26. august 1925 i Cato Engers dagbok *Utgravninger i Tønsberg paa Slotsfjeldet. Dagbok II*: «En pilspids fundet midt i rondelen i brandlaget» Pilspissen er tegnet med mål. I brannlaget ble det også funnet mye spiker. Cato Engers, som fungerte som leder for utgravningene når ikke Gerhard Fischer var tilstede, spesifiserte to ganger at det var et funn i brannlaget. Det at den er funnet i brannlaget mener jeg er av vesentlig betydning. Det er da sannsynlig at den ble brukt like før eller under ildpåsettingen, og at det ikke var snakk om en pil som hadde ligget der i lengre tid. Hvis det siste var tilfellet, ville jeg ha forventet at den lå under brannlaget. Som vanlig har ikke Cato Engers gjort noe annet enn å beskrive funnet.

Hvis det var snakk om et angrep med armbrøst, så skulle en kanskje forvente å finne svært mange pilspisser? Jeg vil ikke si at det nødvendigvis er slik. Hvis det har blitt skutt en del mot rondellen, så ville pilspissene gjerne bare ha blitt liggende i rondellen hvis de traff noe inne i rondellen. Hvis de traff yttermuren så ville de ha falt ned på utsiden. Hvis de ikke traff noe så ville de ha landet lenger inn innenfor muren. Disse områdene er i stor grad ikke undersøkt.

I samme rondell er det ifølge Engers funnet rester av det som kan ha tilhørt et spyd, eller et redskap.¹⁵⁵ Det er også funnet en 29 centimeter kniv inne i denne rondellen.¹⁵⁶ Langs muren mellom kirken og teglkastellet er det funnet en kniv eller en dolk.¹⁵⁷ I rondell R3 er det også funnet «en hob stenkuler i forskjellig størrelse».¹⁵⁸ Siden det er snakk om en hop, så tyder det på at dette er kuler som er lagret til bruk fra borgen, og ikke kuler som har blitt skutt mot borgen. Engers har ikke oppgitt diameteren på kulene, så det er ikke mulig å slå fast hvor store kruttvåpen som har blitt brukt. Slottsfjellsmuseet har ikke kunnet bekrefte om disse kulene er tatt vare på, og jeg har selv ikke kunne finne dem i Oldsakssamlingens Gjenstandsbase.¹⁵⁹

¹⁵⁵ Engers 1925:25.august R3 Dagbok II

¹⁵⁶ Engers 1925:26.august R3 Dagbok II

¹⁵⁷ Engers 1925:28.august R3 Dagbok II

¹⁵⁸ Engers 1925:29.august R3 Dagbok II

¹⁵⁹ Siste elektroniske søk utført 1. november 2019

Ifølge katalogen fra 1901 over samlingene i Tønsberg museum, så fantes det fire steinkuler i samlingen, alle funnet på Slottsfjellet, men dette er altså før Engers funn. I katalogen har de numrene 74, 75, 76 og 77.¹⁶⁰ Det er dessverre ikke opplyst noe om når eller hvor de er funnet.

I den andre utgaven av katalogen som er trykt i 1916 er det tatt med flere gjenstander. Av våpen på eller like ved Slottsfjellet så er det funnet en pilspiss av jern i Teglhagen, altså nedenfor borgen, og to spydspisser av jern funnet i grusen ved ringmuren.¹⁶¹

Den 14. september 1931 er det notert vertikalt i marginen at det er funnet «en benkule og en pilspiss med ca 4 cm mothake spissen bøiet». Det er litt uklart hvor funnet er gjort men det kan se ut som det er i det rektangulære bygget inntil muren mellom rondell R3 og R4. Jeg synes det er interessant at spissen er bøyd da det kan bety at pilen er skutt og har truffet noe hardt. Piler fra armbrøst hadde stor kraft og kunne trenge gjennom bryst- og ryggvern av metall.¹⁶² Den 4. juli 1932 er det funnet en pilspiss, øst for kirken, like sydvest for Rondell R4. Den 29. august 1925 ble det bekreftet at det ikke var funnet noe brannlag i rondell R4.¹⁶³ Det er derfor godt mulig at ikke alt ble tent på under angrepet.

For å bedre kunne tolke eventuelle spor etter angrep på Tunsberghus, så vil jeg ta for meg hvordan en borg ble inntatt i seinmiddelalderen, og hvordan det kan ha skjedd på Tunsberghus i 1503. For å forstå hvilke utfordringer det er å innta en borg, så vil jeg aller først starte med hvordan borger generelt er bygd opp for å motstå angrep.

4.9 Borgtyper og oppbygning

Kastell er en borgtype som opprinnelig var romersk.¹⁶⁴ Den hadde krenelerende porttårn og var enten kvadratisk eller rektangulær. Krenelering er et brystvern på mur med vekslende åpninger. De eldre borgene i Norden var mer formet etter naturen og laget av tre. Tårn og hus lå først fritt innenfor muren. Deretter ble de en integrert del av muren. Steinborger utviklet seg i Sør-Skandinavia under anglo-normannisk og tysk innflytelse. Et firkantet tårn fantes som regel i hjørnene og over portene. Hus lå ved langsidene og borgene hadde nesten uten unntak naturlig beskyttelse. Kunstig vern kom ofte i tillegg, som voller, graver, trepalisader og ytre ringmur. Palisade er en betegnelse på en type forsikning hvor pæler var spisset til

¹⁶⁰ Katalog Tønsberg museum 1901:6-7

¹⁶¹ Katalog Tønsberg museum 1916:20 (nummer 586, 587 og 588)

¹⁶² Fischer 1931:14.september Dagbok II

¹⁶³ Engers 1925:29.august Dagbok II

¹⁶⁴ Fritz 1972:36

oventil og satt ned i bakken eller i murverk til vern og hindring. Murene var av stein og tegl. Mens kastetl ofte blir brukt om et enkelt forsvarstårn er kastell en mindre festning.¹⁶⁵

Jeg ønsker å bruke Christian Lovéns framstilling av hvordan en borg ofte var bygd opp, fra hans doktoravhandling om borger i Sverige i middelalderen. Området rundt en borg var gjerne ryddet for skog og kratt slik at ingen kunne nærme seg uten å bli sett. En borg var også ofte omgitt av graver eller vollgraver. Hvis jorden som ble gravd opp ble lagt på utsiden av graven så kunne vollen bli forsterket med påler av tre. Dette for å hindre at gravene ble fylt igjen eller at de ble bygd over. Det var ikke uvanlig at graver kunne mangle voller. Veggene i en grav ble vanligvis bygd loddrette med hjelp av tre eller stein. Spisse påler kunne stikke opp fra bunnen og spesielt på innsiden for å hindre angripere. Graver kunne være fylt av vann og dette var spesielt et hinder for soldater med tunge rustninger som kunne drukne. Om vinteren derimot, kunne vannet fryse og med is ble hensikten med graven borte. Graver hindret soldater til fots og til hest, men hovedformålet var nok å hindre at beleiringsmaskiner ble satt inntil murene. Påler var stukket ned i jorden, enten som en tett vegg eller med 15-20 centimeters mellomrom. Et slikt mellomrom var smalt nok til at ingen kom seg gjennom samtidig som angriperne ikke kunne bruke treverket som beskyttelse mot forsvarernes piler.

Et vern av tre kunne også bestå av liggende tømmer, spesielt på steingrunn. Dette kunne også være konstruksjoner med treverk og jord imellom. Slike murer ble ikke bygd høyere enn 4-5 meter, siden høyere murer lett kunne veltes av angriperne. Det kan også ha blitt plantet tornebusker enkelte steder rundt borgen, jamfør sagnet om Tornerose.¹⁶⁶

Området innenfor borgens ytre vern var forborgen. Forborgen lå gjerne på den kanten en forventet angrepet ville komme fra. Forborgen kunne bli beskytt fra hovedborgen, som bestod av en ringmur som ofte var 6 meter eller høyere. Poenget var at den skulle være så høy at det ville være svært vanskelig for angripere å komme seg over ved hjelp av stiger eller beleiringstårn. Omtrent to meter under toppen av ringmuren så var det gjerne en skyttergang på innsiden. Den kunne være av tre som var bygd på bjelker som stakk ut fra muren. Den delen av ringmuren som var over skyttergangen kalles parapet og hadde åpninger brede nok til at en med armbrøst kunne lene seg ut og skyte eller slippe en stein på noen ved foten av muren. Åpninger som ikke var på toppen av muren kalles glugger. Det kunne også være glugger i gulvet på skyttergangen som gav vertikal beskyttelse mot angrep nedenfra. Vertikalt

¹⁶⁵ Fritz 1972:41

¹⁶⁶ Lovén 1996:30

forsvar var det tradisjonelle forsvaret fra en borg, altså ovenfra og ned, men frontalforsvar med smale skuddglugger i muren kunne også forekomme. Et viktig alternativ til vertikalt forsvar var flankeringsforsvar. Tårn eller vinkler som stod ut fra ringmuren gav forsvarerne muligheten til å skyte langs med muren.

Hovedborgens port var godt forsvart, gjerne med et tårn over. Det var ofte en grav foran porten med vindebro over som kunne heises opp ved fare.¹⁶⁷ Porten var jernbeslått tre som gikk innover. Den ble stengt av bommer på innsiden. Porten kunne også ha et fallgitter som ble brukt til å slippes ned på angriperne eller bakom angriperne hvis de hadde passert ytterporten. De som ble innestengt hadde få muligheter til å overleve. Det var glugger i veggene og i det hvelvede taket der forsvarerne skjøt fra. En borg hadde som regel flere porter og dette kunne inkludere en lønnport, dvs. en port som var mer eller mindre skjult. Denne kunne brukes til å komme seg usett inn og ut av borgen under beleiringer.

Alle borger burde ha en brønn. Alternativt kunne den ha cisterner for regnvann. Slike beholdere kunne være hogd ut av berggrunnen eller være mer midlertidige som at regnvannet ble samlet opp i segl. Vaktdyr ble også brukt og en kilde fra 1520 sier at hunder og gjess ble brukt i tårn for å varsle angrep om natten. Hus i borggården var gjerne bygd inntil ringmuren eller under ringmuren slik at de var mindre utsatt for ildprosjektiler. Husene var bygd for mennesker. Få borger hadde hus til hestene og andre dyr.

Matforsyninger på borgene kunne være store. For eksempel så mente fogden i Stockholm i 1508 at det normalt brukte å være 168 tønner torsk og 2400 tønner øl på slottet.¹⁶⁸ Borgene hadde også en borgstue som var borgbesetningens oppholdsrom. Den lå som regel nær kjøkkenet. Større borger kunne ha kapell, men det var ikke plass til hele besetningen der og arkitektonisk så trengte rommet ikke skille seg stort fra andre rom i borgen. Borger hadde gjerne fangerom, men det var ikke nødvendigvis et rom som bare ble brukt til fanger. Det kunne være i kjelleren men også høyt oppe i et tårn. Bostedet til borgherren var sjelden mer enn to rom, en dagligstue i tillegg til et indre rom. Det kunne være flere slike boliger der ett var for lensherren mens fogden hadde et annet. Hvis borgen var borgherrens residens, så fantes det også en sal som ble brukt ved større sammenkomster. Det kunne også finnes en frustue for borgens fornemme kvinner. Et separat oppholdssted for kvinner var kjent i

¹⁶⁷ Lovén 1996:31

¹⁶⁸ Lovén 1996:32

europaisk litteratur i middelalderen og et slikt rom er også kjent fra kongsgården i Bergen på Erik Magnussons tid.¹⁶⁹

Oppvarming av borgen var gjerne åpne ildsteder og det kunne også være snakk om løse fyrfat som ble brukt.¹⁷⁰ Steinborger kunne også ha hypocauster, dvs. at varmen ble ledet i kanaler fra en sentralovn. I bostedsrommene og ved salene var det do i form av kanaler som gjerne endte på utsiden av ringmurene på marknivå, eller på utsiden av husveggen der det ikke gikk folk. Det kunne også være en karnapp med hull med fritt fall på utsiden av muren. Tårnene var bygd slik at de kunne forsvares selv om resten av borgen hadde falt. En borg kunne ha porttårn, tårn i ringmuren eller kjernetårn som også blir kalt donjon eller barfred. Kjernetårn hadde inngang høyt oppe på veggen og det mest kjente er kanskje Tower i London. Runde tårn var mer motstandsdyktige mot slyngstein og senere kanonkuler enn rettvinklede tårn.

Fordelen med borger på en høyde var at murene ikke trengte å være så høye og det var vanskeligere for angriperne å få brukt beleiringsmaskiner. Pilene til forsvarerne ville også nå lengre fra en høyde enn angripernes piler. Sammenlignet med vannborger var det enklest å gjøre høydeborgene uinntagelige. Bakdelene var vannforsyning, at borgen ikke kunne bygges slik en ville på grunn av topografiske forhold og at steiner fra katapulter eller trébuchets traff høye vegger horisontalt heller enn mer vertikalt.¹⁷¹

4.10 Tunsberghus' oppbygging

Når det gjelder Tunsberghus, så kan en god del informasjon om borgen ha gått tapt fordi tidlige utgravninger stort sett bare fokuserte på å grave fram murer. Det betød at løskulturmasse bare ble fjernet uten nærmere undersøkelser. Det eneste en tok vare på av løsfunn var ting som hadde egenverdi slik som mynter og gjenstander av tydelig kunstnerisk eller arkitekturhistorisk betydning.¹⁷² Det at området på langt nær er totalundersøkt gjør også at vi har mindre kunnskap i dag enn det vi kunne ha hatt. Samtidig så betyr det at det fortsatt er muligheter for at en kan gjøre flere oppdagelser.

Det en vet basert på tidlige utgravninger er at borgen blant annet hadde tre tårn i den ytre forsvarsringen. Det som blir kalt Vestkastellet lå ned mot sjøen der det kan ha vært enklest

¹⁶⁹ Fischer 1980:85 og 130

¹⁷⁰ Lovén 1996:32

¹⁷¹ Lovén 1996:33

¹⁷² Eriksson 1995:83

for angripere å komme seg opp. Fra der kunne en også overvåke handels- og krigsskip på fjorden nedenfor. Det kan ha hatt tre etasjer og blir vurdert som et rent forsvarsverk. Det er det tredje største middelaldertårnet i Norge. Siden ringmuren mot vest ikke er identifisert, kan en heller ikke si at tårnet var en del av ringmuren, men det virker logisk at det var det.¹⁷³

Porttårnet i sør ser ut til å ha hatt en passasje med hvelvet tak. Det er funne mye glasert formtegl i rasmassene og øvre del har sannsynligvis hatt krenelering laget av tegl. Det ble funnet kraftige brannlag under utgravningene på 1930-tallet.¹⁷⁴ Porttårnet i nord sin passasje kan også ha hatt hvelvet tak, men det er funnet få formtegl. Det er derfor antatt at denne inngangen ikke var like pyntet som den inngangen som vendte mot byen. Også her er det funnet kraftige brannlag. Begge tårnene er vurdert til å ha tre etasjer.¹⁷⁵ Dette er tilsvarende det som portkastellet ved kongsgården i Bergen hadde.¹⁷⁶ Det er ikke funnet spor av vindebro eller fallgitter ved noen av porttårnene.

Ringmuren kan spores i nord, øst og sør, men ikke mot vest. Det kan være flere årsaker til dette, men da tunnelen i Slottsfjellet ble laget så skal en ha fjernet stein fra fjellet over. Der det var spor av muren, så varierte dette fra bare kalkspor i berget til en meter høy mur. Bredden varierte fra 0,9 til 1,2 meter. Ujamt fordelt langs ringmuren fant en brannlag.¹⁷⁷ Langs ringmuren var det seks halv- eller helrondeller.¹⁷⁸ Felles for alle rondellene var at ringmuren hadde blitt revet for å gi plass til dem. Det betyr at ringmuren var eldst. Disse rondellene sørger for at forsvarerne av borgen kunne flankere, altså skyte på angriperne fra siden. Det samme behovet for flankering har en hatt på vestsiden, så det har trulig vært rondeller der også. På innsiden av den ytre ringmuren i nordøst og delvis i sør, er det lagt til noen støttepunkt med omtrent fire meters avstand. Disse kan ha blitt lagt til som støtte for en høyere mur, eller som fundament for en skyttergang.¹⁷⁹

Det er ikke funnet noe forsvarsverk utenfor ringmuren, altså på området rundt Berget. Men så er det også gjort få utgravninger i dette området. Det ble gjort en arkeologisk undersøkelse ved foten av fjellet i 2014, og da fant en mye teglstein som sannsynligvis hadde rast ned fra borgen. Oppe på fjellet er det gjort seismologiske undersøkelser. Det er heller ikke funnet

¹⁷³ Eriksson 1995:45

¹⁷⁴ Eriksson 1995:47

¹⁷⁵ Eriksson 1995:48

¹⁷⁶ Fischer 1980:fig.58

¹⁷⁷ Eriksson 1995:49

¹⁷⁸ Eriksson 1995:50

¹⁷⁹ Eriksson 1995:52

spor av noen brønn på fjellet. Tilgang til drikkevann var jo en forutsetning for å kunne ha en borg. Det fins kun noen fordypninger som kan ha fungert som reservoar for regnvann. Det som kalles «baglerbrønnen» ligger utenfor ringmuren, så det blir ikke vurdert som den historiske brønnen omtalt i sagaene.¹⁸⁰ Sprenging under arbeidet med Slottsfjellstunnelen og et jordskjelv i 1904 førte til sprekker i berget som gjorde at både brønnen og reservoarene på fjellet tørket ut.¹⁸¹

4.11 Strategi for angrep på borger

Hvilke strategier brukte en når en skulle angripe borger rundt 1500? Strategi er evnen til å opptre planmessig og systematisk i en større sammenheng over et lengre tidsperspektiv. Taktikk er å kunne gjøre det samme i strid.¹⁸² Skoog mente at det var dette som skilte bønder og stormenn. Evnene til å kunne lede an et angrep. Våpnene var ikke så ulike. I pavelig korrespondanse fins det forslag til planer hvordan det hellige land skulle gjenerobres.¹⁸³ Jeg kan ikke se at strategier er dokumentert i norsk seinmiddelalderhistorie. Men ut ifra beskrivelser av hva som har skjedd kan vi likevel se hva som har blitt tenkt rundt dette.

4.11.1 Beleiring

Beleiring av borger var den dominerende krigføringen i hele middelalderen.¹⁸⁴ Jim Bradbury hevdet at krigføring i middelalderen handlet om 1% slag og 99% beleiring.¹⁸⁵ Holdningen var at slag bare skulle brukes når en var overlegen fienden.¹⁸⁶ Hvis ikke så var det alt for stor risiko for store tap. Med det så er det ikke sagt av beleiringer var lettvinnt. I Europa var det ikke uvanlig at beleiringer av borger kunne ta et år, og selv om en skulle vinne til slutt så kunne utgiftene lett bli større enn gevinsten.

Når det gjaldt beleiring av borger, så mente Bradbury det var seks måter å gjøre det på. Han spesifiserte det som «the six S's of siege warfare». Det var «Suborning or subverting key defenders», altså bestikke noen, «scaring the garrisons with propaganda, sapping the walls»

¹⁸⁰ Eriksson 1995:19

¹⁸¹ Eriksson 1995:20

¹⁸² Fagerland 2006:64

¹⁸³ Fagerland 2006:73

¹⁸⁴ Fagerland 2006:66

¹⁸⁵ Fagerland 2006:66 og Bradbury 1992:71

¹⁸⁶ Fagerland 2006:68

(undergave murene), «starving the population, storming the defenses and shelling the defenders».¹⁸⁷

Våpen og forsvarsverk utviklet seg betydelig i løpet av middelalderen, men la oss først se på noen aspekter ved en beleiring som var aktuelt gjennom hele middelalderen. Jeg synes derfor det er relevant å ta for seg kong Sverres beleiring av Tunsberghus. Selv om sagaen som er skrevet om dette kan betraktes som et propagandaskrift, så det er en samtidssaga og det sier i alle fall noe om hva en tenkte rundt beleiringer på den tiden.

Av de seks S'ene til Jim Bradbury, så er det sult kong Sverre først bemerket da han så hvordan baglerne hadde forskanset seg på Berget. «Saa godt som berget tykkes eder bagler nu, saa vondt skal det tykkes eder en anden gang».¹⁸⁸ Dette er nok et litterært grep, med et slikt frampeik. Men det var helt sikkert en del av kong Sverres plan også. Lyktes en ikke med annet så ville sulten til slutt ta knekken på garnisonen.

Birkebeinerne satte opp telt rundt hele Berget, fra byen til sjøen nordvest for Berget. Det ble også laget en dike utenfor teltene fra vågen i nord til sundet i sør. Det fungerte da som vern mot angrep fra innlandet. Det ble også satt opp kraker overalt, det vil si palisader innenfor grøften¹⁸⁹ Denne type forsvarsverk utenfor ringmuren kunne andre steder i Europa være bygd av forsvarerne av borgen, men i dette tilfelle så var det angriperne som bygde det som vern utenfra. Kongen sov som oftest i byen. Noe som igjen viser at det var beleirerne som kontrollerte landet rundt en borg.¹⁹⁰

Kong Sverre gjorde noe som ikke var uvanlig for beleirere, å gjøre et tidlig forsøk på angrep. Det var verdt å prøve. Birkebeinerne angrep både mot porten i sør og porten i nord. Baglerne kastet stein og skjøt piler slik at birkebeinerne måtte gi seg. En av birkebeinerne klatret opp i et kirketårn, ved hjelp av flere kirkestiger som var satt sammen, for å kunne se hva de foretok seg oppe på Berget. Blant annet observerte han hvordan tårnene var laget, i tillegg til at han så hvordan de hadde lagt en båt over brønnen slik at de kunne gå uten risiko fra tårnet til brønnen.

I Sverresagaen fortelles det om flere mislykkede forsøk på erobring. En gang hadde birkebeinerne klart å feste et langt tau i den ene stolpen som holdt nordkastellet oppe, og så

¹⁸⁷ McLachlan 2015:475 loc

¹⁸⁸ Storm og Bugge 1914:188

¹⁸⁹ J.Fritzners ordbok «kraki»

¹⁹⁰ Storm og Bugge 1914:192

dro hundre menn i tauet så tårnet ristet. Tauet slet imidlertid. De prøvde også å skyte på baglerne, men baglerne klarte seg best fordi de hadde best vern oppe fra borgen. Birkebeinerne laget også en flate av tømmer som de bar over seg opp til borgen, som beskyttelse, men den ble for uhåndterlig.¹⁹¹

Det fortelles også om at ti menn heiste ned en båt fra Berget i mørket som de dro avsted med for å hente hjelp. De gjorde dette fra den del av Berget som vender ut mot sjøen og lyktes med dette til tross for at birkebeinerne holdt vakt i båter nedenfor Berget. De ble oppdaget men kom seg likevel unna.

Historier om lureri kan være grep for å gjøre historiefortellingen mer spennende, men det er heller ikke usannsynlig at det kan være reelt. Kong Sverre visste at baglerne på Berget ventet hjelp fra Inge og Sigurd. Han lot derfor sine egne menn danne en hær som kom fra nord, og som møtte en annen gruppe av kong Sverres menn. De skulle da slåss uten å skade hverandre. Det skulle lages mye støy og den siden som skulle forestille baglerne skulle tilsynelatende vinne. Birkebeinerne skulle late som de flyktet. Da forventet kong Sverre at de ville komme ned fra Berget, og da skulle birkebeinerne stå klar ganske nær borgen. Dette ble satt i verk og den delen av hæren som skulle forestille baglerne flyttet seg fra leiren om natten. Om morgenen kunne baglerne observere fra tårnet i nord at en velutrustet hær kom fra nord ned veien fra Frodeåsen.¹⁹² Først bet baglerne på og gjorde seg klar for å gå ut, men så la lederen merke til at birkebeinerne falt der gresset var tørt, eller de falt oppå skjoldene sine. Han kunne heller ikke se noe blod på klærne til de som falt. Han konkluderte derfor med at det var et knep fra kong Sverre.¹⁹³

Lureri under beleiringer eller angrep ser ut til å ha vært en vanlig taktikk, selv om Jim Bradbury ikke tok det med på sin klassiske liste over typiske måter å komme seg inn i en borg. Arvid Siggeson fortalte i et brev til Svante Nilsson at visekonge Kristian hadde lurt seg inn i borgen til biskopen på Hamar og deretter plyndret den. Dette skjedde trolig i 1508. Hertug Kristian skal ha kommet i full fart mot porten med spent armbrøst og bedt om at det ble åpnet opp for han og biskopen. Visekongen sa at svenskene var like i hælene på dem og at de ville angripe biskopsgården. Det viste seg at biskopen ikke var i sammen med hertug

¹⁹¹ Storm og Bugge 1914:193

¹⁹² Storm og Bugge 1914::195

¹⁹³ Storm og Bugge 1914::196

Kristian og heller ikke svenskene var etter han. Den unge kongen, som han gjerne ble kalt, plyndret bispegården og kirken.¹⁹⁴

Lureri kan også ha blitt brukt da kong Hans bestemte seg for å ta Sverige med makt. Mens en del av den danske hæren gikk til angrep på Västergötland, så tok kong Hans den østlige veien. Kalmar slott kapitulerte samme dag som han kom. Det avgjørende slaget skjedde ved Rotebro, ikke langt fra Stockholm. Der ble en hær fra Dalarna, som var på veg for å hjelpe Sten Sture i Stockholm, overrumplet og slått av en dansk styrke den 28. september 1497. Da Sten Sture dagen etter så de fanene som danskene hadde tatt, trodde han det var bøndene som kom. Han kom da ut fra borgen og led store tap.¹⁹⁵ Det kan vel tenkes at danskene kan ha brukt dalkarlene sine faner bevisst for å lure Sten Sture.

På Tunsberghus lyktes ikke kong Sverre med å ta seg inn i borgen med makt. Men til slutt, etter 20 uker, gikk baglerne tom for mat og måtte spise lærrep. Flere begynte å desertere og fikk grid av kong Sverre. Da lederen ba om grid for alle sammen diskuterte kong Sverre dette med sine menn. De syntes at det var svært vanskelig å godta at baglerne skulle få grid, alt det den lange beleiringen hadde kostet dem.¹⁹⁶ Det er ikke så vanskelig å forstå denne motviljen. Vilhelm fra Tyr, i dagens Libanon, var en krønikeskriver som skrev at det ikke var godt å si hva som var verst, å være den som beleiret eller den som ble beleiret.¹⁹⁷

Et annet knep som ikke er blant Bradbury's seks S'er er å terge motstanderen. Baglerne kalte kong Sverre for «bikkje» og «merr» fra muren.¹⁹⁸ I kamper mellom kristne og maurere skal religion ha blitt brukt som en del av krigføringen. Maurere kunne vifte med kors fra ringmuren for å så å spytte og urinere på dem.¹⁹⁹ Andre ganger kunne de fra muren provosere soldatene som beleiret dem med å si at konene deres hadde nok mye moro hjemme med å lage uekte barn mens de var borte.²⁰⁰ Når slike historier ble fortalt langt i ettertid, så hadde de gjerne høy underholdningsverdi, og det kan være oppdiktet for å gjøre historien mer underholdende. Men det kan godt hende at det ble brukt mye også. Trulig lot noen seg provosere slik at de utsatte seg for unødig risiko. Ifølge arabiske kilder så skal også frankerne

¹⁹⁴ DN 22:69

¹⁹⁵ Lundholm 1956:170

¹⁹⁶ Storm og Bugge 1914:198

¹⁹⁷ Bradbury 1992:126

¹⁹⁸ Storm og Bugge 1914:198

¹⁹⁹ Bradbury 1992:98

²⁰⁰ Bradbury 1992:100

ha brukt «fake news». Det ble spredt at araberne skulle ha laget et maleri der en araber slår Kristus.²⁰¹ Det er klart at en slik løgn kan ha fyrt opp kristne soldater til kamp.

Å skremme garnisonen var en vanlig taktikk som også kan ha blitt benyttet av kong Sverre. Eksempler som Bradbury nevner er beleirere som har bygd opp en rekke med galger og så får garnisonen valget mellom å overgi seg eller senere bli hengt.²⁰² Andre eksempler kan være beleirere som spilte fotball med hodene til de som hadde blitt fanget og drept, eller de som var på borgen kunne kappe lemmene av fanger og kaste dem over muren en etter en.²⁰³

Når det gjaldt birkebeinernes beleiring av Tunsberghus, så klarte baglerne ikke lenger å holde ut med sult. De fikk avtalt grid med kong Sverre, et løfte som han holdt ifølge sagaen.²⁰⁴

4.11.2 Samtidige beleiringer

Jeg vil nå ta for meg noen samtidige beleiringer i grenseområdet til Sverige, siden jeg mener det kan belyse det som kan ha skjedd på Tunsberghus i 1503. «Item in norveden habu wir ... ein vest sloss gewunen dass haisst elspurgk dass hab wir vor prant». Paul Dolnstein var en leiesoldat i kong Hans' hær. Han ser ut til å ha hatt ansvaret for å bygge leirene og laget flere skisser blant annet fra Västergötland, eller i Norge som han selv sa. Ved Elfsborg hevdet han at de vant et stort slott som de også brant. I skissen han laget står det videre at de var 1800 og ble under beleiringen angrepet av 14 000 svenske bønder. Skoog tolker Dolnsteins skrift til at det står 15000. Skjelver tolker tallene liksom Dihle og Larsson, at det står 14 000 og ikke 15 000.²⁰⁵ Uansett, Skoog mener at Dolnsteins antall er overdrevet. Han tror at antallet kan ha vært 3000 - 4000 bønder.²⁰⁶ Skoog mener det er rimelig å anta at stormennene kunne mobilisere 400-500 svenner sommeren 1502. Dette inkluderer Knut Alvssons svenner. I tillegg mener Skoog at kjøpstedene kan ha stilt med 50-100 menn og biskopen 30 menn.²⁰⁷ Resten var bønder.

Kong Hans på sin side fikk også hjelp av den skotske kongen.²⁰⁸ Knut Alvsson skrev til Svante Nilsson at hertug Kristian hadde med seg riddere, landsknekter, skotter, soldenærer og

²⁰¹ Bradbury 1992:124

²⁰² Bradbury 1992:89

²⁰³ Bradbury 1992:91

²⁰⁴ Storm & 1914:199

²⁰⁵ Dihle 1930:110 Larsson 1982:83 Skjelver 2012:211

²⁰⁶ Skoog 2012:20

²⁰⁷ Skoog 2012:22

²⁰⁸ Styffe 1875:CCXC og Skoog 2012:22

danske hovmenn til Elfsborg.²⁰⁹ Svenskene fikk sold. dvs. betaling kontant. Svenskene hadde hjelm og brystvern, og brukte armbrøst også liksom bøndene.²¹⁰

Dolnstein henviser til tegningen som viser landsknekter i kamp til venstre og svenske bønder, og sannsynligvis svenner, til høyre (Fig.6).²¹¹ De fleste svenskene ble drept ifølge Dolnstein. Skissen viser at landsknektene hadde bakplater, brystplater, hjelmer og beskyttelse på armene (Fig. 7). En kan se bedre hvordan hjelmen for de fleste ser ut på en annen skisse (Fig 8).²¹² Bøndene hadde armbrøst og spyd laget av sverd. Dolnstein bemerket at spydene var gode. Jeg vil komme tilbake til bøndenes våpen i senere. Etter slaget ved Elfsborg ble de ifølge Dolnstein slått til riddere av den danske kongen, som også betalte dem godt og fraktet dem over sjøen i 1503. Mot avslutningen skrev han «do pin ich pawl dolnstein pey gewest» som betyr «der var jeg og så kampen».²¹³ Han omtalte motparten som «schwedischen bawrn» og seg selv som bare «tewtscher».

Til venstre på tegningen står landsknektene (Fig 6). De i første rad har piker rettet horisontalt mot svenskene. De i andre og tredje rad holder pikene vertikalt. De i fjerde rad og bakover har hellebarder. Den som er øverst i andre rad har fått en pil i øyet. Han som er foran har fått piler på kinnet, i underarmen, i låret og en pil er på vei mot hoften (figur 9).

Til høyre i tegningen står svenskene og de i første rad har armbrøst som de sikter mot landsknektene. En av dem blir truffet i halsen av en pil. I rad to hos svenskene er det personer med armbrøst på endene av radene, men de sikter ikke ennå på motstanderen. De imellom har spyd laget av sverd. I tredje rad er det flere som har armbrøst. Skoog mener at de øverst i skissen i første og andre rad hos svenskene har salathjelmer. De har en horisontal sprekk som en kan se gjennom. Dette er en dyr type hjelm som bare stormennenes svenner kan ha hatt (Fig 10).²¹⁴ Forsvarsmuseet i Oslo har en slik hjelm i sin utstilling, men det kan være snakk om en kopi. Statens historiska museum har en salathjelm fra 1400-tallet som blir kalt «Sankt Olavs hjälm». Den ble stjålet av en svensk tropp fra Nidaros domkirke på Erik 14.'s tid.²¹⁵ Dolnstein nevner bare bønder i denne skissen, men Skoog mener altså å se at svenner og bønder slåss i sammen.²¹⁶ Knut Alvsson hevdet i et brev han skrev like etterpå at mange ble

²⁰⁹ DN 8:461

²¹⁰ Skoog 2012:21

²¹¹ LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_Bl_9v10r

²¹² LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_Bl_3v4r

²¹³ Skjelver 2012: 72

²¹⁴ LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_Bl_9v10r

²¹⁵ Wrangel 1938:379

²¹⁶ Skoog 2012:28

drept. Han fortalte at det lå svært mange døde i skogen, på klippene og foran porten på borgen. Han hevdet videre at de hadde drept to hundre tyskere, men nevnte ikke hvor mange av dem selv som var drept. Han skrev bare at «nogen» av deres bønder, svenner og hester ble skutt. I samme brev opplyste Knut Alvsson at «en stor megtug hop aff» skottene ble drept ved Akershus og at en del av dem dro tilbake til Skottland. På Båhus, ikke langt unna der han var, mente han at det bare er 30 menn på slottet.²¹⁷

Beleiringen av Elfsborg startet ifølge Knut Alvsson den 14. juli etter at prins Kristian hadde befrikk Båhus.²¹⁸ Både Dolnstein og Knut Alvsson bekreftet at Elfsborg overga seg etter tre dager.²¹⁹ Da Elfsborg ble beleiret fem år tidligere, i 1497, så holdt garnisonen ut i 3 måneder.²²⁰ Det var altså trolig en ganske vanskelig borg å innta.

Ifølge et brev fra Sten Sture til Svante Nilsson så hadde Henrik Krummedike truet med å hugge hånd og fot av opprørske bønder i Västergötland.²²¹ Dette kan ha gjort dem forbitret og således gitt dem et motiv til å angripe kongen. Knut Alvsson bekreftet at bare deler av den svenske hæren deltok i slaget ved Elfsborg.²²² Skoog tror at det var kun de styrkene som kunne forflytte seg til hest som nådde fram til slaget i tide.²²³ Vi vet at garnisonen i borgen bestod av 140 menn.²²⁴

Dolnstein laget også en annen tegning av angrepet på Elfsborg. Denne viser hele borgen og beleiringen nedenfor.²²⁵ Jeg har ingen kopi av originalen vedlagt. I motsetning til de andre skissene lå den løst for seg selv og kom bort under andre verdenskrig. Men det fins foto av den i en artikkel Helene Dihle skrev for Fornvännen i 1930.

Også i denne skissen påpeker Dolnstein at borgen lå i Norge: «das sloss heist elspurgk jn norweden». Tallene på styrkene er de samme, men her snakker han om 1 800 «tewtschn knecht» mot 14 000 menn. Han kaller altså ikke svenskene bønder her. Borgen er laget av tre med torvtak og lå på en høyde. Fordelen med torvtak var at den var mindre utsatt for brann enn tretak.²²⁶ Ellers ser det ut til at resten av borgen var laget av tre, inkludert de ytre murene.

²¹⁷ DN 8:461

²¹⁸ DN 8:461

²¹⁹ Dihle 1930:110 og DN 8:461

²²⁰ Skoog 2012:24

²²¹ DN 22:15

²²² DN 8:461

²²³ Skoog 2012:25

²²⁴ Loven 1996:117

²²⁵ Skjelver 2012:209

²²⁶ Skjelver 2012:217

Ifølge Lovén lå borgen på en 20 meters høyde ovenfor en strand ved Göta elv.²²⁷ Den ytre muren hadde seks firkantede tårn, alle med skyteskår og noen med kanoner. Muren hadde krenelering. Som nevnt tidligere tok det tre dager å ta borgen. Paul Dolnstein skrev at han hadde laget leiren «mit fleiss», med flid. Skjelver mener at Dolnstein hadde ansvaret for å lage leirene. Enkelte har derfor kalt han en ingeniørsoldat, selv om det er en anakronistisk tittel. Dette var en viktig oppgave som kunne ha betydning for utfallet av en beleiring. Vedrørende Elfsborg, så skildret Dolnstein at alle vinduene hadde «donner puxen», altså kanoner.

Det er tre skip til venstre i bildet. Et av dem med 7 kanoner på den ene siden. På tegningen i leiren kan vi se telt og menn med piker. Kanonene ser ut til å være skjult bak noe flettverk. Det er mulig det er tegnet tønner med krutt og kanonkuler ved siden av kanonene. Elfsborg lå på en høyde.²²⁸

Dolnstein laget også en tegning av en borg der det ser ut som at angriperne forbereder å sette fyr på porten på borgen (Fig 11). Øverst til venstre for tegningen av borgen, så står det «In norveden», altså i Norge (Fig. 12).²²⁹ Navnet på borgen blir ikke nevnt, men historikere som Lars-Olof Larsson og Martin Neuding Skoog ser ut til å være enige om at dette er en grenseborg mellom Sverige og Danmark, nemlig Ôresten. Dolnstein skrev at slottet lå tre mil fra Elfsborg og at det tilhørte svenskene. Jeg kan ikke se at noen har stilt spørsmål ved distansen mellom Elfsborg og Ôresten. Korteste vei i dag er 7 mil og hvis Dolnstein med «meil» mente tysk landsmil, så er den på 7,5 km. Ôresten ligger tre ganger lenger unna enn det som Dolnstein oppga som distanse.

Uansett, det interessante for min del er at han skildret hvordan de inntok borgen. Skjelver oversetter det med at de tok «sheaves full of explosives to be taken to the gate and burned it».²³⁰ Skoog oversetter det med «brennbart materiale». Det Dolnstein har skrevet er «karb voll fewr bergk an dass tor treybn vnd vff geprant domitt er obert». Jeg vet ikke hva som blir den mest presise oversettelsen, men at det er snakk om noe brennbart materiale kan det ikke være tvil om.

Jeg synes det er på sin plass å spørre om Tunsberghus kan ha blitt inntatt på samme måte. Det er funnet kraftige brannlag ved begge inngangene på Berget. Men det kan selvsagt være at

²²⁷ Loven 1996:119

²²⁸ Loven 1996:118

²²⁹ LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_BI_11v

²³⁰ Skjelver 2012:193.

portene ble brent i sammen med resten av borgen etter at den ble tømt for verdier. Som sammenligning så skrev Alv Knutsson at den danske hæren satte fyr på alle de fire hjørnene av Elfsborg etter at den var tømt for våpen og andre verdier.²³¹ Dolnstein hevdet at de lot 200 «knecht», eller soldater, forlate borgen og gå fri med sine våpen, før de brant borgen. Den er skildret med fem tårn og krenelert ringmur, i tillegg til et par hus. På innsiden av muren til venstre kan en se støtter til det som sannsynligvis er laget for en gang på muren. Det gjorde at en kunne gå langs ringmuren i passe høyde slik at en kunne både se over muren men også være beskyttet av kreneleringen. Det samme kan en se på innsiden av den nordøstlige delen av ringmuren på Tunsberghus i dag, i tillegg til noen andre steder. Tårnet til venstre i midten på skissen ser ikke ut til å ha tilknytning til ringmuren, men er heller tilknyttet en indre struktur som kan være en indre borggård. Det vil i tilfelle være likt teglkastellet på Tunsberghus. Hvis dette er en donjon, siste skanse i borgen, så har den som de fleste andre indre tårn ingen inngang i første etasje. Den er gjerne høyere oppe på veggen, slik som Tower har i London og slik som teglkastellet også antas å ha hatt. Denne inngangen må være på andre siden av tårnet i denne skissen. Tårnene har både krenelering og skyteskår. Porttårnet har krenelering, tak og skyteskår på sidene av porten. Etter min mening har Dolnstein tegnet to fallgitter. Selv om det kan se ut som om begge er på den ytterste delen av inngangen, så kan det ha vært ment som at en er på den ytterste delen og den andre er på den innerste (Fig. 12). På den måten kan dette være en klassisk borgport der fienden kan bli fanget inne i portrommet, og så bli utsatt for glovarmt vann i de såkalte myrderhullene i taket. Taket ser ut til å være hvelvet, slik en også antar at taket i begge portene på Tunsberghus har vært. I populær fremstilling av slike myrderhull så blir det gjerne helt kokende olje på motstanderne, men det blir vurdert som urealistisk av Jim Bradbury. Han mener det ville være altfor kostbart, når vann kunne gjøre mye av samme nytten. I baglersagaen blir det fortalt at skotter på Hebridene brukt kokende bek og bly som de helte på nordmennene.²³² Skjelver mener at det er kanoner på begge sidene av veien opp mot borgens port. Skoog kaller det handbösser, en mellomting mellom gevær og kanon.²³³ Skjelver kaller det kanoner. Det ser ut som om de står på et understell av tre. Dette er altså artilleriet til den danske hæren. Vi kan se at to grupper menn bærer det som ser ut som noe flettverk av tre opp mot porten (Fig. 13). Skjelver kaller det eksplosiver og mener det er krutt inne i disse flettverkene av tre. Soldatene ville da være svært utsatt på vei opp mot porten. Et enkelt skudd fra et ildvåpen

²³¹ DN 8:641

²³² Bugge 1914:159

²³³ Skoogen 2012:31

kunne ha antent eksplosivene. Det er ingen forsvarere som er tegnet. Vi vet ikke om de hadde ildvåpen for hånd eller kanoner, men det er godt mulig. Som nevnt tidligere så kan vi fra tegningen av Elfsborg se mange kanoner. Dolnstein har en skisse med handbösser også, men det er fra angrepet på en borg i nåværende Nederland. Jeg skal komme tilbake til den senere. Siden de forsøker å tenne fyr på porten, så må fallgitteret ha vært laget av tre. Öresten lå liksom Tunsberghus på en klippe og kalles Slottsberget i dag. Det fins ingen synlige ruiner lenger. Berget har et stup i nord, to bratte sider og en svak stigning der veien gikk opp til borgen.²³⁴

I 1503 begynte svenskene å beleire Kalmar der Abraham Eriksson var høvedsmann. Han var altså på kongen sin side, selv om han var bror til høvedsmannen på Elfsborg som tidlig i 1502 hadde gått over på opprørernes side. Beleiringen varte med noen avbrudd til 1510.²³⁵ Dette er altså et eksempel på at en beleiring kunne vare i årevis også i Norden. Det var gjerne mulig for borger som lå ved vann som beleirerne ikke klarte å få full kontroll over.

Beleiringen i Stockholm varte fra oktober 1501 til mai 1502. Av drøyt 900 mennesker var bare 70 i live da slottet ble oppgitt, og bare 10 av dem var friske. På slottet hadde det ikke vært noen muligheter for å begrave de 800 som hadde dødd på grunn av sult og sykdommer under beleiringen. Dette er den hardeste beleiringen i svensk historie. Som det ofte er, så ventet dronningen og garnisonen i borgen på hjelp utenfra. Kongen sendte en unnsetningsflåte som kom dagen etter at de hadde overgitt seg, og flåten kunne derfor ikke gjøre annet enn snu.²³⁶

Beleiringen av Båhus i 1502 varte fra 25 januar til 29 juni.²³⁷ Ifølge Lars Linge, dosent i historie ved Göteborgs universitet, ble Båhus aldri inntatt med våpenmakt.²³⁸

Når det å innta en borg var så krevende, så var det selvsagt verdt å prøve å få forsvarerne av borgen til å gi seg uten kamp. Det var ikke så uvanlig i middelalderen. Sivard Skytte (skytter) skrev til Svante Nilsson i 1502 at både Akershus og Tunsberghus overgav seg etter

²³⁴ LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_Bl_11v

²³⁵ Skoog 2012:31

²³⁶ Skoog 2012:15

²³⁷ Styffe 1875:CCXC

²³⁸ Linge 2008:13

overtalelse: «Och hobes meg tiil Gudz hielp ath thed skal snarth blyffwe offwer thaled med Baahws som theed er nw met Aggersshws och Tønssbergh». ²³⁹

Dette kan også ha skjedd da Tunsberghus ble inntatt i 1503. Det at borgen ble brent betyr ikke at det var kamp. Som vi har sett så ble borgen i Elfsborg året før overgitt etter bare tre dagers beleiring. Garnisonen slapp fri, men borgen ble plyndret og brent. Jeg synes ikke det er usannsynlig at det samme kan ha skjedd i 1503. Det er lite sannsynlig at angriperne hadde noen planer om å ta livet av noen i garnisonen. Som Sivard Skytte fortalte Svante Nilsson, så hadde han rekruttert svenner fra fienden. I det tilfellet han nevnte var det snakk om en svenn fra Peder Gris. Peder Gris fikk Akershus i stedet for Knut Alvsson. Sivard Skytte skrev at han prøvde å få flere til å skifte side også. ²⁴⁰ Det ser altså ut til å ha vært gode muligheter for forsoning. Garnisonen på Öresten fikk forlate borgen i 1502 etter at den ble tatt og de på Elfsborg ser ut til å ha kunnet velge om de ville dra bort eller skifte side.

På Tunsberghus i 1503 var høvedsmannen i borgen under angrepet. Da må de vel enten ha tapt kampen eller så må Mats Olsson ha gitt ordren om at borgen skulle overgis? Ikke nødvendigvis. Hvis borgen ble inntatt uten kamp så kan det også ha skjedd ved overraskelse eller forræderi.

Under engelbrektsopprøret i Sverige ble Rönö borg i Östergötland inntatt ved at besetningen på bare fire menn ble overrasket da de senket vindebroen. Det var biskopen i Lindköpings menn som inntok borgen. ²⁴¹ Det er ikke skrevet hva overraskelsen gikk ut på. Det kan ha vært at biskopens menn hadde skjult seg og stod klar når de i borgen senket vindebroen av en eller annen grunn. Ofte så var området rundt en borg ryddet for skog og kratt slik at en skulle unngå slike overraskelser.

Dolnsteins skisser med forklaringer viser hvor viktig det var å ha med håndverkere i en beleiring. Ikke bare skal en leir bygges, men beleirerne må også bygge forsvarsverk. Det kan være både utad, slik som kong Sverre gjorde, for å beskytte seg mot angrep hvis forsterkninger skulle komme de på borgen til unnsetning, eller det kan være mot de på borgen, slik Dolnstein har skissert det. Skissen av beleiringen av Montfort i Holland i 1491 viser hvordan kanonene er beskyttet av oppbygde jordvoller, trepalisader, flettverk med jord i

²³⁹ DN 22:22

²⁴⁰ DN 22:22

²⁴¹ Lovén 1996:167

og skjold av tømmer (Fig. 14).²⁴² Foran kanonene nede til venstre kan en se at det er laget en jordvoll i en bue foran kanonen. Lengre opp i bildet er det tegnet det som Skjelver mener er korgene fylt av jord, som også vil beskytte mot artilleri. Palisader er også ofte brukt, både av forsvarere og beleirere. Bak palisadeverket kan en se at det er en kasse laget av tømmer med tak som kan vippe opp og ned. Skjelver mener at det er en kanon under og taket gir beskyttelse når en skal lade kanonen. I tillegg så kan vi se at det er runde tømmerstokker under kassen, som gjør kanonen mobil. Alt dette må sannsynligvis bygges på stedet, og viser hvor viktig det var å ha med håndverkere. Det vi vet om Dolnsteins bakgrunn er at han var «Baurechnungsführer» i 1493 under byggingen av en ny bro i Torgau, en by mellom Berlin og Dresden.²⁴³

4.11.3 Våpen og rekruttering av soldater

Både på svensk og dansk side ble det rekrutterte tyske leiesoldater. Det var ikke alltid så enkelt. I desember 1501 så informerte Sten Sture til Svante Nilsson at kong Hans ikke lyktes med å rekruttere folk i Lybeck. Denne informasjonen hadde han fått fra danske kjøpmenn som nettopp hadde vært i Lybeck.²⁴⁴ Det svenske riksrådet forsøkte å rekruttere leiesoldater av hertugen av Mecklenburg og rådet i Danzig i februar 1502.²⁴⁵ Sten Sture fortalte Svante Nilsson i april 1502 at kong Hans hadde vervet leiesoldater i Holstein og at han også hadde blitt lovet hjelp fra England.²⁴⁶

Hva slags våpen ble brukt i forbindelse med angrep og forsvar av borger på starten av 1500-tallet? På skissen av angrepet på Öresten, kan vi se tre kanoner, eller tre handbøsser som Skoog kaller dem. Skoog kaller dem også «dubbelhakor». Det er snakk om ildrør som er montert på en bukk av tre. Jeg kan ikke se at det er snakk om håndholdte våpen. Det er vel mer at de er bærbare men så ble de lagt ned på bakken eller stativ når de skulle brukes. Det er ikke sannsynlig at de tok med seg de tyngste kanonene til en festning relativt langt inn i landet. Borgen ligger rett ved en elv, men det er usikkert hvor farbar den er fra sjøen.

Skissen av angrepet på Montfort i 1491 viser to tyngre kanoner på en kjerre (Fig. 13). Av forsvarerne kan vi se to med bærbare våpen (Fig. 15). Gøteborg stadsmuseum har et eksemplar som ligner handbössen i Dolnsteins skisse (Fig. 16). En håndkanon fra 1400-tallet

²⁴² LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_B1_8v

²⁴³ Skjelver 2012:145

²⁴⁴ Styffe 1875:293 (brev 196)

²⁴⁵ Styffe 1875:191 (brev 191 og Styffe 1875:306 (brev 205)

²⁴⁶ Styffe 1875:312 (brev 210)

som er funnet i utgravninger på Domkirkeodden, har en tilsvarende hake under røret. Den ble nok lagt foran noe som kunne hjelpe med å ta opp rekylen ved avfyring.²⁴⁷ Forsvarsmuseet har utstilt en større type ildrør som ble brukt fra borger. Det eksemplaret de har er datert til siste halvdel av 1500-tallet (Fig. 17). Forsvarsmuseet i Oslo har også utstilt den eldste bevarte dansk-norske metallkanon som er fra 1541.

Det fins altså ingen kanoner bevart fra århundreskiftet da Tunsberghus ble angrepet. Det er derimot funnet kuler på Tunsberghus. Cato Engers rapporterte i Dagbok II den 29. August 1925: «Over ringmuren ca. 3,0 meter fra rondel R3 er fundet en hob runde stenkuler i forskjellige størrelser» (Fig. 18). Siden de lå samlet i en hop så synes jeg det tyder på at Tunsberghus har hatt kruttvåpen til å forsvare seg med. Engers opplyser ikke om størrelse på steinkulene. Det hadde vært interessant å vite dette slik at en vet hvilke størrelse kruttvåpene hadde. Jeg har henvendt meg til Slottsfjellsmuseet for å få bekreftet om en vet hvor disse steinkulene befinner seg nå, men jeg har ikke fått noen bekreftelse på om de er tatt vare på eller har kommet bort. Det er ikke utenkelig at de har blitt borte. I Fischers første dagbok fra 1924, kan vi se at han har instruert arbeiderne til å samle funn av bein og eventuelt sende dem til «Brinchmann i Bergen».²⁴⁸ Dette er sannsynligvis August Brinkmann som var professor ved zoologisk avdeling ved Bergen museum tidlig på 1900-tallet.²⁴⁹ Ifølge Anna-Lena Eriksson ble imidlertid ingenting innlevert til Bergen museum. Hun henviser til et brev fra zoologisk institutt i Bergen. Cato Engers skrev i «Dagbok II» at jernfunn skulle sendes inn til Oslo for rensing og analyse. Brit Solli, professor i middelalderarkeologi ved Kulturhistorisk museum, kan bekrefte at det er mye stein som har blitt levert inn til museet fra Slottsfjellet.²⁵⁰ Jeg har imidlertid sjekket Oldsakssamlingens Gjenstandsbase og har ikke funnet kulene der.²⁵¹

Ifølge Anna-Lena Eriksson ble hoveddelen av Fischers utgravninger gjenfunnet i 1989 på loftet i et av Vestfold Fylkesmuseums hus. Basert på avisrapport var gjenstandene pakket inn i så ser det ut til at de ble lagt bort i 1941. Eriksson tror det ble gjort for å gjemme dem for den tyske okkupasjonsmakten. De var ganske aktive på Slottsfjellet.

²⁴⁷ Antonsen 2004:144

²⁴⁸ Fischer Dagbok I, 9 oktober 1924

²⁴⁹ Semb-Johanson www.snl.no «August Brinkmann» lest 1. September 2019

²⁵⁰ Epost fra Brit Solli KHM den 26. Oktober 2019

²⁵¹ Elektronisk søk utført 1. November 2019

Etter krigingen i Norge, eller Västergötland, dro Dolnstein til Bavaria i nåværende Tyskland der han deltok i blant annet angrepet på borgen i byen Arnschwang. På skissen av dette kan vi se et par større kanoner (Fig. 19).

En skisse fra Dolnstein viser at landsknektene til høyre bruker håndholdte våpen med krutt (Fig.20). Dette er en type som kan holdes mens det skytes. I skissen fra 1491 er det også et bærbart våpen, ved siden av den bærbare håndkanonen jeg allerede har omtalt ovenfor, men den blir brukt liggende på bakken. Løpet er langt tynnere enn den bærbare kanonen, så det er godt mulig våpenet kan brukes stående av soldaten, men at han ligger i dette tilfellet for å være i dekning (Fig. 15). På skissen med landsknekter til høyre og blant annet riddere til venstre, så kan en se øverst blant landsknektene at en person lader våpen med krutt og kule mens en annen, som Skjelver mener er en kvinne, bærer sannsynligvis ferdig ladede våpen bort (Fig. 21). En må da kunne tro at de som har skutt vil flytte seg for å bytte våpen.

Dolnstein har ikke oppgitt tid eller sted og det ser derfor ut til å være en generell fremstilling av et slag der motparten blant andre har riddere til hest i kamp. Vi vet derfor ut i fra dette ikke når landsknektene begynte med «hantbuxn», som Dolnstein kaller det.²⁵² I denne oppstillingen er det 75 «hantbuxn» (Fig.22). Det siste en har registrert av aktivitet på Dolnstein er i 1513, så skissen er sannsynligvis laget tidligere enn det. Sven Engdahl mener at ridderne til venstre er svenske. Han baserer dette på banneret med kors.²⁵³ Skjelver utelukker ikke at de er svenske, men mener at et banner med kors ikke er tilstrekkelig for å kunne identifisere dem. I slaget ved Elfsborg i 1502 så har imidlertid Dolnstein tegnet svenskene med et banner som har et kors (Fig 23). Scenen kan derfor være inspirert fra Dolnsteins kamper mot svenskene, som varte til 1503. Svenskene, hvis det er dem, hadde ingen ildvåpen i skissen.

I slag så har ikke Dolnstein dokumentert at svenskene hadde ildvåpen. Men i skissen av Elfsborg har borgen kanoner i hvert vindu.²⁵⁴ På Öresten er det ikke tegnet noen kanoner. I tillegg til at Elfsborg hadde kanoner, så skal også bispegården i Uppsala ha falt for Sten Stures «store bøsser». I år 1500 skal det artilleriet kong Hans tok med seg til Dittmarsken ha gått tapt.²⁵⁵ Det er altså ingen tvil om at det var tungt artilleri både på svensk og dansk side rundt år 1500. Likevel er det ikke klart hvor viktige de var ved angrep. Og det er slett ikke

²⁵² LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_Bl_7v8r

²⁵³ Skjelver 2012:145

²⁵⁴ Dihle 1930:Fig. 36

²⁵⁵ Frantzen 2004:118

sikkert at de ble tatt med når en måtte reise langt til lands, slik som det ser ut til at en har gjort til Ôresten og Tunsberghus.

4.11.4 Brenning, ødeleggelse og plyndring av borger

I middelalderens krigføring var det vanlig at de erobrede borgene ble tatt i bruk av erobrerne. Et eksempel på dette er borgen på Ragnhildsholmen som i perioden 1308-1310 stadig vekslet mellom å tilhøre Håkon Magnusson og hertug Erik.²⁵⁶

Kong Birger av Sverige sine brødre, som tidligere hadde blitt tildelt hver sin del av Sverige, ble fanget og satt i fengsel av Birger i Nyköpinghus. Nyköping slott ble senere beleiret av hertugtilhengerne. Da de fikk vite at Birger hadde latt hertugene sulte i hjel i fangehullet, ble beleiringen intensivert og borgen ødelagt etter kort tid. Det skal ikke ha vært «stein på stein» igjen. En mulig forklaring på hvorfor en så gunstig beliggende borg ble ødelagt, kan være moralsk forargelse over drapet på Erik og Valdemar.²⁵⁷

Etter ødeleggelsen av Nyköpinghus ble beleiringen av Birgers andre borg på det svenske fastlandet intensivert. Til slutt fikk forsvarerne forhandlet seg fram til fritt leide mot at de overleverte kong Birgers sønn til dem. Stegeborg ble deretter fullstendig ødelagt.²⁵⁸ Årsaken kan være den samme som for Nyköping.

Rönö, som mot slutten av 1400-tallet ikke lenger ble omtalt som borg men som gård, ble brent og ødelagt av Sten Sture i 1497.²⁵⁹ Tälje hus ble kalt Brandaborg, den brente borg, etter at borgen ble brent ned i 1436. Senere ble den offisielt kalt Karlsborg etter kong Knut Karlsson.²⁶⁰

Under engelbrektsopprøret i 1433 ble Västerås slott beleiret av bøndene og de truet med å sette fyr på slottet hvis beleiringen ikke ble hevet etter forhandlinger. Da det store opprøret utbrøt i 1434, overtok Engelbrekt slottet, sannsynligvis uten kamp.²⁶¹

Christian Lovén mener generelt at opprørernes motiv for å plyndre og brenne slottene i Sverige var å minske skattebyrden.²⁶² John Gillingham mener at plyndring var et av de

²⁵⁶ Fagerland 2006:162

²⁵⁷ Fagerland 2006:162

²⁵⁸ Fagerland 2006:163

²⁵⁹ Lovén 1996:167

²⁶⁰ Lovén 1996:169

²⁶¹ Lovén 1996:174

²⁶² Lovén 1995:56

viktigste og mest utbredte militære virkemidlene i middelalderen. Dette på grunn av logistikk, dvs. evnen til å flytte militære styrker og sørge for at de har de forsyningene som trengs. Plyndring sikret egne forsyninger samtidig som det hindret motstanderne å utnytte de samme ressursene.²⁶³ Plyndring var også en viktig motivasjonsfaktor for hver enkelt soldat da de kunne få en del av krigsutbyttet. Dette var vanlig i middelalderen spesielt siden mange leiesoldater ble brukt. Som vi skal se senere så kan hard skattlegging ha vært et av bøndenes motiv for å plyndre og ødelegge Tunsberghus. Sten Sture som var riksforsender i Sverige i 1503 brukte tyske leiesoldater, så de kan ha vært med på plyndringen av Tunsberghus også. I det brevet det norske riksrådet skrev til det svenske riksrådet i 1482, så kan vi se at også stormenn forventet å få sin del av krigsbytte.²⁶⁴ En må vel derfor kunne tro at norske og svenske svenner var med på dette.

4.12 Kilder til ødeleggelsen

En av kildene som nevner ødeleggelsen av Tunsberghus er fra et pergament med Tønsbergs bylover, codex Tunsbergensis. Håndskriftet er fra første halvdel av 1300-tallet, men det har mange tillegg. På en av sidene er det skrevet for hånd at «Anno mdij bleff Tunsberig huss forstørrit aff de suenske Och Byen pløndret» (Fig 24).²⁶⁵ De foregående sidene har ifølge Norges Gamle Love et register med følgende overskrift: «Taffle paa Norigis lougbog datum 1559».²⁶⁶ På samme side som ødeleggelsen av Tunsberghus er nevnt, så har ifølge fotnoten i NGL tre personer skrevet sitt navn. Det er «Erich Brochenhuss», «Fredrick Lange», og «Peder Ifversen». Ifølge fotnoten så er notatet om Tunsberghus skrevet samtidig med at disse personene har skrevet sitt navn, så hvem var de og når kan de ha gjort det?

I manuskriptet kan en se disse navnene helt øverst på siden (Fig. 25). Erich Brockenhuss' navn er ganske tydelig selv om ikke alle bokstavene er helt lesbare (Fig. 26). Jeg kan ikke se annet enn at dette må være sønn til Eiler Brockenhuus og Kirsten Eriksdatter Gyldenhorn til Elingård.²⁶⁷ Moren var altså datter til lagmannen i Oslo, Erik Eriksson d.y.. Vi skal se senere at Mats Olssons enke, Fru Gro, kan ha vært søster til Erik Eriksson d.y. I alle fall er det ganske sikkert at Fru Gro tilhørte familien Gyldenhorn, og da var altså Erik Brockenhuus i

²⁶³ Fagerland 2006:67

²⁶⁴ Moseng m.fl. 2011:362

²⁶⁵ Fol. 5v i NKS 1642 kvart, Det Kgl. Bibliotek, København

²⁶⁶ NGL IV :426

²⁶⁷ Bratberg www.snl.no «Brockenhus» lest 15. Oktober 2019

slekt med enka til Mats Olsson. Erik Brockenhuus døde i 1583.²⁶⁸ Jeg kan ikke finne ut hvilken stilling han hadde, men han skrev seg til Kanestrøm. Broren Henrik er omtalt som «befalingsmand» i en religiøs bok publisert i 1572.

Fredrick Lange stammet fra Skåne og fikk Tønsberg len som pantelen i 1572. Hans forleninger gikk over til avgifts- og regnskapslen i starten av Kristian 4.'s regjering. Han døde i 1612.²⁶⁹ Hans navn er også leselig (Fig. 27). Det ser ut til at tre ord under hans navn er skrevet med samme hånd. Jeg er ikke i stand til å tyde hva det står.

Peder Iverssen var lensherre i Brunla og Numedal len fra 1585 til han døde i 1616. Far hans Iver Jenssen kom til Norge fra Danmark i 1520. Peder grunnla Fritsø jernverk.²⁷⁰ Hans navn er ikke så lett å lese, men det kan se ut til å stemme at det er Peder Iverssen som står der, i tillegg til to andre ord like under (Fig. 28).

Ifølge fotnoten i NGL så er det personene selv som har skrevet sine navn. Det er ikke forklart på hvilket grunnlag en mener dette. Skriften på det tredje navnet skiller seg klart ut fra de to andre, men de to første kan også være skrevet av to forskjellige. Jeg kan ikke se noen klar sammenheng mellom disse tre navnene. Når det gjelder Fredrick Lange og Peder Iverssen, så var de begge lensherrer samtidig for hvert sitt len i perioden fra 1585 til 1612. Gunde Langes navn, som tok over Tønsberg len etter faren i 1612, er ikke nevnt på denne siden. Det er derfor grunn til å tro at notatet er skrevet i alle fall før 1612. Siden de foregående sidene har overskriften 1559, er det usannsynlig at notatet er skrevet før dette. Det er selvsagt mulig at notatet på nedre halvdel av siden er gjort før et eller flere av navnene ovenfor, men hvis en ikke har indikasjoner på noe annet så må en anta at det som er skrevet øverst på siden er skrevet først. Spørsmålet er så om en kan klare å knytte skriften til noen basert på noe annet som er skrevet i manuskriptet. Jeg har ikke klart å gjøre det.

I Historisk Tidsskrifts første bind fra 1871, så ble det hevdet at dette er et notat av Jørgen Claussøn, som skal ha blitt lagmann i Tønsberg i 1539, og sånn sett var et nesten samtidig tidsvitne ifølge forfatteren.²⁷¹ Det er ikke dokumentert at Jørgen Clausson ble lagmann i Tønsberg i 1539. Helge Gjessing mener at han ble lagmann i 1562. I de to kildene jeg kan finne om Jørgen Clausson, så er det ikke klart at han var lagmann i Tønsberg, men fra et av

²⁶⁸ Bratberg www.snl.no «Brockenhus»

²⁶⁹ Johnsen 1934:6f

²⁷⁰ Johnsen 1934:23f

²⁷¹ Daae 1871:501

diplomene er det rimelig å tolke at han var lagmann i 1562.²⁷² Likevel så gjenstår det å få klarlagt hvorfor det skal ha vært Jørgen Clausson som skrev dette på baksiden av Tønsbergloven. Ifølge Oscar Albert Johnsen så var Jørgen Klausen lagmann fra 1559 til 1570.²⁷³ Johnsen hevder at Peder Andersen var lagmann fra 1534 til 1559.²⁷⁴ Erling Dittman og Per Thoresen hevder som Oscar Albert Johnsen at notatet er gjort omtrent 50 år etter hendelsen, altså på 1550-tallet, men det blir ikke begrunnet hvorfor.²⁷⁵

En annen kilde er et pergament fra 1512 som har kongens mindre segl som vedheng. Her blir det blant annet nevnt at høvedsmannen på Tunsberghus ble drept. Arvinger til den drepte embetsmannen har stevnet «bøndher och menige almwge i Sanden skibrede som mett ware ath røffue och brænde wortt och Norigis kroness slott Tønsbærig». Det var altså ikke bare byen som ble plyndret, men slottet også. Den nye ektemannen til enka krevde bøndene for sølvpenninger og annet som ble stjålet fra høvedsmannens daværende ektefelle. I dette diplomet blir det ikke nevnt noe om når Tunsberghus ble brent.²⁷⁶

Det fins også arkeologiske kilder til brenningen av borgen. Det er funnet rester av brent materiale flere steder. Både porttårnet i nord og porttårnet i sør mot byen har kraftige brannlag. Det er også funnet brannlag i to av de seks rondellene langs ringmuren og i Bredestuen.²⁷⁷ Det er ikke mulig å tidfeste når treverk har brent, men en brent trebjelke funnet rett innenfor ringmuren øst for kastelltårnet har C-datering. Bjelken som sannsynligvis har tilhørt en skyttergang er fra tiden mellom 1410 og 1480.²⁷⁸

4.13 Konklusjon

En borgs funksjoner varierte avhengig av tidsperiode og politiske omstendigheter. Tunsberghus mistet sin funksjon som bolig for kongemakten mot slutten av 1300-tallet. Den religiøse funksjonen forsvant enda tidligere siden kongemakten ikke lenger trengte å legitimere sin makt med støtte fra kirken. Tunsberghus kan fortsatt ha spilt en rolle militært siden den kunne fungere som et kontrollpunkt for innseilingen til Oslofjorden og bygdene innenfor. I tillegg fungerte den som forsvar mot opprørske stormenn. Den som var

²⁷² DN 13:717

²⁷³ Johnsen 1934:169

²⁷⁴ Johnsen 1934:169

²⁷⁵ Dittman 1992:182 og Johnsen 1929:394

²⁷⁶ DN 5:1012

²⁷⁷ Eriksson 1995:47, 50, 67

²⁷⁸ Eriksson 1995:79

høvedsmann kunne mobilisere bøndene til strid. Den kunne også brukes til å kontrollere allmuen. Sånn sett hadde kontroll over Tunsberghus en symbolsk versjon. Borgens primære funksjon på starten av 1500-tallet var sannsynligvis administrative og økonomiske. Den var gunstig plassert for innsamling av skatter og avgifter når den lå nær jordbruksområder der varer til betaling av skatt ble produsert.

Vi vet ikke sikkert om Tunsberghus ble inntatt med eller uten kamp i 1503. Det er imidlertid gjort et par funn som kan være en indikasjon på kamp. En pilspiss funnet i brannlaget på en av rondellene og en annen pilspiss som ser ut til å ha vært bøyd. Av forsvarsverk så hadde borgen en ringmur med skyttergang på innsiden. Den hadde også flere tårn og rondeller, som gjorde at en kunne beskytte langs muren. Det er også funnet en samling steinkuler i en av rondellene. Dette tyder på at Tunsberghus kunne forsvare seg med kruttvåpen. Det er ingen tvil om at borgen ble brent. Når det gjelder plyndringen, så er det sannsynligvis flere årsaker. En hær er avhengig av ressurser. I tillegg så er soldater, enten det er svenner eller leiesoldater gjerne motivert av mulighetene for plyndring. Bønder kan også ha vært med på dette hvis de mente de hadde blitt urettmessig skattlagt.

Når det gjelder årstallet ødeleggelsen skjedde, så er det godt dokumentert at det skjedde før 1512. 1503, er et sannsynlig år, men kilden til det årstallet er ikke samtidig. Det kan være notert mellom 1559 og 1612.

5 Stormennene

5.1 Innledning

Som vi så i innledinga, så mente Cecilie Gustavsen at ødeleggelsen av Tunsberghus var et resultat av motstanden mot unionsmonarkiet i Norge og i Sverige. Jeg er ikke uenig i det, men mener at andre faktorer også spilte inn. Det var ikke noen uunngåelig hendelse at borgen ble ødelagt. I kapitlet om bøndene skal jeg vurdere nåværende oppfatninger om at hard skattlegging, agg mot høvedsmannen og motstand mot borgen som base for voldsbruk mot allmuen var årsakene til at bøndene ble med på angrepet. I det kapitlet vil jeg også argumentere for at bøndene kan ha hatt andre motiv i tillegg. Men hva med stormennene, var det bare en strukturell forklaring bak deres deltagelse? Det jeg mener med strukturell forklaring, er om ødeleggelsen skyldtes den stadige maktkampen mellom konge og aristokrati. Altså, hvem kongen var eller stormennene var som enkeltpersoner spilte ingen rolle. Generelt kan en si at det ble konflikt når stormenn syntes de fikk for lite goder fra kongen, og de hadde makt til å utfordre kongen. Dette er en viktig del av forklaringen bak opprøret, og selv om det allerede er grundig undersøkt og dokumentert vil jeg gå gjennom det som bakgrunn før jeg tar for meg det som jeg mener er nytt i forklaringen på hvorfor borgen ble ødelagt og hvem som drepte høvedsmannen. Det jeg mener som ikke har blitt gjort før er å se på motivene på aktørnivå. Det betyr at sentrale enkeltpersoner hadde personlige motiv som kan identifiseres av oss. Men la oss starte med han som ble drept under angrepet, høvedsmannen på Tunsberghus.

5.2 Mats Olsson

Vi vet ikke hvor Matts Olsson kom fra. I denne sammenheng så er det relevant å vite om han var norsk eller utenlandsk. Plassering av utenlandske lensherrer i Norge og Sverige var en av hovedgrunnene til opprøret mot kong Hans. Oscar Albert Johnsen hevdet at han var dansk, men han begrunnet det ikke. Det er bare Jens Müller som har plassert han i en slekt og jeg kan ikke se at noen andre enn han som i publisert materiale har vurdert det eneste bevarte seglet til høvedsmannen. Et segl er et identitetsmerke for enkeltpersoner eller juridiske personer og en kan på den måten ofte komme langt på vei med å finne ut hvilken

familiebakgrunn en person har.²⁷⁹ Müller mente at Mats Olsson tilhørte slekten Bjelke på grunn av seglet hans som hang ved et diplom som befant seg i Tønsberg prestearkiv inntil 1878 (Fig.29).²⁸⁰ Dette pergamentet befinner seg nå i riksarkivet og har fått referansen DN 11:280. Tre segl henger ved (Fig. 30). Diplomet har en såkalt plica.²⁸¹ Det vil si at den nederste kanten er brettet opp. Remsen til seglene er på den måten tredd gjennom to slisser i pergamentet. Endene av remsene krysser hverandre inne i voksklumpen. På den måten har seglene blitt sikret fra å falle av. Selve dokumentet er en bekreftelse på at utsteder har fått tilbakebetalt et lån på 49 lodd sølv, og at pantebrevet på gården til låntakeren nå er «dødt».

Før jeg undersøkte tidligere tegninger av seglene, vurderte jeg dem først ved egen observasjon på Riksarkivet. Jeg valgte å gjøre dette for å få en mest mulig uavhengig tolkning. Det kan ofte være uklart hvordan bokstaver og gjenstander på segl skal tolkes. Det er ikke uvanlig at segl er av dårlig kvalitet. Det første seglet på diplommet, slik jeg vurderer det, er et bumerkesegl (Fig. 31). Det andre kan se ut som et bildesegl eller portrettsegl (Fig 32). Det kan være en person med et lite våpenskjold nederst i bildet. Det siste er et våpensegl som viser eierens våpenmerke (Fig. 33). Alle segl har samme størrelse. Størrelsen på segl gjenspeiler vanligvis stilling og stand.²⁸²

Som regel henger seglene fra venstre mot høyre i den rekkefølgen utstederne av brevet og eventuelle vitner er nevnt, dels først i brevet, i intitulation, dels mot slutten, i corroboratio, der det er vanlig å omtale beseglingen. Det forekommer imidlertid avvik, så en kan ikke attribuere seglet bare på grunn av rekkefølgen.²⁸³ I dette dokumentet som Müller henviste til så er det Amund Halleson som er utsteder, og han står derfor først i intitulationen. I corroborasjonen er Mats Olsson nevnt først, med titlene væpner og høvedsmannen på Tunsberghus. Til slutt kommer Torkil prost i Tønsberg. Jeg har ikke vært i stand til å lese omskriften, så da vil jeg i utgangspunktet tro at utstederens segl står først, deretter høvedsmannen og til sist prosten.

Er det noe med type segl som kan gi en indikasjon på hvilket segl som tilhører hvem? Ifølge Trætteberg har prester ofte bilder av personer, og fra 1350 begynte noen å tilføye sitt eget våpen nedenfor det sakrale hovedmotivet.²⁸⁴ Dette kan passe til segl nummer 2 som ser ut til

²⁷⁹ Bjønnes 2010:35

²⁸⁰ notat på et omslag diplommet blir oppbevart i på Riksarkivet i Oslo

²⁸¹ Bjønnes 2010:39

²⁸² Fjordholm 2012:16

²⁸³ Fjordholm 2012:16

²⁸⁴ Trætteberg 1977:63

å bestå av en person med et våpenskjold nedenfor. Et eksempel på at prester har brukt denne type våpen kan være Laurits Mattisson. Han var kannik i Oslo og prost i Tønsberg i 1542. Seglet hans består av et bilde av en person og hans slektsvåpen nedenfor. Personen er tolket av Trætteberg som sankt Laurentius. Våpenskjoldet er delt i to. Første halvdel består av et kors og en klokke, den andre halvdel av en halv lilje. Omskriften er «S LAVRENSI.MATHISI.PROWOEST», altså prost Laurits Mattisons' segl.²⁸⁵

Men som sagt tidligere, ifølge rekkefølgen av navnene i teksten, så skulle en forvente at det var Mats Olssons segl. Det er godt mulig Müller har vurdert det slik også. Våpenet på dette seglet ser ut til å ha fem vannrette staver (Fig. 34). Hvis en legger godviljen til så kan en kanskje se på det som bjelker, og det kan være grunnen til at Müller mente Mats Olsson kom fra slekten Bjelke. Dette seglet har legenden på bølgende skriftbånd på hver side av figuren. Slike banderoler kom i bruk fra omtrent 1500.²⁸⁶ Etter 1450 ble det mer vanlig å bare å ha slektsvåpen i bildet for geistlige, så da kan også segl nummer tre tilhøre prosten.²⁸⁷

Siden jeg ikke har funnet et annet diplom med Mats Olssons segl, så ville jeg først prøve å identifisere de andres segl. Jeg kan ikke finne noen andre diplomer med Amund Halleson, men basert på rekkefølgen så tilhører bumerkeseglet han. Selv om likhet i bumerker generelt kan være tilfeldig, så kan også likhet indikere en forbindelse mellom personer. De kan være i slekt eller svogerskap, følge etter hverandre som eiere av fast eiendom, tilhøre samme bygdelag eller yrkesgruppe. En slik sammenheng kan i noen tilfeller påvises i over to hundre år. Dette bumerket har runen «Y» som grunnform, det vil si et gaffelkors vendt nedover med midtstav som går helt ut til midt i åpningen mellom skråstrekene. I tillegg så går det en tverrstrek på midten og øverst (Fig. 31). Jeg har ikke funnet noen med tilsvarende bumerke og har undersøkt tegnede segl i perioden fra 1480 til 1521. Jeg har også undersøkt de 4800 tegnede seglene fra kongehyllingene i 1591 og 1610, siden de er lett tilgjengelig i Norsk Slektshistorisk Forenings publikasjon fra 2010. Det er imidlertid svært lite sannsynlig at en kan finne noe relevant hundre år senere, da bumerker til en gård eller slekt vil ha utviklet seg for mye etter så mange år til at en kan slå fast en sammenheng. Flere har lignende bumerker uten at det ser ut til å ha noen betydning.

²⁸⁵ Trætteberg 1977:82 og 1977:159 DN 8:759

²⁸⁶ Fjordholm 2012:20

²⁸⁷ Trætteberg 1977:64

Vedrørende prosten, så er Torkil Simonsson, kannik i Oslo og prost i Tønsberg, en av utstederne av et diplom fra 1491.²⁸⁸ Av 5 segl så henger de to første ved og restene av det tredje. Selv om omskriften er vanskelig å tyde, så ser seglet ut til å være identisk med Torkil prost fra DN 11:280 . Omskriften er av samme type og våpenskjoldet ser ut til å være det samme. Noe usikkerhet er det siden det ikke er mulig å se hva våpenskjoldet gjengir. Seglet på DN 11:280 fra 1502 har ikke blitt tegnet, men jeg har studert originalen. Torkil Simonsson er også en av utstederne av et annet diplom, fra 1492 eller 1493.²⁸⁹ I dette dokumentet fungerer han som lagrettemann. Alle segl henger ved . Kommentarene i *Diplomatarium Norvegicum* er at de er utydelige, og at de er bumerker. Betyr dette at det er snakk om en annen person enn prosten i Tønsberg, selv om de har samme fornavn og patronym? Jeg tror ikke det. Ut ifra de foto jeg har studert av seglene fra DN 12:262, så kan jeg ikke slå fast at alle tre er bumerker. Kvalitetene på seglene er dårlig så jeg mener at det ikke er mulig å bekrefte eller avkrefte basert på foto fra Riksarkivet om seglet til Torkil Simonsson er et våpensegl eller bumerkesegl i dette diplommet. Om det hadde spilt en rolle måtte jeg ha undersøkt originalen.

Torkil Simonsson blir nevnt i et annet diplom fra 1490 også, da som prost i Tønsberg, men alle segl mangler.²⁹⁰ I 1509 utsteder han et brev som høvedsmannen i Tønsberg.²⁹¹ Original fins ikke. Fra en kommentar i *Diplomatarium Norvegicum* så kan det se ut som at det fins bare en avskrift i en dom fra 1600-tallet. Jeg har mottatt avskriften fra Aust-Agder museum og arkiv, Kuben, men her er det ingen informasjon om seglene.²⁹² I et diplom han har utstedt i 1499, som kannik i Oslo og prost i Tønsberg, mangler også alle seglene.²⁹³

Siden det er vanskelig å lese omskriften på alle seglene, så kan det være til hjelp å vite hva en kan forvente som står der. Det første ordet er nesten alltid «sigillum», «signum», «signetum» eller «secretum», gjerne forkortet med «S» med en apostroflignende skråstrek etter S-en. Deretter kommer, i genitiv form, eierens navn enten med eller uten patronym, og eventuelt tittel. Ordene ble ofte forkortet ved å kutte slutten eller sløyfe bokstaver inne i ordet.²⁹⁴ På 1400-tallet dominerte små bokstaver, minusculer, av «kantete» form. Rundt 1500 slo en ny

²⁸⁸ DN 11:262

²⁸⁹ DN 12:262

²⁹⁰ DN 5:951

²⁹¹ DN 23:124

²⁹² Epost fra Lise Rana den 23 september 2019

²⁹³ DN 18:164

²⁹⁴ Fjordholm 2012:20

skrifttype gjennom, majuskuler, en renessanseskraft med rene kapitalformer.²⁹⁵ Når det gjelder det tredje seglet i DN 11:280, våpenseglet, så har det etter det som jeg kan se «sigillum» i minusculer som første ord (Fig. 33).

Når en tolker kilder, så kan det som jeg har vært inne på gunstig å gjøre det uten å vite hvordan andre har tolket dem før en selv. Det er nettopp dette jeg har gjort vedrørende seglet til Mats Olsson og de to andre som hang ved samme diplom. Det har derfor vært nyttig å undersøke de originale seglene. Men når det er gjort, så er det nødvendig å se hva andre har funnet ut. Kunstneren Eilif Pettersen tegnet segl i perioden 1868 til 1871 som nå er oppbevart i riksarkivet. Arkitekten Håkon Thorsen gjorde det samme i perioden fra 1871 til 1898. Dette er samme person som utførte utgravninger på Slottsfjellet i 1870-årene. Heldigvis, med tanke på hva som skjedde med Thorsens tegninger, var det fungerende riksantikvar Huitfeldt-Kaas som engasjerte han og tok vare på tegningene. Etter Pettersen og Thorsen var det flere som også tegnet segl.²⁹⁶ Fordelene med å studere tegningene er at de kan ha blitt laget for 150 år siden, på et tidspunkt da seglene var i bedre stand enn i dag. Seglene er laget av organisk materiale og kan forfalle på grunn av soppangrep eller annet.

Tegningene av seglene har ofte referanse til diplomene de tilhører, men tegningene kan være basert på flere segl. Dette er fordi deler av hvert enkelt segl ofte kan være utydelig på ulike steder for de ulike diplomene. Disse tegnerne har hatt mye erfaring med å tolke seglene og kunne på den måten lettere slå fast hva motivet forestilte og hva som stod skrevet i omskriften.

Når det gjelder Mats Olssons segl, så har det blitt tegnet som at det står «S» og «m» på båndet øverst til høyre, deretter «attis» på båndet nede til høyre. Da mener jeg det som er til høyre for leseren og ikke heraldisk høyre. På båndet nede til venstre står det «Ols» og på båndet øverst til venstre «son» (Fig. 35).²⁹⁷ Det er ikke notert blant tegningene, men det er sannsynligvis Håkon Thorsen som har tegnet dette seglet. Thorsen brukte blyant mens Pettersen brukte penn og tusj.²⁹⁸ Selv kunne jeg identifisere «ols» på båndet nede til venstre ved egen observasjon, så det er ingen tvil om at det er dette seglet som tilhører Mats Olsson (Fig. 36). I tillegg til det fulle navnet på høvedsmannen, så har også tegneren kunnet identifisere midtpartiet som en hjelm. Det er vanlig å ha med hjelm på segl som ser slik ut.

²⁹⁵ Fjordholm 2012:21

²⁹⁶ Brita Nyquist 2015:16

²⁹⁷ Riksarkivet RA/EA-4072/F/L0024

²⁹⁸ Fjordholm 2012:14

Knut Alvsson, Odd Alvsson, Knut Knutsson Båt og Henrik Krummedike hadde også det (Fig. 37, 38, 39 og 40).²⁹⁹ Men av disse så var alle riddere unntatt Mats Olsson som var væpner. Det er bare Odd Alvsson som har med tittelen ridder på seglet.

Jeg har forsøkt å finne slektskapen til Mats Olsson ved å se etter andre som har et tilsvarende våpenskjold som han. Jeg har derfor gått gjennom tegninger av segl i riksarkivet i perioden fra 1480 til 1521. Det er ikke alle segl fra denne perioden som har blitt tegnet. Jeg har for eksempel ikke funnet noen tegning av det tredje seglet som er hengt ved samme diplom som inneholder Mats Olssons segl. Jeg har også sett etter tegning av Ingvar Olsson sitt segl som skal henge ved diplomer fra 1510 og 1515.³⁰⁰ Disse har ikke blitt tegnet. Det er mulig det er gode grunner til det. Et segl av Ingvar Olsson fra et diplom fra 1507 har derimot blitt tegnet.³⁰¹ Det er ikke komplett, så det hadde vært interessant å undersøke de to andre originalseglene også. Seglet er av interesse siden jeg har forsøkt å finne brødre av Mats Olsson, og da er denne byfogden fra Tønsberg interessant siden han har samme patronym. Felles patronym sier jo ikke så mye, men det kan være et sted å starte i leitingen etter slektskap. Nå ser det ikke ut til at de er i familie. Det seglet som er tegnet er et bumerke uten noen likskap til Mats Olssons segl (Fig. 41).³⁰²

Jeg har også undersøkt om Mats Olsson kan ha hatt noen sønner. Halvard Mattisson var lagrettemann ifølge et diplom utstedt i 1508 i Ramnes, Vestfold.³⁰³ Han ser ut til å ha brukt et bumerke til segl, med to sparrer innenfor en perlerand (Fig. 42).³⁰⁴ Selv om en kan se på to sparrer som en sammensetning av flere stolper, så kan en ikke se noen sammenheng her. Før jeg gir slipp på denne lagrettemannen så vil jeg også nevne at det er to oppned sparrer på Mats Olssons tegnede segl. De ligger i området over hjelmen (Fig. 43). Dette er et område som blir brukt til slektsymbol i tillegg til skjoldet. Som en kan se på Knut Alvssons segl så har han to ganger tre roser over hjelmen (Fig. 37).³⁰⁵ Knut Knutsson Båt har en båt i samme området av seglet (Fig. 39). Dette er altså et sted å se etter symbol som kan knytte han til en slekt, i tillegg til våpenskjoldet. Problemet er at de to V'ene i Mats Olssons segl, neppe kan

²⁹⁹ Riksarkivet RA/EA-4072/F/L0024 og L0025

³⁰⁰ DN 2:1049 og DN 11:290

³⁰¹ DN 4:1047

³⁰² Riksarkivet RA/EA-4072/F/L0025

³⁰³ DN 11:286

³⁰⁴ Riksarkivet RA/EA-4072/F/L0025

³⁰⁵ Riksarkivet RA/EA-4072/F/L0024

kalles sparrer. Jeg kjenner ikke til andre tilfeller der en sønn har snudd opp ned på et symbol faren har brukt.

Hva er egentlig vanlig når det gjelder forskjeller mellom far og sønn på segl? Vi kan ta to lagmenn fra Oslo der begge hadde samme navn, Erik Eriksson. De var fra slekten Gyldenhorn, så symbolet de brukte var et horn. Hos faren så er det en liten sirkel i området over hornets midtparti (Figur 44).³⁰⁶ Hos sønnen er det en løkke som hornet kan henges i (Figur 45).³⁰⁷ Slektsvåpen kunne bli endret for en person. Derfor kan det være viktig å sjekke en persons segl fra ulike diplomer. Ved adling kunne kongen endre noe i det våpenet personen hadde brukt inntil da.³⁰⁸

Jeg kan ikke se at Jens Muller hadde rett da han plasserte Mats Olsson i Bjelke-slekten. Bjelke er kjent for å ha to bjelker i sitt våpenskjold og bjelkene går helt fra den ene siden til den andre siden i våpenet. Av de få jeg har undersøkt i de to ulike Bjelke-familiene, så har jeg ikke funnet noen som har hatt variasjoner på dette. Det er ikke påvist noe slektskap mellom familien Bjelke i Danmark og den i Sverige.

Jeg har ikke lyktes med å finne ut hvilken slekt Mats Olsson tilhørte, men jeg synes ikke en kan konkludere med at det er umulig. Jeg kan ikke se at noen har undersøkt alle segl i Danmark, Sverige og Norge. Det kan jo hende at han kom fra Danmark eller Sverige. Det fins ingen publisert oversikt over alle segl i Danmark og Sverige i det aktuelle tidsrommet. Svært lite er også tilgjengelig digitalt. Hvis vi tar året 1503 som eksempel i Sverige, så er bare 37 av 155 diplomer digitalt tilgjengelig, og da mener jeg foto av diplom.³⁰⁹ I Danmark har en ikke foto tilgjengelig, så sant en ikke ber om digital kopi for hvert enkelt diplom. Publiseringer med foto eller tegninger av danske segl fra denne tidsperioden er heller ikke tilgjengelige.

Vi skal heller ikke helt utelukke at fortsatt kan finnes et norsk segl som kan gi en indikasjon hvilken familie han kom fra. En fullstendig gjennomgang av alle segl er nødvendig for å kunne konkludere endelig om det er mulig å finne ut av Mats Olssons slektskap. Det trengs

³⁰⁶ Riksarkivet RA/EA-4072/F/L0024

³⁰⁷ Riksarkivet RA/EA-4072/F/L0022

³⁰⁸ Cappelen 1976:20

³⁰⁹ <https://sok.riksarkivet.se/SDHK> 1503

en gjennomgang av segltegningsamlinger fra 1700-tallet, som kan inneholde segl som har gått tapt senere.³¹⁰ Gipskopier i Riksarkivet må også undersøkes.

Med det vi vet så langt så er det kanskje mest sannsynlig at Mats Olsson var norsk. Petter Halvorsen viser til en epost fra Opsahl og mener det er mest nærliggende å tro at han var norsk.³¹¹ Dette fordi hans aktivitet kun er belagt i Norge. Han har vært høvedsmann på Tunsberghus, ble foreslått som vikar for Odd Alvsson da han var syk, og ser ut til å ha vært Henrik Krummedikes fogd på Båhus.³¹²

5.3 Hvem drepte høvedsmannen?

Mats Olsson ble drept under plyndringen og brenningen av Tunsberghus. I *sammendraget* av Diplomatarium Norvegicum's transskripsjon av diplomtet, så får en inntrykk av at det var bønder og allmuen fra Sande skipreide som hadde drept høvedsmannen: «Undersaatterne i *Sanden* Skibrede, som havde været med at röve og brænde *Tunsberg* Slot og dræbe *Mats Olafssön*, Embedsend sammesteds». Men var det bøndene som drepte han? Hva står i domsbrevet?³¹³

Knud Knudzssøn wor mand oc raadh paa then ene och haffde vtij retthe steffwent fore oss wore vndhersathe bøndher och menige almwge i Sanden skibrede som mett ware ath røffue och brænde wortt och Norigis kroness slott Tønsbærig paa thenn anden sidhe och tilhalede them paa sin hustrwis wegne om sølff penninge och anden deell som henne war røffuith och thaghatt fran thenn tiid hænnis husbonde oss elskelige Matz Olufssøn wor kiere her fadhers och wor embitzend paa samme wortt slott Tønsberigh slagen och dødh bleff.

I dette brevet så står det at bønder og den menige allmue i Sande skipreide hadde blitt stevnet av Knut Knutsson Båt. Retten mente at det var gjort med rette siden de hadde vært med på å røve og brenne kongens og den norske kronens slott i Tønsberg. De ble tiltalt for å ha stjålet sølvpenninger og annet fra Knut Knutssons hustru, som var gift med Mats Olsson da han ble drept. Det fins ingen antydning i dommen om at bøndene hadde drept høvedsmannen. Retten konkluderte bare med at norsk lov skulle følges hvis det kunne bevises at noen hadde stjålet noe fra henne. Jeg synes det er vanskelig å forstå at bøndene skal ha blitt sett på som skyldige i drap når det ikke ble nevnt i dette brevet.

³¹⁰ Nyquist 2016:15

³¹¹ Halvorsen 2010:68

³¹² DN 2:1007, DN 9:430, DN 2:979

³¹³ DN 5:1012

Ole J. Benedictow mente bøndene drepte høvedsmannen. Uten å drøfte det hevder han dette i sin grundige gjennomgang av de to domsbrevene hvor Knut Alvsson først ble dømt for leidebrudd og deretter dømt for landsforræderi. I drøftingen av hvor legitime dommene var, gjør Benedictow et poeng ut av at bønder som deltok i Knut Alvssons opprør ikke ble dømt. Hadde dommene vært solide både juridisk og moralsk, så mente han det ville vært naturlig å dømme bøndene som var med på det også. I denne sammenheng tar han det for gitt at bøndene ikke bare brente ned Tunsberghus men også drepte høvedsmannen.³¹⁴ Siden bønder ble dømt for opprøret mot Knut Alvsson i 1498 og drapet på Arald Kane på Sunnmøre et par år tidligere, så er det påfallende at ingen ble dømt for å delta i Knut Alvssons opprør, slik som Benedictow peker på.³¹⁵ På Sunnmøre så ble alle bønder straffet med harde bøter, så hvis det ikke var mulig å peke ut de enkeltpersonene som hadde deltatt i brenningen av Tunsberghus, så ser ikke det ut til å ha vært en stopper for øvrigheten.

Hvis det var slik at kongen bevisst unnlot å straffe bønder som var med på opprør i perioden 1501-1503. så kan det tenkes at prins Kristian også ønsket å overse dette i 1512. Hvis en tok med det i brevet, at bøndene hadde drept Mats Olsson, så ville det skape uønsket oppmerksomhet at de ikke hadde blitt straffet. Kan det tenkes at bønder allerede var straffet for drapet på Mats Olsson, og så har domsbrevet gått tapt? Det kan ikke utelukkes, men en skulle tro at plyndring og brenning også ville ha vært tema i en slik rettsak, og da skulle en også kunne forvente en referanse til dette i Knut Knutssons søksmål.

Siden den eller de som drepte Mats Olsson ikke ble nevnt, kan det være fordi det var kjent og allment akseptert hvem det var? Som vi har sett tidligere så fins det en annen kilde til ødeleggelsen, og ifølge den kommentaren så ble «Tunsberig huss forstørrit aff de svenske».³¹⁶ Hvis allmuen ikke drepte høvedsmannen, da er det vel mest sannsynlig at det var de svenske hærstyrkene som gjorde det.

Ikke det at allmuen ikke var i stand eller villige til å drepe en høvedsmann. Svenske bønder hadde drept høvedsmannen ved Elfsborg året før. Det er Knut Alvsson som fortalte om dette. Etter at en dansk hær hadde beleiret den svenske borgen, så ble den etter kort tid overgitt av slottsfogden. Da ble svenske bønder som var samlet i nærområdet «sva grym oc vred poa her Erich Ericsson [at the] sloge hanum i hiell».³¹⁷ Erik Eriksson var lensherren som

³¹⁴ Benedictow 1969:200

³¹⁵ Bjørkvik 2005:276f

³¹⁶ NKS 1642 kvart, fol. 5v

³¹⁷ DN 8:461

sannsynligvis ikke var på borgen, men han befant seg i alle fall der bøndene oppholdt seg like etter overgivelsen av borgen. I Norge drepte bønder på Sunnmøre lensherren og riksråden Arild Kane i 1496.³¹⁸ Det er altså ikke usannsynlig i seg selv at bønder kan ha drept en høvedsmann, men i rettsmøtet der allmuen fra Sande skipreide ble stevnet, så ble de ikke knyttet til drapet på Mats Olsson. Det eneste som ble sagt om drapet er at hustruen til Knut Knutsson ble frastjålet sølvpenninger og annet på den tiden hennes daværende ektemann Mats Olsson ble slått ihjel på Tønsberg slott.

Det er derfor god grunn til å spørre om det kan ha vært de svenske soldatene som drepte høvedsmannen. Ble han i tilfelle drept fordi han gjorde motstand, eller kan det ha vært planlagt at han skulle drepes? Vi vet ikke om Svante Nilsson var tilstede da Tunsberghus ble angrepet, men det var han som var marsk, det vil si at han var leder for de svenske styrkene i 1503.³¹⁹ Vi vet at Svante var i Oslo den 21 mai 1503 (Fig. 46).³²⁰ Noen uker tidligere skrev Axel Posse til han og kalte han for «Norries höffwesman».³²¹ Hadde marsken planer om å ta kontrollen i Norge? Han lånte 300 danske mark sølv av Oslo domkapittel. Det er vel nærliggende å tro at han kan ha hatt behov for å betale leiesoldater eller svenner? I transkripsjonen av dette gjeldsbrevet kaller han seg «riddere Sueriges rikess marsk etc». Kan han ha kalt seg Norges høvedsmann selv på denne tiden? Jeg var usikker på om det var transkribentene som hadde skrevet «etc» og ikke tatt med alle titlene, derfor undersøkte jeg originalen. Transkripsjonen er korrekt, i alle fall er det ikke skrevet flere titler. Jeg er imidlertid ikke i stand til å tyde om det faktisk er «etc» som står der eller om det er en tilsvarende forkortelse som betyr det et cetera (Fig. 48). Kanskje ble eventuelle planer for kontroll i Norge oppgitt. Det er usannsynlig at angrepet på Tunsberghus var et tilfeldig raid, så langt fra både Oslo og grensen til Sverige. Ikke ligger det på veien til et annet mål heller. Det er derfor grunn til å tro at Svante Nilsson i det minste må ha vært med på å bestemme og planlegge angrepet. Jeg har ikke funnet dokumentasjon på når Svante Nilsson kom til Norge, men i et brev til Svante datert 18. juli 1503, spør Erik Turesson om hvordan Svante hadde det i Norge, så han har sannsynligvis kommet tilbake til Sverige innen den tid.³²²

Var det i tilfelle bare snakk om et taktisk angrep i Norge slik at kong Hans ikke kunne konsentrere alle sine styrker mot Sverige, eller var det mer enn det? Det at det var Mats

³¹⁸ Moseng m. fl 2011:380

³¹⁹ Styffe 1875:346 (brev nr. 233)

³²⁰ DN 5:995

³²¹ Styffe 1875:338 (brev nr. 227)

³²² DN 22:26

Olsson som var høvedsmannen der, kan det ha vært en utløsende faktor? Var drapet på Mats Olsson en planlagt hevn for drapet på Knut Alvsson?

For å forstå eventuell agg mot Mats Olsson, ikke bare fra Knut Alvssons allierte og familie, men også sannsynligvis fra deler av allmuen, så skal vi se litt nærmere både på drapsmennesenes frikjennelse og dommen av Knut Alvsson som forræder.

Henrik Krummedike, Mats Olsson og fire andre navngitte menn ble dømt «qwitt oc frij» først og fremst fordi «Knwt forne nw i thette forlidhene aar swa openbarlige giort haffwer» å «radhe landh oc teghne vndhan koning sinom», dvs. å råde eller styre landet utenom kongen. Knut Alvsson hadde jo åpent gjort opprør mot kongen, men han mente jo at han hadde full rett til å gjøre det ved å vise til opprørsparagrafen i håndfestingen. Der står det at aristokratiet kunne si opp sin ed mot kongen hvis kongen hadde misbrukt sin makt. Dette kom dommen ikke inn på. Det retten fokuserte på var at de hadde kalt inn «treylyffter men» som skulle uttale seg hva Norges lov sa om «swadane drapelige oc skadelige gerninger som forne her Knwt giort hadhe emoth syn rette herre oc kwngh oc Noriges riighe». De 36 mennene, inkludert borgermestere, rådmenn og lagmenn fra både Oslo og Tønsberg, dømte at ifølge «Norigis lagh» så hadde «landrone men», altså landsforrædere, «forgiort fee oc ffridh j landhom oc lawssom øyre oc jamwel odalss jordhom». Det betyr at de var fredløse i landet og all eiendom kunne konfiskeres av kongen. Derfor var drapet på Knut Alvsson ikke brudd på norsk lov. Retten dømte også at «Knwtz gotz løst oc fasth vnder wor nadige herre koningen oc Noriges krone oc forne her Knwt hanss liik vnder wor nadige herres miskwnd hwat hans nade vilie verdess ther aff lathe gøre». Konsekvensen av det var at enka og sønnene mistet all arv. Det at liket var «i vår nådige herres miskunn», var jo en pen måte å formulere en del av straffen på, at han ikke skulle bli gravlagt i kristen jord.

Men Knut Alvsson hadde jo fått fritt leide, av Norges og Danmarks råd ifølge dommen, så hvordan kunne en rettfærdiggjøre drapet da? Hvis en hadde fått leidebrev så skulle en få ferdes fritt selv om en i utgangspunktet var fredløs.

Retten hevdet at Knut Alvsson brøt sitt leide fordi han hadde samlet langt flere menn enn de hundre han kunne samle ifølge leidebrevet. Rundt slottet skulle han ha liggende et stort antall bønder, og den dagen han ble drept skulle også mange bønder komme. I tillegg hadde Nils Ravalsson kommet fra Sverige og befant seg bare en halv mil fra Oslo. På samme leide skulle også Knut Alvsson ha inntatt biskopen i Hamar sin gård og stjålet fra han. Knuts tjenere som var pågrepet skal ha sagt at Knut hadde planer om å brenne Oslo om natta den

dagen han ble drept. Retten dømte derfor at «Knwt brødh selff oærligh sin leidhe met swadane falsk oc swigh» og derfor ble Henrik Krummedike, Mats Olsson og de andre i samsvar med Norges lov dømt «qwitt oc frij».

I dommen er det mange referanser til Norges lov, og hele 36 menn var som sagt med på å dømme i saken som fant sted på Oslo torg. Det var åpenbart viktig for kongen å få allmenn aksept for at det var Knut Alvsson, og ikke kongens menn som hadde forbrutt seg. Ble dommen oppfattet som troverdig? Selv om det ikke er usannsynlig at Knut Alvsson benytta fredsforhandlingene til å kjøpe tid og samle flest mulig folk klar til kamp, så spør det om stormenn og allmuen syntes det var god nok grunn til å drepe en som hadde sagt ja til «at han skulde komme hiit till Oslo till eth venligh mode» . Det er helt klart at drapet gjorde inntrykk på folk. I et diplom som handler om salg av eiendom, så har en datert diplommet ved å si «sammæ aare her Knuth wor slawen», i stedet for bare å oppgi årstallet.³²³

Det fins et annet domsbrev, datert samme dag som det ovenfor, men fokuset var at Knut Alvsson ble dømt for forræderi.³²⁴ Retten hevdet at blant andre Mats Olsson hadde lagt fram bevis i saken. Knut Alvssons tjenere hadde ifølge Mats Olsson i løpet av leidet stjålet en hest fra han og kastet en av hans kvinner i bakken.

Det kom også fram at en av betingelsene for fritt leide var at Knuts besetning på Akershus skulle bli igjen på Akershus festning inntil møtet var over. Knut Alvsson skal også ha sagt «monge vnyttelige ordh om wor nadige herre oc om hans nades righe». Konklusjonen i dette brevet var også at Knut Alvsson brøt leidet og at Henrik Krummedike og Mats Olsson blant flere ble frikjent av «tre tylther frelsse mendh» og «ey skulle lyde ther ythermere skyld eller skade foræ i noghen maadhe».

Men hvis dette var en partisk rettssak der blant andre Mats Olsson slapp billig unna skyld for drapet på Knut Alvsson, hvilken rolle spilte det i forhold til Tunsberghus? Hvordan det kan ha påvirket allmuen skal jeg komme tilbake til i kapittelet om bøndene. La oss først se på Svante Nilssons tilknytning til Knut Alvsson og Tunsberghus.

³²³ DN 7:522

³²⁴ DN 12:269

5.4 «Norries höffwesman» og Mette Iversdatter Dyre

Sammen med blant andre Svante Nilsson, så spilte Knut Alvsson en ledende rolle på riksdagen i Sverige om våren 1501.³²⁵ Knut Alvssons far var opprinnelig svensk med norske aner, og hadde derfor mange eiendommer i Sverige. Alv hadde imidlertid etablert seg i Norge og sånn sett blitt norsk. Svante Nilsson var i sammen med Sten Sture den fremste blant opprørerne i Sverige og Knut Alvsson ble tildelt rollen som leder av opprøret i Norge.³²⁶

Svante var en erfaren militærleder og hadde blant annet erfaring med å innta den nye borgen i Ivangorod i 1495.³²⁷ Ifølge Lars Hamre var Knut Alvsson ofte hos Svante Nilsson.³²⁸ Hamre begrunner ikke dette, men jeg antar det er basert på enkelte brev som er skrevet til Svante. Bengt Rynning, svensk riksråd, skrev for eksempel til Svante i 1499 at flere herrer gjerne ville skrive til han, men at de ikke turte dette på grunn av «then omgængilse som I have med hær Knvt». ³²⁹ En borger fra Stockholm nevnte i et brev til Svante året etter «at seye her Knuut oc hans kiere hostrv gode nat». ³³⁰ Dette betyr ikke at Knut og ektefellen hans Mette nødvendigvis sov i borgen til Svante, men det virker i alle fall som om Svante hadde nær omgang med dem.

I 1501 skrev Hemmingh Gadh til Svante og ba han om å hilse til herr Knut, fru Mette, jomfru Karin og barna.³³¹ Han gjorde det samme flere ganger senere i løpet av hele 1501.³³² Åke Hansson Tott ba i et brev til Svante om at han måtte hilse «then gode quinne Mette och myn lithsle gode frende Steen». ³³³ Mette ble ikke lenger omtalt som fru. Kan det være fordi hun hadde blitt enke på det tidspunkt? Sannsynligvis ikke. Som vi skal se i neste kapittel så ble Mats Olssons enke omtalt som fru Gro på et tidspunkt da hun var enke etter Knut Knutsson. Lille Sten er sannsynligvis Svantes sønn.

Etter noen måneder med klager til kong Hans, så brøt Knut Alvsson, Svante Nilsson og andre stormenn med kong Hans. Selv om de mente at de hadde rett til det, så forstod de nok at dette kom til å bli en krevende situasjon. Ifølge Hamre så lovte de å hjelpe hverandre i alle situasjoner og på samme måte ta seg av de som satt igjen hvis en av dem skulle miste livet i

³²⁵ Hamre 1971:166

³²⁶ Moseng m. fl 2011:380

³²⁷ Westin <https://sok.riksarkivet.se/sbl> «Svante Nilsson» Svenskt biografiskt lexicon lest 14.oktober 2019

³²⁸ Hamre 1971:166

³²⁹ DN 22:3

³³⁰ DN22:4

³³¹ Styffe 1875:258 (176)

³³² Styffe 1875:260 (178), 281 (189), 296, (197)

³³³ Styffe 1875:345 (232)

den feiden som var i vente.³³⁴ Hamres referanse er litt uklar men jeg tenker det må være følgende åpne brev:

Oc then waar hroder oc confederath vndsæthninger göræ med lifff oc machth, Waaret och som gud forbiwthæ her sthen stwre her Svanthe nielsson her nielss clausson her knwt alsson her bænth rynnning eller naaker aff oss i thetta forbwnt æræ forstacheth worthe i thenne fegdh tha skulle theris for:nde husfru oc barn haffuæ niwthæ oc brwkæ the sloth landh och lææn som for:ne herrer hafuæ haft oc brukit til theris lifffstid vthen at gensegn paa theris ære oc cristelige tro then effterleffnæ ther til hiælpæ.³³⁵

Det kan se ut som om det var nettopp dette som skjedde. Ifølge et brev fra Knut Alvssons enke Mette Iversdatter i 1503, så var Svante marsk for Sverige og høvedsmannen på Ørebro og Stegeborg.³³⁶ Mette skrev brevet fra Ørebro og det er åpenbart at hun bodde der. Det fins også fire brev skrevet av Mette til Svante i løpet av 1504, alle fra Ørebro.³³⁷ På slutten av året ble hun gift med Svante.³³⁸

Hva var det Mette Iversdatter gjorde etter hennes manns død? Et par måneder etter dommen mot Knut Alvsson på Oslo torg, skrev kongen til Henrik Krummedike at hun reiste allmuen mot kongen og også fikk enkelte av kongens embetsmenn med seg. Kongen ba derfor Henrik Krummedike snakke med folk og støtte Knut Knutsson Båt som var høvedsmannen på Akershus da, før Mette på nytt ville reise og gjøre allmuen «galind».³³⁹ Deler av allmuen og aristokratiet hadde altså ikke slått seg til ro med dommen.

Da Svante Nilsson, Sveriges marks, sannsynligvis bestemte at Tunsberghus skulle inntas og ødelegges i 1503, ble det bare gjort for å svekke kong Hans, eller var det i tillegg en utløsende faktor at Mats Olsson var høvedsmannen der? Svante Nilsson hadde lovt Knut Alvsson å ta seg av de som ble igjen. Knut Alvssons sønner fikk ikke sin arv. Det var riktig nok på grunn av at Knut Alvsson ble dømt for landsforræderi og var ikke Mats Olssons skyld, men høvedsmannen var kongens representant og i tillegg en av Henrik Krummedikes menn, så han kunne lett bli gjenstand for gjengjeldelse. Vi vet at Mette bodde hos Svante Nilsson i august 1503. Vi vet ikke om det er før eller etter at Tunsberghus ble ødelagt, men kan Mette ha påvirket Svante til å ta hevn på Mats Olsson? I tillegg til medvirkning til drapet på Knut

³³⁴ Hamre 1971:167

³³⁵ Handlingar rörande Sveriges historia 1834:10

³³⁶ Styffe 1875:346

³³⁷ Utterström 1968:189

³³⁸ Westin <https://sok.riksarkivet.se/sbl> «Svante Nilsson» Svenskt biografiskt lexicon lest 14.oktober 2019

³³⁹ DN 8:463

Alvsson, så kan vi i tillegg se i et brev fra kongen til Henrik Krummedike at Mats Olsson skulle gå etter «Knudz thiænnære oc nederbrydæ hans gordæ».³⁴⁰

Jeg mener det er sannsynlig at personlige interesser og relasjoner kan ha vært de utløsende faktorene i ødeleggelsen av Tunsberghus, og kanskje drapet på Matss Olsson spesielt. Dette kunne imidlertid ikke ha hendt uten de disponerende forholdene som er allerede godt kjent. Dette var den generelle misnøyen stormennene i Norge hadde overfor dansk styre. Misnøyen kom tydelig fram i et brev det norske riksrådet skrev til det svenske riksrådet i 1482. Dette beskriver hva de var misfornøyde med under den avdøde kongen og hvilke krav de hadde for at kong Hans skulle bli konge. At svenske soldater kunne fått med seg norske bønder til å ødelegge borgen, hadde neppe skjedd uten denne bakenforliggende frustrasjonen.

5.5 Stormennenes krav til kongen

Før kong Hans også ble konge av Norge, hadde han ingen sterk stilling i Norge. De tyske bergensfarernes sekretær i Lübeck noterte høsten 1482 at «det norske rådet ville velge sin egen konge og skille seg fra danskene».³⁴¹ De fleste krav som kom fram i et brevet fra det norske riksrådet til det svenske i 1482, var for så vidt aktuelle i 1501 også, men jeg vil her bare nevne kort de mest sentrale. Norske stormenn forventet at kravene som kom i 1482 var sikret med Halmstad-recessen i 1483, men de var ennå ikke innfridd i 1501.

Det ene kravet jeg ønsker å nevne her er det norske riksrådets krav om å få kontroll over Båhus. Dette var like aktuelt i 1501 som i 1482. Båhus var en sterk borg og hadde en nøkkelstilling for all unionsstrategi.³⁴² Høvedsmannen på Båhus, Jørgen Lauritsson som hadde blitt innsatt av Kristian 1., ville ikke gi fra seg kontrollen til det norske riksrådet i 1482. Det ser ut til at høvedsmannen var klar til å gi over kontrollen direkte til kong Hans.³⁴³ Generelt krevde riksrådet at land og len skulle gis tilbake til dem når en konge døde.³⁴⁴

I juli 1482 så var riksrådet samlet på Jarlsø utenfor Tønsberg. De hadde en liten hærstyrke som skulle brukes til å få kontroll over Båhus.³⁴⁵ I starten av august reiste de dit. Ifølge et brev som riksrådet skrev til det svenske riksrådet, mens de beleiret Båhus, så hadde de på

³⁴⁰ DN 8:455

³⁴¹ Moseng m.fl. 2011:362

³⁴² Hamre 1971:78

³⁴³ Hamre 1971:78

³⁴⁴ NGL 2. R II 1938:301

³⁴⁵ Hamre 1971:77

veien møtt allmuen i Marstrand i Båhus len. Allmuen hadde møtte opp i stort antall, «man aff hwse», og de hadde bedt riksrådet om å fjerne høvedsmannen på Båhus. De nektet å skatte mer til han og ville heller «fly hws ock hemmelle». Han hadde gjort så mye urett som det «är ingen endhe vppa». Riksrådet, som kalte seg «Regni Norvegiæ consilarii» i dette brevet, selv om det er skrevet på norsk, ba Jørgen Lauritsson om fritt leide for å forhandle mellom høvedsmannen og allmuen, men det ville ikke høvedsmannen gi dem. Dermed ble borgen beleiret med allmuens hjelp.³⁴⁶ Blant de som hadde signert brevet fra Båhus finner vi blant andre Alv Knutsson og Jon Smør. Jon Smør hadde tittelen regni Norvegiæ gubernatoris, altså riksforsander, tilsvarende tittel som Sten Sture hadde i Sverige.³⁴⁷

Det danske riksrådet og kongen ba om at nordmennene ga opp beleiringen av Båhus. Det norske riksrådet hevdet derimot i et brev overfor det svenske riksrådet at de måtte ha lov til å forsvare sitt eget land. Det norske riksrådet skrev deretter «at try rijken skulde bebinden vnder en konung til ewigh tijd, tycker oss ey nyttigt ware». Det var lite gjennomtenkt og «hafuer ingen god framgang hafft til thenne tijd.» De mente videre at etterkommerne kom dessuten til å vite selv hva som ville være best for dem.³⁴⁸ Det de avviste her var nok union til evig tid, med andre ord, de ønsket at hvert land skulle kunne velge dette for hver ny konge.³⁴⁹

Mens nordmennene valgte å beleire Båhus så møttes svenskene og danskene i Kalmar i juni 1482 for å utarbeide et utkast til håndfestning. Danskene prøvde nok å splitte nordmennene og svenskene. Det svenske riksrådet oppfordret nordmennene til å komme på et nytt nordisk møte i Halmstad i januar 1483 der konge skulle velges. Det er interessant å merke seg at det svenske riksrådet oppfordret de norske riksrådene til å komme selv om de ikke skulle få kontroll over Båhus.³⁵⁰ Det norske riksrådet gikk med på å komme da danske utsendinger til slutt gikk med på å oppgi borgen på et møte i Ny-Lødøse den 22. september 1482.³⁵¹

Ifølge traktaten av 1482, som ble foreslått av det norske riksrådet, så skulle de to rikene «hjelpe hwart annet til sin fulle frijheet, rett ock welmach». ³⁵² Det norske riksrådet krevde altså at Norge skulle være et selvstendig rike på lik linje med Sverige og Danmark. Bare kongen skulle være felles. Det var altså snakk om en personalunion.

³⁴⁶ NGL 2.R II, 1934:308

³⁴⁷ Hamre 1971:79

³⁴⁸ NGL 2.R II, 1934:309

³⁴⁹ Hamre 1971:79

³⁵⁰ DN 3:939

³⁵¹ Bjørkvik 2005:269

³⁵² NGL 2.R II 1938:299

Halmstad-recessen var den formelle avtalen kongen hadde med riksrådet i Norge. Opprørerne henviste også til denne håndfestningen da opprøret startet. Et viktig delmål for det norske riksrådet, som kong Hans' håndfestning inneholdt, var at riksrådene i Sverige og Norge skulle godkjenne hvem som fikk tildelt eller fratatt len av kongen. «engen antworde slotten eller læn eller affsætte, vden met the ypperste oc beste rigens raadz raad i then landz ende, som slottene beleyendes ære».³⁵³ I samme paragraf så står det også om utlendinger at kongen ikke skulle «anworde them slot, land eller læn, men styre, rade oc regere wore rige oc vor gard met gothe indlendske men». På den måten kunne stormennene forhindre at de gikk glipp av viktige poster på grunn av at utlendinger fikk dem. Målet til adelen var altså å sikre at de ikke gikk glipp av de mulighetene som ligger i å forvalte lenene.

I den såkalte opprørsparagrafen, står det at kongen «engen vforrette eller owervold gøre, andelige eller werdzlige, rige eller fattige, vpaa liiff helbregdh eller gotz och engen vdi torn eller hechtillsse sette vden han swo laglige forwunnen er» Altså hvis kongen gjør urett eller misbruker makt mot åndelige eller verdslige, mot rike eller fattige, mot deres liv, gods eller frihet ved å sette dem i tårn eller arrest (hektelse), da har «the gode men», det vil si adelen «i these try rige forpflichtuge till at wnderuise oss».³⁵⁴ Hvis kongen ikke rettet seg etter dette, så var rikets innbyggere ikke lenger forpliktet av den ed en hadde gitt kongen.

5.6 Lensvesenets betydning og fordeling før opprøret

Det er verdt å merke seg at 7 av de 16 kravene i 1482, eller klagene på den forrige kongen sitt styre, er knyttet til disponering av land og len.³⁵⁵ Å bli tildelt len var viktig for stormennene blant annet fordi det kunne være en lukrativ inntektskilde.³⁵⁶ Knut Alvsson var en av de største verdslige jordegodseierne i Norge og var derfor selvskreven som lensherre og medlem av det norske riksrådet.³⁵⁷ Likevel ble han sannsynligvis aldri riksråd i Norge, og var lensherre på Akershus bare en kort periode. Han mistet sin stilling der i 1499.

Tildeling av slike kongelige ombud var derfor en viktig inntektskilde for den øverste delen av aristokratiet.³⁵⁸ Grunnen til at tildeling av slike kongelige ombud hadde blitt en så viktig inntektskilde skyldtes ikke minst det faktum at landskyldinntektene sank til under en

³⁵³ NGL 2.R III.1 1966:9

³⁵⁴ NGL 2.R III.1 1966:15

³⁵⁵ Hamre uten år:75

³⁵⁶ Moseng m.fl 2011:300

³⁵⁷ Moseng m.fl 2011:380

³⁵⁸ Moseng 2011:301

fjerdedel etter alle pestene som startet i 1349. Konsekvensene av disse 20-talls pestene var fortsatt merkbart 150 år senere. Godssamlingen Bjarkøy-Giske-Sørum for eksempel, hadde under en fjerdedel av inntektene rundt år 1500 sammenlignet med to hundre år tidligere.³⁵⁹ Inntektene som jordeier falt altså dramatisk i seinmiddelalderen. Ikke bare fordi inntektene sank per gård men også fordi inntektene falt bort på ødegårder. I tillegg så sank inntektene fra salg av varer mottatt som betaling av landskyld.³⁶⁰

Hva var status når det gjelder tildeling av len i forkant av opprøret som startet sommeren 1501? Otte Matsson Rømer, en norsk ridder og riksråd, var trolig høvedsmannen på kongsgården i Bergen da opprøret startet. Det er noe usikkerhet rundt dette siden den siste bekreftelsen på at han var høvedsmann der er fra mars 1499.³⁶¹ Han var aktiv i riksrådets kamp for å hevde norsk suverenitet. Til tross for dette så gikk han i 1489 med på å velge Kristian til konge som arving til den norske kronen, og delvis oppheve Halmstadrecessen.³⁶² Han oppfordret også vossingene til motstand mot Knut Alvsson.³⁶³ Kan vi derfor betrakte han som en lojal person overfor kongen også etter at opprøret startet? Kong Hans skrev om det norske riksrådet i et brev til Henrik Krummedike at «oss forwnder hwii the side saa stillæ oc tillstæde at her Knut Alssons folk drage saa jnd i Norge røffuer skyuder och slaar i hiell wore vndersottæ».³⁶⁴ Det kan hende at Otte Matsson Rømer også satt på gjerdet, men i det minste så gjorde han noe denne gangen for kong Hans. Det kan se ut til at flere av riksrådene var mest mulig passive. De ville ikke gi sin fulle støtte kong Hans, men ville heller ikke delta i opprøret.

Olav Otteson Rømer, sønn til Otte Matsson, ser ut til å ha tatt over farens rolle og ble høvedsmann i Bergen i 1503.³⁶⁵ Olav ble også høvedsmann på Tunsberghus i 1513.³⁶⁶ Han ble også nevnt i 1539 i forbindelse med en kiste med brev tilhørende Knut Alvsson.³⁶⁷ Otte Mattson stammet fra gamle norske stormannsætter og innvandrede svenske og tyske slekter. Av slektskap som er interessant i denne sammenheng er at mor hans Gro Alvsdatter var

³⁵⁹ Moseng 2011:301

³⁶⁰ Moseng 2011:300

³⁶¹ Sollied 1938:263 og DN 5:983

³⁶² Opsahl «Otte Matsson Rømer» Norsk Biografisk Leksikon lest 1. Oktober 2019

³⁶³ DN 21:668 og Hamre 1971:169

³⁶⁴ DN 8:455

³⁶⁵ Hamre 1971:193

³⁶⁶ Sollied 1938:264

³⁶⁷ Sollied 1938:264 og DN 1:1092

moster til Alv Knutsson. Søsteren hans Gjertrud ble gift med den svenske væpner og riksråd Nils Jönsson Posse.³⁶⁸ Han var en betydelig storgodseier i grenseområdene mot Norge.³⁶⁹

Til tross for nært slektskap med Alv Knutsson og forbindelser til Sverige, så ser han også ut til å ha vært lojal mot kong Hans. Sannsynligvis fordi han var kongens lensherre i Bergenhus.³⁷⁰ Som allerede nevnt skal en likevel være forsiktig med å konkludere. Kong Hans kunne nok ikke bare satse på folk som var fullt ut lojale mot han. Han kunne neppe bytte ut hele riksrådet og hadde behov for de som var mer lunkne i sin lojalitet også. Kong Hans hadde jo rett i at mange satt på gjerdet. Opprøret var mulig fordi mange stormenn i Norge lot det skje.

Peder Gris tok sannsynligvis over som høvedsmann på Akershus etter at Knut Alvsson mistet stillingen i 1499. Peder Gris var dansk adelsmann som ble inngiftet i den norske adelen, Kane-ætta.³⁷¹ I en klage rett før opprøret brøt ut, klagde Knut Alvsson over Peder Gris og noen andre om den urett og «overvold» de hadde begått mot han og Norges innbyggere.³⁷² Knut Alvsson lyktes med å ta kontroll over Akershus i 1502, men senere samme år fikk kongen kontroll igjen over borgen. Da ble Knut Knutsson Båt innsatt som lensherre av kong Hans.³⁷³ Knut Knutsson var på kong Hans' side i striden mot Knut Alvsson. Dette kan en se i et brev fra Svante Nilsson som omtaler Knut Knutsson Båt som en av «rigens fyender».³⁷⁴ Knut Knutsson mistet denne stillingen, men må ha beholdt tilliten siden hertug Kristian satte ham til å styre bispegodset på Hamar og hadde verdslige oppgaver der etter at biskop Karl Jensson ble fengsla i 1508.³⁷⁵

Brev fra kongen viser at Mattis Olsson var væpner og høvedsmann på Tunsberghus i 1499 og i 1502.³⁷⁶ Det er derfor god grunn til å tro at han også var høvedsmann da opprøret startet i 1501. Han må også ha blitt oppfattet som lojal mot kongen siden han fikk tilbake sin stilling på Tunsberghus i september 1502 etter Knut Alvssons død.³⁷⁷ I en periode mellom februar og august 1502 hadde Knut Alvsson kontroll over Tunsberghus.

³⁶⁸ Opsal <https://nbl.snl.no> «Otte Matsson Rømer» Norsk Biografisk Leksikon lest 1. August 2019

³⁶⁹ HG-m <https://sok.riksarkivet.se/sbl> «Posse, släkt «Svenskt biografiskt lexikon Lest 14.oktober 2019

³⁷⁰ Opsahl <https://nbl.snl.no> «Otte Matsson Rømer» Norsk Biografisk Leksikon lest 1. August 2019

³⁷¹ Hamre 1971:122

³⁷² Benedictow 1987:256

³⁷³ DN 8:462

³⁷⁴ DN 22:51

³⁷⁵ Hamre 1971:230

³⁷⁶ DN 2:1007, DN 8:460 og DN 11:280

³⁷⁷ DN 8:462

Mats Olsson var vitne med tittelen væpner på et brev datert den 9. mai 1492, utstedt på Båhus.³⁷⁸ Brevet er skrevet av en abbed, men kan Mats Olsson ha vært fogd på Båhus under Henrik Krummedike? Han omtales som Henrik Krummedikes fogd i en kunngjøring fra fire lagmenn i Stangenes.³⁷⁹ Brevet er datert den 22. mars 1494. I 1497 ønsker kong Hans at Mats Olsson skal fungere som høvedsmann på Akershus mens Odd Alvsson er syk.³⁸⁰ Det er mulig han er i Henrik Krummedikes tjeneste på Båhus den 20. desember 1499.³⁸¹ Det kan se slik ut fra et brev fra kongen datert 28. oktober 1501. I dette brevet ba kongen om at Mats Olsson skulle få ta med seg så mye folk som mulig fra Henrik Krummedikes besetning på Båhus, i tillegg til andre riksrådets, stormenns og kjøpsteders folk, til å forfølge og bryte ned Knut Alvssons gårder.³⁸²

Erkebiskop Gaute Ivarsson var lensherre i det meste av nåværende Trøndelag. Som erkebiskop var han også leder for det norske riksrådet, og var på vakt mot kongelige krenkinger av unionsavtalen. Han var med på å få gjennomslag for mange av Norges krav i Halmstadrecessen. I et brev til paven, da Gaute Ivarsson var død, skrev kongen indirekte at Gaute hadde vært en brysom motpart og at det var viktig å få en ny erkebiskop som kongen kunne stole på. Gaute nektet flere ganger å krone hertug Kristian til konge.

Det er ukjent hvilken slekt Gaute kom fra.³⁸³ Mistillit til Gaute kan nok ha vært grunnen til at hertug Kristian fremmet sin kansler, Erik Valkendorf, sitt kandidatur til ny erkebiskop. Takket være kong Hans' gode kontakter med kurien i Vatikanet, det vil si den sentrale forvaltningen av den katolske kirken, så ble Erik Valkendorf valgt. Domkapitlet sin kandidat, Jens Krabbe, ble ikke valgt.³⁸⁴

På Båhus var Henrik Krummedike høvedsmann fra 1489 til 1503 da han ble avløst av sin svoger Otte Rud.³⁸⁵ I 1502 deltok dansken Otte Rud i beleiringen av Elfsborg og skal ha blitt hardt såra da svenske Åke Hanssons av ætta Natt og Dag overrumpla den danske leiren.³⁸⁶ Julenatta 1504 brøt Otte våpenhvilen og overtok Olavsborg der Nils Ravalsson hadde sitt hovedsete.³⁸⁷ Jørgen Rud, Henrik Krummedikes svigerfar, var høvedsmannen på Båhus for

³⁷⁸ DN 2:968

³⁷⁹ DN 2:979

³⁸⁰ DN 9:430

³⁸¹ DN 13:163

³⁸² DN 8:455

³⁸³ Bjørkvik <https://nbl.snl.no> «Gaute Ivarsson» Norsk Biografisk Leksikon lest 1. August 2019

³⁸⁴ Dybdahl <https://nbl.snl.no> «Erik Valkendorf» Norsk Biografisk Leksikon lest 3. August 2019

³⁸⁵ Hamre 1971:189

³⁸⁶ Bruun <http://denstoredanske.dk> «Otte Rud» lest den 3 august 2019

³⁸⁷ Hamre 1971:191

Henrik Krummedike om sommeren 1502. Jørgen Rud var også høvedsmannen i 1502 på Stegehus, en borg på den danske øya Møn sørøst for Sjælland.³⁸⁸

Nils Henriksson, Olav Ottasons svoger, var høvedsmann på Vardøhus da opprøret startet.³⁸⁹ Han tok avstand fra Knut Alvssons opprør og var med på å dømme de svenske opprørerne i Kalmardommen av 1505. Det kan godt hende at han gjorde dette noe motvillig. Han var norsk ridder og riksråd og kan ha valgt en annen strategi for å sikre norske stormenns interesser. Han prøvde i alle fall å begrense ekspansjonen til kongemakten.³⁹⁰

5.7 Hva var stormennenes posisjon og funksjon?

Denne elitegruppen hadde mange sjikt. Det var bare de med størst ressurser som kunne ha lederroller på topplan i riksstyret.³⁹¹ Størstedelen av det verdslige aristokratiet opprettholdt sin privilegerte samfunnsposisjon gjennom å være «klienter» for mektigere menn. Det kunne være i tjeneste som ombud for kongen, verdslige stormenn eller biskoper. De skapte en aristokratisk posisjon i vid betydning selv for de som hadde lite privatgods. De hadde imidlertid ikke nok politiske, militære og økonomiske ressurser til å kunne ta initiativet til politiske fremstøt på riksplan.

En svekkelse av et lands mest ressurssterke stormenn betydde dermed en svekkelse av landets evne til å hevde seg politisk. Den verdslige eliten var allerede svekket i Norge mot slutten av 1400-tallet, og den ble enda svakere på starten av 1500-tallet. Dette kan en se hvis en sammenligner antall riddere som deltok på hyllingen av Kristian i 1489 som tronfølger i Norge og de som deltok i valget av Fredrik 1. som konge i 1524. Antallet var halvert. Dette medførte at kirken fikk en sterk posisjon. Erkebiskopen ble fast leder av riksrådet. Kirken hadde også et forholdsmessig stort antall biskoper i riksrådet. Det er estimert at det verdslige aristokratiet eide omtrent 15% av jordeiendommene mot slutten av seinmiddelalderen mens det lå på 20% på midten av 1300-tallet. En kan derfor hevde at det var nedgangstider for stormennene i Norge siden hovedinntektene kom fra jordeiendom. Det kan imidlertid være vanskelig å skille mellom aristokrati, byborgere og bønder. Jordegods var ikke det eneste grunnlaget for å bli anerkjent som aristokrat i vid forstand i europeisk seinmiddelalder.³⁹²

³⁸⁸ Bruun <http://denstoredanske.dk> «Jørgen Rud» lest den 3 august 2019

³⁸⁹ Hamre 1971:193

³⁹⁰ Opsahl <https://nbl.snl.no> «Nils Henriksson» lest den 5. August 2019

³⁹¹ Mosen m.fl 2011:370

³⁹² Moseng m.fl. 2011:371

Jeg unngår å bruke ordet adel om stormenn siden den første gangen ordet «adel» ble brukt i norsk sammenheng var i 1513 under forhandlingene mellom Kristian 2. og det norske riksrådet.³⁹³

Kong Hans utstedte mange våpenbrev til nordmenn, et skriftlig dokument på at mottakeren var tatt opp i den privilegerte standen. Dette stabiliserte antallet aristokrater til en viss grad, men dette gjaldt først og fremst klientadelen.

Det grunnleggende kriteriet for å tilhøre denne eksklusive gruppen var å ha avlagt mannsed til kongen, gjerne ved kongehyllinger. De fleste gjorde det av tradisjon, det vil si at familien i lenger tid hadde hatt ressurser nok til å kunne yte kongen militærtjeneste, som var et krav. På starten av 1500-tallet så utgjorde riddere og væpnere et mindretall av den gruppen som en i det århundret begynte å referere til som adelen. En kan skille disse to gruppene fra hverandre ved å kalle dem «den titulerte adel» og «den ubetitlede adel», eller «småadel» som en også kan kalle dem.

I tillegg til jordegods så kunne opphav, eksklusivt titulatur, livsførsel og tjeneste til kongen, geistlige eller verdslige stormenn være grunnlag for å bli akseptert som aristokrat. Hvis en bruker en vid tolkning av begrepet på adel så har beregninger vist at antall adelsfamilier ble redusert fra 250 til 80 fra 1450 til 1500.³⁹⁴ En annen beregning viser at det fantes mellom 150 til 200 adelsmenn i Norge på starten av 1500-tallet. Dette er inkludert erkebiskopens setesvenner. Antallet adelsslekter ble redusert i Sverige også. En beregning viser at antallet ble redusert med 70% fra 1430 til 1530. Andelen av en befolkning som var adelige varierte fra land til land i Europa og kunne være så høyt som 15%. I Norge så sank andelen adelige fra 1% i 1350 til 0,3% i 1500. Dette er lite sammenlignet med enkelte andre europeisk land og understøtter synet på at adelen var svekket i Norge.

En lav prosentandel av adel er likevel ikke ensbetydende med et svekket aristokrati. I Danmark er det anslått til å være bare 0,25%. Til tross for dette så hadde adelen en sterk posisjon i Danmark, i alle fall i nordisk målestokk. Dette er fordi sammensetningen av et lands aristokrati spilte en stor rolle for hvor stor makt adelen hadde, og ikke bare antallet. Andelen høyadel i Danmark var større enn i Norge. I tillegg så hadde den danske adelen større ressurser enn den norske.³⁹⁵ Da kongen ikke lenger oppholdt seg i Norge, så fikk ikke aristokratiet i Norge og kongen lenger felles maktpolitiske interesser i å kontrollere det

³⁹³ Moseng m.fl. 2011:372

³⁹⁴ Moseng m.fl. 2011:372

³⁹⁵ Moseng m.fl. 2011:373

norske samfunnet. Taperen på lang sikt ble det norske aristokratiet. Siden inntekter fra jordegods lenge hadde vært fallende ble handel viktig for aristokratiet. Det var grunnen til at de kjempet slik imot privilegiene til hanseatene.³⁹⁶

5.8 Konklusjon

Vi vet ikke hvor høvedsmannen kom fra og vi vet ikke hvem som drepte han. Siden hans aktivitet som fogd og høvedsmann bare kan dokumenteres i Norge, er det mest nærliggende å tro at han var nordmann. Når det gjelder hvem som drepte han så hadde den svenske marsken sterkere motiv til å drepe han enn bøndene. Stormennene sine krav til kongen hadde blitt ignorert lenge da opprøret kom. Det oppstod da en maktkamp om borgene i Norge og ødeleggelsen av Tunsberghus var en del av dette. Strukturelt sett så kan en da si at en stor del av aristokratiet mente de ble oversett av kongen, og derfor gjorde noen av dem opprør mot unionskongen. Vel å merke så gjorde ikke riksrådet opprør, men flere av dem valgte en passiv linje og lot opprøret skje. Ødeleggelsen av Tunsberghus gikk utover kongen, og trenger derfor ikke nødvendigvis å ha noe å gjøre med Knut Alvsson, Svante Nilsson, Mette Iversdatter Dyre, Mats Olsson eller Henrik Krummedike. Til tross for at denne årsaksforklaringa er sannsynlig, så mener jeg likevel at relasjonene mellom personene nevnt ovenfor kan ha vært utløsende årsaker til ødeleggelsen, spesielt når det gjelder drapet. Det er etter min mening usannsynlig at bøndene drepte høvedsmannen. Tidligere hadde bøndene drept representanter fra øvrigheten som hadde gjort seg skyldig i gjentatte overgrep mot allmuen. Det er ingenting som tyder på at Mats Olsson hadde gjort noe slikt. Jeg kan ikke utelukke at Mats Olsson gjorde motstand og derfor ble drept i kamp, men det var vanlig å overgi seg på den tiden når en var underlegen. Hvis Mats Olsson ble drept med overlegg, så kan jeg ikke se noen andre med bedre motiv enn Svante Nilsson. Han må ha vært bevisst at Mats Olsson sannsynligvis var med på å drepe hans nærmeste allierte i Norge. Drapet medførte også at Mette Dyre, hans framtidige ektefelle hadde fått konfiskert store verdier av kongen. Det at Svante Nilsson ble kalt Norges høvedsmann betyr at han må ha hatt planer for Norge, men uten Knut Alvsson var det umulig å vinne over kong Hans i Norge. Han må utvilsomt ha ment at Mats Olsson var skyldig i drapet på Knut Alvsson, og hadde derfor motiv til å hevne dette.

³⁹⁶ Moseng m.fl. 2011:375

6 Bøndene

6.1 Innledning

Selve middelalderen kjennetegnes av bondeopprør. Likevel mener jeg at en må spørre om de deltok i akkurat dette opprøret. I tilfelle hvilken side var de på? Valgte de side eller ble de bare dradd passivt med enten av de opprørske stormennene på den ene siden eller av kongens embetsmenn på den andre? Etter å ha tatt for meg kjente bondeopprør i Norge på 1400-tallet og årene rundt 1503 spesielt, vil jeg vurdere troverdigheten til den eneste samtidige kilden som nevner at bøndene var med på ødeleggelsen, nemlig et domsbrev fra 1512.

6.2 Tidligere lokale opprør og samtidige opprør i Norden

Det er mulig bøndene kjente til kong Hans' nederlag mot «bonderepublikken» Ditmarsken i år 1500. Dette var en republikk som i stor grad ble styrt av selvstendige bønder. I sammenheng med Fredrik av Holstein, den senere Fredrik 1. av Norge og Danmark, led kong Hans et ydmykende nederlag i et forsøk på å ta kontroll over republikken.

Hvis bøndene i Norge vurderte opprør, så kunne de også finne lyspunkter innenriks når det gjaldt motstand mot øvrigheten. De fikk i stand et forlik på Jarlsø utenfor Tønsberg i 1437 etter et opprør de to foregående årene. Forliket gikk ut på at alle danske og tyske ombudsmenn skulle ut av landet.³⁹⁷ Men dette ble det ikke noe av og opprøret førte derfor ikke til noen varige endringer.

Et nytt opprør fant sted i 1438 der blant annet adelsgården Brunla i Vestfold ble herjet. I dette opprøret mot skattekrav fra kongens ombudsmenn skal bønder fra Telemark, med Hallvar Gråtopp i spissen, ha marsjert gjennom Vestfold mot Oslo for å forderve og skade byen. På vei til Oslo fikk flokken følge av bønder fra Asker og Bærum. Bondeflokken ble raskt nedkjempet og bøndene fikk strenge straffer.³⁹⁸

Slike opprør må ses i sammenheng med at høvedsmennene fikk en friere stilling i forhold til kongemakten enn det som deres forgjengere systemmennene hadde hatt. Det var to grunner til dette. Kongene oppholdt seg som oftest utenfor Norges grenser etter 1380, og

³⁹⁷ Opsahl 2014:16

³⁹⁸ Orning 2011:248

høvedsmennene på de store festningene fikk en militærmakt som ingen sysselmann noen gang hadde hatt.³⁹⁹ Borgene ble viktige for å kontrollere omlandet heller enn å fungere som støttepunkt i krigføring mot fremmede makter.

Det var ufred mellom bønder og kronen sine representanter i 1490-åra også. Bøndene klagde over hardhendt og ulovlig framferd fra høvedsmenn og fogder. Arild Kane ble drept av bønder på tinget på Sunnmøre i 1396.⁴⁰⁰ Et annet eksempel er drapet på Lasse Skjold i 1497.⁴⁰¹ Han var fogd på Romerike, og bøndene der satte opp et brev som skulle sendes til kongen. Fogden ble beskyldt for grove forbrytelser. Han skal ha slått en navngitt mann med stridshammer flere ganger uten grunn. En annen gang skal han ha voldtatt en tjenestejente. Navnet på bonden hun tjente hos ble navngitt. Detaljene gjør klagene troverdige.⁴⁰² Lasse Skjold var i Knut Alvssons tjeneste og drapet skjedde i forbindelse med innkreving av vissøren.⁴⁰³ Dommen for drapet på Lasse Skjold var reduserte bøter, noe Knut Alvsson ble provosert av.⁴⁰⁴ I kjølvannet av drapet mobiliserte bøndene seg til opprør mot Knut Alvsson, men det ble ingenting av.⁴⁰⁵

Hartvik Krummedike, far til Henrik Krummedike, hadde jordegods i Sande. Ifølge bygdeboka for Sande så «må det ha vært ført klagemål over hans ferd i bygda: På et våpenting i Sande i 1454 ble der nemlig stilt spørsmål til allmuen om «herr Hartvik noensinne hadde tilføyet bygdefolket overlast». Det ble tvert imot svart at han hadde vært en verdig herre og ærlig dannemann». Forfatterne av bygdeboka tviler likevel på at bøndene hadde en så positiv oppfatning av Krummedike.⁴⁰⁶ Det er kanskje rimelig å hevde at der må ha vært et klagemål siden temaet kom opp, og det krevde sikkert mye mot å kritisere en maktperson offentlig. Men det var ikke nødvendigvis slik. Det var ikke uvanlig for offentlige tjeneste- og ombudsmenn å be om tingsvitne. Dette fungerte som et offentlig skussmål lensherren kunne ha bruk for, enten som vedlegg til regnskap eller noe annet.⁴⁰⁷

Ifølge Bjørkvik, så ble opprørene i 1490-årene mer uforsonlige enn de var i 1420- og 1430-årene. Dette kan tyde på at de økonomiske og sosiale vilkårene var blitt hardere.⁴⁰⁸ Også i

³⁹⁹ Orning 2011:250

⁴⁰⁰ Moseng m.fl 2011:380

⁴⁰¹ Njåstad 2011:30

⁴⁰² DN 2:1001

⁴⁰³ DN 2:996

⁴⁰⁴ Moseng m.fk. 2011:380

⁴⁰⁵ Njåstad «Lasse Skjold» <https://nbl.snl.no> Norsk biografisk leksikon, lest 29.oktober 2019

⁴⁰⁶ Kløvstad og Mørch 1939: 52-53

⁴⁰⁷ Hamre 1974: KL «Tingsvitne»

⁴⁰⁸ Bjørkvik 2005:275

årene etter 1503, var det flere opprør. I løpet av vinteren 1507-1508 brøt det ut flere opprør.⁴⁰⁹

6.3 Hardere skattlegging generelt og nær borger spesielt

Hva var det som lå bak gjentatte bondeopprør på 1400-tallet som også fortsatte på 1500-tallet? Det bøndene ville forsvare var hevdvunnen lov og sedvane, kalt sankt Olavs lov. Det var i første rekke unionsmonarkiets ekstraordinære skattekrav og det nye fogdeveldet som ble oppfattet som en trussel mot den gamle orden.⁴¹⁰ Også i et europeisk perspektiv kan en hevde at det var de fiskale utslagene av politikken i seinmellomalderen som i størst grad provoserte bøndene til opprør.

Fins det klager på skatt i Sande? I et brev datert den 12. august 1424 i Tønsberg blir fogden beskyldt for urettmessig innkreving av skatt.⁴¹¹ Det er litt uklart, men det kan se ut som om fogden har gjort en engangsskatt permanent. I stedet for å sjekke om bøndene hadde våpen ga fogden dem automatisk bot for å mangle våpen. En av supplikantene var lagmannen Garda Torgeirsson og han er sannsynligvis fra Sande.⁴¹² Dette er nesten 80 år før ødeleggelsen av Tunsberghus, men frustrasjonen, uroa og motstanden fra bøndene bare økte i hundreåret fram mot reformasjonen.⁴¹³

Jeg har allerede nevnt at det var misnøye med vissøren som lå bak opprøret mot Knut Alvsson. Det fins også flere eksempler på at skattetrykket fra kongemakten satte inn for alvor fram mot år 1500.⁴¹⁴ I tillegg så var skatte- og avgiftsnivået langt høyere i nærheten av borgene enn andre steder i landet.

Skattebestemmelser fra Sverige i 1403 viser at bønder i len med slott hadde dobbelt så mange dagsverk på slottet som bønder i slottsløse len.⁴¹⁵ De årlige dagsverkene kunne være byggearbeid eller gårdsbruk.⁴¹⁶ Det kan ha vært tilfellet for Norge også siden dette var et skatteframlegg fra dronning Margrete til det svenske riksrådet. I len med fast slott skulle hver

⁴⁰⁹ Bjørkvik 2005:284

⁴¹⁰ Imsen 1990:138

⁴¹¹ DN 1:696

⁴¹² Imsen 1990:178

⁴¹³ Imsen 1990:192

⁴¹⁴ Orning 2011:251

⁴¹⁵ Fritz 1972:51

⁴¹⁶ Fritz 1972:56

mann blant annet gjøre 24 dagsverk, i len uten slott 12 dagsverk.⁴¹⁷ I Norge har en eksempel på at en skatt som hestefor har å gjøre med slottene.⁴¹⁸

I 1424 klagde bønder i Tønsberg over «þet hæsta lop», foring av hester, som de ikke ønsket å betale lenger. I et brev til kongen skrev de at de heller ville forlate lenet enn å godta fogden sitt krav om at hestelaup skulle bli gjort til en fast skatt.⁴¹⁹ Pliktarbeid nær slottene ble ofte omgjort til faste skatter.⁴²⁰ Småreidsleskatten var en annen skatt som hadde tilknytning til slottene.⁴²¹ Småreidsleskatt, hestelaup og pliktarbeid var det vanskelig å finne støtte for i norsk lov, og det kan være en viktig årsak til bøndenes motstand.⁴²² Bøndene var lettest å tvinge i de bygdene som lå nær slottet. Nettopp i disse bygdene ble tyngslene derfor ikke bare flere, men også større enn i bygder lenger unna.

6.4 Bøndenes deltagelse i militære aksjoner

Hvis vi ser på brev fra starten av 1500-tallet, hvor vanlig var det at bøndene deltok i militære aksjoner? I et brev fra Kontoret i Bergen til Lubeck, blir det sagt at en av Knut Alvssons tjenere hadde med seg 300 bønder for å innta kongsgården der. Brevet er datert juni 1502.⁴²³ Martin Neuding Skoog hevder at bønder i Sverige krevde å bli ledet av høvedsmenn med militær kompetanse i strid. Han mener altså at de ikke var villig til å gå til kamp med en leder fra egne rekker. Skoog begrunner dette med at det i seinmiddelalderen i Europa så var det et nært samarbeid mellom de ulike typer våpengrupper som ble brukt. Fotfolket med piker og armbrøst trengte å bli komplettert av riddere til fots og kavaleri som kunne beskytte flankene og bistå med et avgjørende angrep når fiendens linjer svikta.⁴²⁴ Hver for seg var våpengruppene sårbare, men når de ble kombinert så kunne en effektiv hær organiseres.⁴²⁵ Skoog mener at det samme gjaldt i Sverige. Skillet mellom aristokratiet og allmuen gikk på kvalitet, ikke type våpen. Aristokratiets svenner var mer eller mindre profesjonelle og hadde kompetanse til å lede og organisere. Bøndenes styrke var antallet. Hver for seg var disse to gruppene svake. Bøndene hadde ikke kompetanse til å lede og organisere, og de profesjonelle

⁴¹⁷ Steinnes 1933:32

⁴¹⁸ Steinnes 1933:20

⁴¹⁹ DN 1:696

⁴²⁰ Steinnes 1933:41

⁴²¹ Steinnes 1933:47

⁴²² Steinnes 1933:48

⁴²³ DN 16:339

⁴²⁴ Skoog 2018:379

⁴²⁵ Skoog 2018:380

soldatene var for få.⁴²⁶ Et annet krav til ledere som Skog sier har spilt en rolle for bønder i Sverige, er at lederen var villig til å «woge liff och hals» for dem.⁴²⁷ I eksemplet han tar fram er det snakk om en herredshøvding, men poenget er at en herredshøvding liksom enn høvedsmannen er militær leder.

En kan vel forvente at det samme var aktuelt i Norge. Erik Sæmundsson lovte i et brev til allmuen på Agder å hjelpe og styrke dem med liv, gods og makt for at Norges rike skulle bli ved sin lov og frihet.⁴²⁸ Vi må vel kunne gå ut ifra at det var de svenske styrkene som tok initiativet til angrepet på Tunsberghus, og at de svenske lederne fikk med seg bøndene fra Sande skipreide. At det var omvendt er ikke troverdig. Vi må da tro at bøndene i Sande hadde tillit til at den svenske styrken var i stand til å lede angrepet og ofre livet sitt, også for bøndene om nødvendig.

Kan angrepet ha vært så planlagt og organisert, slik som Skoog beskriver en hær i Europa i seinmiddelalderen? Som jeg har vært inne på tidligere, så kan angrepet neppe ha vært et spontant angrep, siden Tunsberghus ligger langt fra grensen. Det at det sannsynligvis var bønder fra Sande skipreide som deltok, tyder også på at de svenske har kommet nordfra Oslo.

Hvis vi igjen sammenligner med Sverige, og jeg synes det er nærliggende da det var svenske soldater som sannsynligvis ledet angrepet mot Tunsberghus, så kan vi se på sammensetningen av den svenske hæren da de angrep kongen sine styrker utenfor Elfsborg i 1502. Det fins som vi allerede har sett detaljerte beskrivelser, laget av Paul von Dolnstein, en av de tyske leiesoldatene til kong Hans. Han laget skisser med tekst fra slaget. Et bilde viser den tyske hæren mot den svenske (fig.6).⁴²⁹ Dolnstein skrev at svenskene hadde armbrøst og gode spyd, laget av sverd. Dette kan en også se på tegningen. Svenskene hadde armbrøstskytttere i første rekke og spyd laget av sverd i rekkene bak.⁴³⁰ De har også et banner med kors på. Det er ikke noe tegn til kavaleri på tegningen, men kong Hans skriver i et brev til hertug Fredrik at mange av dem var til hest. Knut Alvsson bekrefter at ikke hele den svenske hæren deltok i slaget ved Elfsborg, og Skoog tolker det som at det var bare de med hest som hadde nådd fram til å kjempe mot den danske hæren. Skoog tolker også tegningen slik at soldatene med enkel harnesk, kittelhatt og vide bukser, er bønder. En kittelhatt er en slags jernhatt. De soldatene som har en salathjelm, antar han er svenner av stormennene. En

⁴²⁶ Skoog 2018:380

⁴²⁷ Skoog 2018:373

⁴²⁸ Opsahl 2012:13

⁴²⁹ LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_BI_9v10r

⁴³⁰ Skoog 2012:27

salathjelm beskytter ansiktet og ble brukt av profesjonelle soldater på kontinentet.⁴³¹ Selv om Dolnstein hevdet at de drepte de fleste svenskene, så blir de tegnet som en organisert og velutstyrt hær. Hvor troverdig er hans beskrivelse? Ønsker han å framstille dem bedre enn de var, for å gjøre seieren mer imponerende? Dolnstein oppgir at de selv var 1 800 menn mens svenskene var 15 000.⁴³² Knut Alvsson skrev at svenskene drepte 200 av fienden og at de lå mange døde i skogen, på klippene og inn for porten på borgen og han skrev at stedet hadde blitt «till kircke gorden».⁴³³ Knut Alvsson mener i samme brev, som han skrev til Svante Nilsson, at de hadde vunnet hvis resten av hæren hadde nådd fram. Skoog tolker denne delen av hæren som de som gikk til fots. Skoog vurderer bøndene på annet grunnlag som velutstyrt og velorganisert i sammen med stormennene sine svenner, så tegningene til Dolnstein virker troverdige.

Kan det ha vært en lignende hær som kom til Tunsberghus i 1503? Vi må vel kunne tro at svennene hadde det samme utstyret, men kunne de organisere en styrke i sammen med norske bønder? Var norske bønder vant med å gå til angrep i samspill med svennene? Beleiringen av Båhus i 1482, som jeg har vært inne på tidligere, kan være et eksempel på dette. Siden Knut Alvsson oppholdt seg mye i Sverige både før og under opprøret, så synes jeg også det er sannsynlig at han, som leder av opprøret i Norge, ville organisere kamp på en tilsvarende måte som det svenskene gjorde. Han hadde jo nær kontakt med Svante Nilsson, den svenske marsken. Bøndene kan således ha vært kjent med å gå til angrep på denne måten.

Likevel så er det flere ting som ikke kan sammenlignes med slaget utenfor Elfsborg. Før slaget ved Elfsborg så hadde Åke Hansson mobilisert aristokratiet og allmuen i Västgötaland.⁴³⁴ Bøndene skal ha vært sammenspleiset, forbitret over en trussel kong Hans kom med i 1497, at han skulle hogge fot og hand av ulydige bønder i Elfsborg len.⁴³⁵ Som lensherre for Västgötaland, så var det ikke så vanskelig å mobilisere allmuen. De svenske bøndene hadde plikt til å forsvare, om ikke riket, så i alle fall landskapet de bodde i. Norske bønder hadde plikt til å forsvare riket ifølge landsloven. Å mobilisere bønder hvor en ikke er, eller har vært, lensherre, må ha vært mer utfordrende. Etter drapet på opprørslederen Knut Alvsson i 1502, så hadde lufta gått ut av opprøret i Norge.⁴³⁶

⁴³¹ Skoog 2012:28

⁴³² Skoog 2012:28

⁴³³ Styffe 1875:329

⁴³⁴ Skoog 2012:18

⁴³⁵ Skoog 2012:25

⁴³⁶ Moseng m.fl 2011:381

Bønder i seinmiddelalderen i Norge var bevæpnet liksom bønder i Sverige og Danmark.⁴³⁷ Det er mulig de var mer militarisert i Sverige enn i Norge, men jeg synes likevel de kan sammenlignes. De mange opprørene i Skandinavia på 1400-tallet er i seg selv en indikasjon på bøndernes militære styrke, selv om de ofte opererte i sammen med folk fra aristokratiet.⁴³⁸

«Das is ein Swede», står det skrevet på skissen av en svensk bonde og en tysk landsknekt (Fig. 48).⁴³⁹ Dette til tross for at Dolnstein hevdet at han befant seg i Norge. Bonden er godt væpnet, men ser uforberedt ut. Hjelmen er langt ned i panna. Den tyske leiesoldaten er klar til kamp med våkent blikk, og gir bonden et støt med hellebarden. Skjelver mener det kanskje ikke er tilfeldig at støtet treffer svensken i skrittet, som får han til å se enda mer sårbar ut. Bonden har også oppakning på ryggen, en drikkeflaske av tre hengende på siden, som også har et bumerke. Skjelver mener at dette var generelt en bakdel for bøndene at de måtte bære og ta vare på alt de hadde med seg selv. Landsknektene leide folk til å bære alt utstyret sitt, inkludert mat og drikke. Bonden har en brystplate som er festet med lærreimer, tyskeren ser ut til å ha en som sitter bedre. Landsknekten har et kort sverd mens svensken har et svært langt sverd som nesten ser ut til å slepe i bakken. Det mest dominerende våpenet til svensken er derimot sverdstaven, en pike eller stikkspyd laget av en lang stav med sverd montert fremst. Dolnstein bemerket at dette var et godt våpen.⁴⁴⁰ Spiralen som går langs hele det lange håndtaket kan være laget av jern, som skal forhindre at det blir kutt i skaftet.⁴⁴¹ Andre bakdeler bonden har er buksene og skoene. Lars-Olof Larsson viser til de vide buksene som ser upraktiske ut sammenlignet med landsknektens tettsittende bukser.⁴⁴² Helene Dihle framhever forskjellen på bondens spisse «Holzschuhen» og landsknektens «lederschuen», der de store treskoene ser klumsete ut sammenlignet med myke lærsko som sitter godt på.⁴⁴³

6.5 Hadde bøndene andre motiv?

Kunne bøndene ha andre enn økonomiske motiv? Erling Dittmann og Per Thoresen hevder at bøndene ønsket å kvitte seg med «ubehagelige og brutale lensherrer».⁴⁴⁴ Det er ikke kjent at Mats Olssons eller noen av fogdene hans var upopulære blant allmuen. Jeg har tidligere vært

⁴³⁷ Opsahl 2004:27

⁴³⁸ Opsahl 2004:28

⁴³⁹ LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_Bl_2v og Skjelver 2012:69

⁴⁴⁰ LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_Bl_9v-10r og Skjelver 2012:73

⁴⁴¹ Skjelver 2012:75

⁴⁴² Larsson 1982:78

⁴⁴³ Dihle 1930:111

⁴⁴⁴ Dittman 1992:186

inne på at det er godt mulig at han var norsk. Reduserer det bøndenes motiv til å gjøre opprør? «Bondeflåere» blir gjerne assosiert med utenlandske fogder, men Ian Peter Grohse mener at bondeopprør i seinmiddelalderen ikke var noe spesielt rettet mot utlendinger.⁴⁴⁵ Det at Mats Olsson skal ha vært brutal som høvedsmann kan jeg uansett ikke se noen indikasjoner på. Dittmann og Thorsen mener at bøndene kan ha hatt agg mot høvedsmannen fordi han var «innsatt av «snikmorderen» Henrik Krummedike». Det kan ikke utelukkes, men det kan heller ikke tas for gitt. Bønder gjorde opprør mot Knut Alvsson også.⁴⁴⁶ Jeg er ikke kjent med bondeopprør mot Henrik Krummedike.

Drapet på Knut Alvsson ble som nevnt tidligere er merkeår og brukt som tidsangivelse i et diplom. Arild Huitfeldt skrev at «For denne Hendelse skyld, met Herr Knut Alffsøn, vaar stor Efftertale en tidlang».⁴⁴⁷ Det at han ble drept etter å ha fått fritt leide kan nok ha blitt sett på som en æreløs handling. Det at han i tillegg ble dømt som landsforræder post mortem kan ha gjort bøndene bitre for dette. Som vi har sett tidligere så var Mats Olsson blant dem som ble frikjent for drapet. Dette kan også bøndene fra Sande ha fått med seg og det er godt mulig de opplevde dommen som urettferdig. Til tross for dette så synes jeg det er vanskelig å se at bøndene gikk etter Mats Olsson, sånn som jeg mener at Svante Nilsson kan ha gjort.

Øystein Rian kommer jo innpå enda et mulig motiv bøndene kunne ha for å ødelegge borgen, det er at borgen ble brukt av kongemakten til å terrorisere befolkninga. Jeg kan ikke finne noen konkrete eksempler på dette fra Tunsberghus. Likevel er det ikke så vanskelig å forestille seg at skattene kan ha blitt krevd inn med hard makt og så kunne fogdene trekke seg tilbake il borgen hvor de var beskyttet.

6.6 Domsbrevet fra 1512

Hvorfor kom dette opp først i 1512? Det var Knut Knutsson Båt som stevnet bøndene. Han blir omtalt som «vor mand oc raad», og må derfor ha vært riksråd. Knut Knutsson Båt skal ha vært lojal mot kong Hans under Knut Alvssons opprør.⁴⁴⁸ Han var også tilstede da Knut Alvsson ble drept.⁴⁴⁹ Knut Knutsson Båt ble høvedsmann på Akershus etter Knut Alvssons død fram til han ble byttet ut med den jyske adelsmannen Jørgen Vesteni. Dette kan ha skjedd på grunn av en konflikt med Knut Knutsson. Ifølge et konsept fra Svante Nilsson, så krevde

⁴⁴⁵ Grohse 2017:233

⁴⁴⁶ Grohse 2017:230

⁴⁴⁷ Huitfeldt 1599:192

⁴⁴⁸ Hamre 1971:193

⁴⁴⁹ DN 5:990

Kristian av biskopene, ridderskapet og resten av de «friiborne infødde men» at de skulle akseptere en ny lov som skulle erstatte sankt Olavs lov. Dette aksepterte ingen av dem ifølge Svante, og nå hadde Kristian «owilie aff lechte oc lerde offwer alt Norgis riche». Dette er et brev stilet til bergmenn og bønder i Dalarna, så det kan godt tenkes det er propaganda. Det er likevel en mulighet for at Knut Knutsson reagerte på Kristians program for å få kontroll over Norge, og at det ble en konflikt mellom de to. Ridder Ture Jensson hevdet i et brev til Svante Nilsson at blant andre Knut Knutsson ikke ville samtykke til Kristians nye lov.⁴⁵⁰ Deretter nevnte Ture Jensson at Knut Knutsson hadde sendt et hemmelig bud til Åke og han selv, der han bad om leide slik at han kunne komme til Sverige. Ture trodde at andre ville følge etter.⁴⁵¹

Hvis dette stemmer, så ser det likevel ut til at Knut Knutsson forlikte seg med hertugen. Han fikk oppdrag fra Kristian etter dette.⁴⁵² Han fikk i oppgave å styre bispegodset på Hamar.⁴⁵³ I 1509 brukte han tittelen «høffwidzen vppa Hammarsgoordh», og skrev at han styrte på vegne av Kristian, og ikke kong Hans. Det var fordi Kristian styrte Norge da. Kong Hans sendte sønnen til Norge i 1506 som sin stedfortreder med full kongelig myndighet.⁴⁵⁴ Riktig nok mistet Knut Knutsson sin stilling som høvedsmann på Akershus da Kristian ble visekonge, men som sagt så ser de ut til å ha blitt forlikt ikke lenge etterpå.

Knut Knutsson var i Tønsberg i 1511 for å pantsette ulike gårder til lagmannen i Tønsberg, Jon Jonssön, mot et lån på 150 mark.⁴⁵⁵ I 1514 ble nye gårder pantsatt til samme mann som nevnt ovenfor.⁴⁵⁶ Er dette en indikasjon på at han hadde økonomiske problemer i denne perioden? Og kan dette ha vært en medvirkende årsak til at han krevde erstatning fra bøndene, for noe som skjedde ni år tidligere? Det er viktig å merke seg at bøndene svarte at de ikke hadde noe tjuvegods. Dette betyr selvsagt ikke at de ikke var med på plyndringen. Hvis det ikke fantes bevis så var det ikke usannsynlig at de ville nekte for det. Likevel, vi må vurdere om de deltok i ødeleggelsen av Tønsberghus. I den sammenheng er det viktig å merke seg at den andre kilden vi har om ødeleggelsen nevner bare at det var «de svenske» som stod bak.

⁴⁵⁰ HH 1835:126 (119)

⁴⁵¹ HH 1835:127 (119)

⁴⁵² Hamre 1971:203

⁴⁵³ Hamre 1971:230

⁴⁵⁴ Moseng m.fl 2011:382

⁴⁵⁵ DN 2:1039

⁴⁵⁶ DN 2:1052

Knut Knutsson prøvde også i samme rettsmøte å få arven etter Mats Olsson, noe som ble avvist. Retten mente at han ikke hadde rett til det etter norsk lov. Det ser ut til at det var noe med hans rang som var problemet, «thi ath jngen bør eller maa segh høghre effthermaels end keese end han selffuer ær effther Norrigis laagh».⁴⁵⁷ «Keese» betyr å «velge». Problemet må vel da være at Knut Knutsson hadde høyere rang som ridder enn Mats Olsson som væpner. Det at han gjorde krav på arv han ikke hadde rett til, viser at han prøvde alle muligheter til å forbedre sin økonomiske situasjon.

Kan det være at det gikk bedre for han etter dette? I en kilde fra 1513 ble han ikke omtalt med tittel eller stilling, selv om de fire andre er det.⁴⁵⁸ Det er først i 1515 i Tønsberg at han brukte tittelen ridder.⁴⁵⁹ Videre så ser det ut til han ble høvedsmann på Båhus i 1518. I et inventarium på Båhus slott fra sommeren 1518 står det at ridder Gaute Galle lar ridder Knut Knutsson ta over Båhus på kongens vegne.⁴⁶⁰ I 1519 var han fortsatt ridder og høvedsmann på Båhus.⁴⁶¹ Men Vincent Lunge, en av hans arvinger, skrev i 1531 at Knut Knutssons gods ble inndratt av Kristian 2.⁴⁶² Ifølge jordebok over Knut Knutssons Båts gods sønnafjells i Norge, så hadde han mange eiendommer.⁴⁶³ Etter å ha blitt høvedsmann på Båhus, kanskje den mest prestisjetunge borgen i Norge, så har det altså ikke endt så bra.

Knut Knutsson ser ut til å ha blitt gift med «Ffrw Groo», ifølge Vincent Lunges jordebok fra 1535. Der står det at «Veylle gottz ligendis i Tossnes i Borge syssel som Ffrw Groo haffde i Synd liffs tiid effther Her Knudt Knudtsen».⁴⁶⁴ Dette må være på Torsnes utenfor nåværende Fredrikstad. Ifølge Mogen Gyldenstjernes regnskap for Akershus' len for landskyld i 1529 og for vissøre og leding i 1529, så hadde fru Gro også fire gårder på Toten til forlening på livstid.⁴⁶⁵ Hvem var denne fru Gro? Fra Vincent Lunges jordebok så ser det altså ut til at hun var enka etter Knut Knutsson Båt. Så sant Knut Knutsson ikke giftet seg på nytt etter domsbrevet mot bøndene i Sande i 1512, så var fru Gro også enka etter Mats Olsson.

Tor Weidling knytter henne til familien Gyldenhorn i sin doktoravhandling om adelsøkonomi i Norge fra reformasjonen og fram mot 1660.⁴⁶⁶ Det betyr at hun er i familie med Erik

⁴⁵⁷ DN 5:1012

⁴⁵⁸ DN 2:1043

⁴⁵⁹ DN 2:1052

⁴⁶⁰ NJR Bind 3 1905:1

⁴⁶¹ DN 2:1061

⁴⁶² DN 11:574

⁴⁶³ NJR Bind 3 1905:7

⁴⁶⁴ NJR Bind 4 1906:490

⁴⁶⁵ NJR Bind 4 1906:375

⁴⁶⁶ Weidling 1998:92

Eriksson Gyldenhorn, som var lagmann i dette domsbrevet mot bøndene i Sande. Atle Steinar Langekiehl argumenterer i Norsk Slektshistorisk Tidsskrift for at hun var søsteren til Erik Eriksson den yngre.⁴⁶⁷ Hun knyttes til Erik Eriksson blant annet fordi Erik Eriksson d.e skrev seg til gården Elin på Onsøy. På starten av 1500-tallet var det hans sønn Erik Eriksson d.y som eide denne gården. Ifølge Onsøy kirkes kallsbok, så har sognepresten notert i 1732 at en altertavle i kirken var gitt av Knut Båt og Gro Gyldenhorn. Hennes far hadde altså en gård på Onsøy.

Erik Eriksson Gyldenhorn d.y. ble også forlent Onsøy skipreide i 1524 eller tidligere og hadde det til 1527.⁴⁶⁸ Dette kan også være en indikasjon på familiens tilknytning til Onsøy. Som vi har sett ovenfor så bekreftet Vincent Lunges jordebok fra 1535 at fru Gro hadde et gods i samme område, på Torsnes i Borgesyssel.

Det er altså grunn til å tro at Erik Eriksson, lagmannen i Oslo i det rettsmøtet som fant sted i rådstuen i Oslo i 1512, var svogeren til Knut Knutsson Båt, eller i alle fall i familie med ektefellen til Knut. Gjør det noe med troverdigheten i dette brevet? Dommerne hadde tre alternativ. De kunne ha avvist Knuts krav ved å si at bøndene i Sande hadde nektet for at de hadde noe, og det fantes heller ingen bevis. Rettsmøtet kunne også ha dømt bøndene til å betale erstatning til Knut. Hvis ikke bøndene kunne identifiseres, så kunne vel alle ha blitt dømt til å betale, slik som bønder ble dømt til å gjøre på Sunnmøre etter drapet på Arald Kane.

Det rettsmøtet konkluderte med ser jo ut til å være ganske en mellomting. Hvis det kunne bevises at noen bønder hadde stjålne sølvpenninger og annet, da skulle de stå til rette for Knut Knutsson. Hva med det andre kravet Knut Knutsson hadde, å bli ettermålsmann, altså være den som hadde rett på arven etter den drepte Mats Olsson? Dette kravet ble avvist. Kanskje kan Erik Eriksson ha vært partisk her og ment at arven tilhørte hans søster og hans nevøer, men det er slett ikke sikkert. Retten hevdet at Knut ikke kunne være ettermålsmann ifølge norsk lov.

Knut Knutsson kom med denne stevningen mot bøndene i en periode hvor han måtte pantsette eiendom. Med stevningen ønsket han å sørge for at ektefellen fikk tilbake det som ble stjålet fra hennes daværende mann. Eller, planen var kanskje at han skulle få pengene.

⁴⁶⁷ NST XXXIII:69

⁴⁶⁸ Schou 1996:200

Hva med prins Kristian, han deltok også i dette rettsmøtet. Hvordan ville han vurdere Knut Knutssons sak mot bøndene? Knut Knutsson var jo en av hans menn. Likevel er det usikkert hvordan forholdet var mellom de to. Knut Knutsson hadde jo mistet sin stilling på Akershus. Det at Knut Knutsson fikk stillingen i Hamar betyr ikke nødvendigvis at forholdet var så godt. Det kan være at Kristian gjorde dette for å hindre at Knut byttet side og reiste over til Sverige slik som Ture Jenssen antydte.

Hva med hans syn på bøndene i Sande? Når det gjelder bønder generelt, så slo hertugen hardt ned på opprør. Et eksempel kan være opprøret på Hedmarken vinteren 1507-1508 der lederne ble drept og hodene deres ble satt på stake i Oslo. Opprøret skyldtes trolig en ny skatt hertugen innførte.⁴⁶⁹ Mest sannsynlig så ville han derfor ikke ha nølt med å straffe bøndene i Sande hvis de hadde vært med på opprør. Det er ingenting som ser ut til at hertugen ville la en sak ligge for å unngå å skape ny uro.

Et annet eksempel på at hertug Kristian dømte uten å trenge bevis, var arrestasjonen av biskopen på Hamar i 1508. Dette var like etter opprøret på Hedmarken, som hertugen anklaget biskopen for å stå bak. Erkebiskopen hevdet at anklagene var grunnløse. Samtidige Povl Helgessøn skrev at dette hadde skjedd med makt alene og med ingen rett.⁴⁷⁰

Anders Mus, som var en av de navngitte dommerne i dette domsbrevet om bøndene, kom fra Danmark da Kristian ble visekonge. Han ble da innsatt som biskop i Oslo, selv om domskapetlet der hadde valgt en annen. Supphellen omtaler han som «tafatt og veik utan særleg kraft og kreativitet», så da har han sannsynligvis ikke hatt noen påvirkning i denne saken, annet enn å støtte det hertug Kristian sa.⁴⁷¹

6.7 Konklusjon

Det fins bare én kilde som bekrefter at bøndene var med på plyndringen. Denne kilden har sine svakheter. Knut Knutsson hadde helt klart økonomiske motiv til å hevde at bøndene var med på det. Hertugen viste med fengslingen av biskopen på Hamar at han gjerne dømte noen uten bevis hvis han mistenkte vedkommende. Biskopen i Oslo, Anders Mus, ville nok bare gjøre som hertugen sa. Det gjelder sannsynligvis prosten Jon Pålsson også, som sognepresten

⁴⁶⁹ Bjørkvik 2007:285

⁴⁷⁰ Bjørkvik 2007:285

⁴⁷¹ Supphellen <https://nbl.snl.no> «Anders Mus» lest 4. August 2019

Arvid Siggeson beskrev som en av hertugens nærmeste rådgivere.⁴⁷² Erik Eriksson kan ha vært Knut Knutssons svoger og tidligere også den drepte høvedsmannens svoger. Til tross for dette så vil jeg konkludere med at kilden er pålitelig og at bøndene høyst sannsynligvis var med på plyndringen. Det er usannsynlig at bøndenes deltagelse var oppdiktet av Knut Knutsson. Det var også vanlig at bønder var med stormenn i kamp. De kan ha oppfattet Svante Nilsson som «Norges høvedsmann».

Mats Olsson ble drept under plyndringen. Det er mulig bøndene var bitre på han på grunn av rettssaken mot Knut Alvsson, men det fins ingen kilder på dette. Det fins heller ingen indikasjoner på at hans fogder var brutale i innkreving av skatter og avgifter. Jeg mener derfor det er lite sannsynlig at det var bøndene som drepte høvedsmannen.

⁴⁷² DN 22:69

7 Bruk av nasjonal identitet i opprøret

7.1 Innledning

Opprøret mot kong Hans var sammensatt med ulike motiver for de som var involvert. Uansett hva motivene måtte være, vil jeg i dette kapitlet undersøke om det ble spilt på norsk eller svensk identitet i argumentasjonen for opprøret. Jeg starter med å drøfte noen synspunkt på nasjonal identitet i middelalderen. Synspunktene varierer fra at det ganske enkelt ikke fantes noen nasjonal identitet i middelalderen til at en slik identitet har blitt overtolket. Deretter vil jeg analysere flere brev fra starten av 1500-tallet som kan knyttes direkte til opprøret mot kong Hans.

7.2 Bruk av nasjonal identitet i middelalderen

Det som gjerne kalles den «modernistiske skolen», har hevdet at nasjonal identitet og nasjonalisme var noe som utviklet seg etter den franske revolusjonen. Historikeren Eric Hobsbawm har hevdet dette kategorisk.⁴⁷³ De fleste forskere som jobber med eldre tid kan imidlertid spore nasjon og nasjonal identitet tilbake til middelalderen og til og med antikken.⁴⁷⁴ Roshwald synes det er mer produktivt å sammenligne førmoderne og moderne nasjonalisme for å finne likheter og ulikheter i stedet for bare å avvise eksistensen av nasjonal identitet i førmoderne tid.⁴⁷⁵

Mye er selvsagt avhengig av hvordan en definerer «nasjon». Etter å ha gått igjennom forskningsfeltet konkluderer A.D. Smith med at det ikke fins noe «magisk øyeblikk» der en nasjon blir dannet. Ree Davies hevder at nasjoner alltid er i utvikling og de er aldri statiske. Nettopp derfor må en ikke være for låst i definisjonen av nasjon.⁴⁷⁶ En må også huske på at nasjonal identitet bare er en av flere identiteter, og at form og intensitet varierer med tid og sted.⁴⁷⁷

En allment akseptert definisjon av «nasjon» i dag inneholder gjerne følgende betingelser: En navngitt befolkning, et felles historisk territorium, felles myter, en massekultur, en felles

⁴⁷³ Davies 2004:567

⁴⁷⁴ Davies 2004:567 og Opsahl 2014:17

⁴⁷⁵ Opsahl 2014:18

⁴⁷⁶ Davies 2004:568

⁴⁷⁷ Davies 2004:568

økonomi og like rettigheter og plikter for alle.⁴⁷⁸ Selv om middelalderhistorikere kan ha vanskeligheter med å finne mer enn de tre første kriteriene, så må en likevel kunne snakke om nasjoner i middelalderen.⁴⁷⁹ Noen folk så også på seg selv som nasjoner. Et eksempel kan være den første og siste innfødde prins av Wales, Llywelyn ap Gruffydd, som flere ganger henviste til vår nasjon, «nostra nacio».⁴⁸⁰ Et annet eksempel kan være den første normanniske biskopen av St David's sørvest i Wales som skrev til Paven omkring 1140. Han mente at folket i Wales som nasjon, han brukte ordet «nacio», var annerledes enn de i England både i språk, lover, vaner, dømmekraft og skikker. Ree Davies mener at medlemskap av et folk kan svare til borgerskap av en moderne stat. Som eksempel viser han til da de engelske styresmaktene i Irland forbød at engelskmenn skulle adoptere irske skikker og irsk språk.⁴⁸¹

Davis mener at det som skiller førmoderne definisjoner av nasjon fra moderne definisjoner er mangelen på referanse til politisk makt.⁴⁸² Men også nasjoner i middelalderen kunne ha politisk makt som referanse. England hadde et felles styre under en enkelt konge, og det var ikke blodsbånd, myter eller skikker som skapte en nasjonal identitet.⁴⁸³

I hvilken grad kan en snakke om en nasjon i Norge i seinmiddelalderen? Til tross for at norske historikere har hevdet at det norske samfunnsfellesskapet lå nærmest i ruiner på 1400-tallet, så hevder Opsahl at det eksisterte en nasjonal identitet og bevissthet rundt et norsk fellesskap på den tiden.⁴⁸⁴ Han viser blant annet til at nasjonal identitet generelt ble styrket i seinmiddelalderens Europa.⁴⁸⁵

Nasjonal identitet fantes både blant bønder og aristokratiet. Opsahl skriver at essensen i norske bønders misnøye med forvaltningen i seinmiddelalderen var bruken av utenlandske menn i forvaltningsapparatet. Problemet var at de enten misbrakte sin makt eller så kjente de ikke til norske lover og sedvane.⁴⁸⁶ Ian Peter Grohse er uenig i dette. Han har gått gjennom 10 eksempler på opprør eller uro blant bøndene, derav to i Vestfold. Han kan ikke se at det er

⁴⁷⁸ Davies 2004:569

⁴⁷⁹ Davies 2004:569

⁴⁸⁰ Davies 2004:570

⁴⁸¹ Davies 2004:571

⁴⁸² Davies 2004:571

⁴⁸³ Davies 2004:574

⁴⁸⁴ Opsahl 2014:15

⁴⁸⁵ Opsahl 2014:16

⁴⁸⁶ Opsahl 2014:16

utlendingene bøndene protesterer mot. Grohse bekrefter aristokratiets bruk av nasjonal identitet, men ser ikke det samme hos bøndene.⁴⁸⁷

I fredsavtalen på Jarlsø utenfor Tønsberg i 1438 ble det uansett avtalt at kongen aldri mer skulle sette utenlandske styremenn i Norge, hverken geistlige eller verdslige.⁴⁸⁸ Opprørerne var ikke bare bønder, det satt også representanter fra aristokratiet ved forhandlingsbordet. Det kan derfor være misvisende å kalle opprøret i 1436-1437 for et «bondeopprør». Lederen for dette opprøret, Amund Sigurdsson (Bolt) hørte til det øvre sjikt av landets aristokrati.⁴⁸⁹ En kan derfor si at dette norske opprøret viser hvordan en norsk fellesskapsfølelse mellom ulike sosiale sjikt og grupper kunne forenes i et felles mål.⁴⁹⁰

Opsahl viser hvordan Olav Bukk appellerer til en norsk fellesskapsfølelse etter opprøret i 1436 – 1437. Brevet som analyseres er skrevet i 1439 til befolkningen i Skiensysla. Olav Bukk var høvedsmannen på Akershus og kongens fremste ombudsmann på Østlandet. Brevet har en forsonende tone der Olav Bukk blant annet skriver «oss alle landbårne menn» og «alle gode nordmenn».⁴⁹¹ Opsahl bruker også et annet brev fra 1400-tallet til å vise at det fantes en norsk fellesskapsfølelse på 1400-tallet. Dette er skrevet av Erik Sæmundsson i 1449 til innbyggerne på Agder. Han var da høvedsmann på Tunsberghus og mente at de som støttet den tyske og danske kongen var forrædere. Kristian I. kom fra det tyske hertugdømmet Oldenburg. Selv støttet han Karl Knutson som ble kronet til norsk konge i Nidaros. Erik Sæmundsson advarte at den dansk-tyske kongen ville føre «oss fattige nordmenn» inn i en evigvarende trelldom.⁴⁹²

I et lignende brev adressert til innbyggerne i Hedmarken, Romerike, Toten, Hadeland og Ringerike hilste høvedsmannen ikke bare «med Gud» men også med den norske rikshelgenen St. Olav. Opsahl peker på at både Olav Bukk og Erik Sæmundsson bruker to sentrale begreper eller symboler på det norske fellesskapet, nemlig «venner» og Hellig Olav.⁴⁹³ «Venner» var i middelalderen knyttet til det kristne fellesskapet, men ble overført til den verdslige sfæren. Vennskapet blir da et norsk kollektivt fellesskap i denne sammenhengen.⁴⁹⁴

⁴⁸⁷ Grohse 2017:232

⁴⁸⁸ Opsahl 2014:16

⁴⁸⁹ Opsahl 2014:17

⁴⁹⁰ Opsahl 2014:17

⁴⁹¹ Opsahl 2014:19

⁴⁹² Opsahl 2014:21

⁴⁹³ Opsahl 2014:22

⁴⁹⁴ Opsahl 2014:22

Hellig Olav var kanskje det mest samlende rikssymbolet for Norges rike og dets innbyggere. På midten av 1400-tallet ble det utviklet en tradisjon for at Norges konge skulle velges og krones i Nidarosdomen ved St. Olavs skrin. Den norske landsloven fra 1274, som gjaldt både for eliten og den øvrige befolkningen, ble i stigende grad kalt «St. Olavs lov».⁴⁹⁵

Aristokratiet i seinmiddelalderen hadde et interskandinavisk trekk.⁴⁹⁶ Som følge av dette fins det en sterk historikertradisjon om at stormennene var for union mellom de nordiske landene og manglet en nasjonal bevissthet i sin politiske adferd.⁴⁹⁷ Opsahl konkluderer derimot med at verken opphav, slektskap, økonomi eller geografi forklarer på en entydig måte de politiske valg nordiske stormenn tok i seinmiddelalderen.⁴⁹⁸ Hans poeng er at de fleste av periodens nordiske stormenn hadde hovedtyngden av sine økonomiske, sosiale og politiske interesser i ett land til tross for internordiske forbindelser.

7.3 Anakronistisk bruk av nasjonalisme på 1800-tallet

Årsaken til at det fortsatt er en utbredt skepsis til å snakke om nasjonale identiteter allerede i middelalderen, kan ha sin årsak i at en på 1800-tallet overtolket nasjonal identitet i middelalderen. Når det gjelder Knut Alvsson, som var en av dem som gjorde opprør mot kong Hans, så er han kjent fra Ibsen-sitatet «Hugget i Knut Alvssons pande, var et hugg i Norges hjerte».⁴⁹⁹ Hvor har Ibsen dette fra? Litteraturhistorikere mener at Ibsen ikke bare var inspirert av Andreas Munch men også direkte kopierte Munch når det gjaldt historiske skuespill.⁵⁰⁰ Når en skal undersøke hvordan Knut Alvsson har blitt oppfattet som en som kjempet for den norske nasjonen, så er det derfor relevant å undersøke Munch sitt teaterstykke om Knut Alvsson, «Slægten de tre Roser».

I dette historiske dramaet blir Knut Alvsson framstilt i et nasjonalromatisk lys.⁵⁰¹ Stykket het opprinnelig «Den sidste Nordmand».⁵⁰² Knut Alvsson blir av Munch framstilt som uselvvisk forkjemper for «Norges gamle Frihed», mens ektefellen hans Merete (Mette Iversdatter Dyre) egoistisk drømmer om å bli dronning og prøver å overtale Knut til å gripe kongemakten.⁵⁰³

⁴⁹⁵ Opsahl 2014:22

⁴⁹⁶ Opsahl 2012:12

⁴⁹⁷ Opsahl 2012:12

⁴⁹⁸ Opsahl 2012:12

⁴⁹⁹ Moseng m. fl 2011:382

⁵⁰⁰ Munch 2015:20

⁵⁰¹ Munch 2015:11

⁵⁰² Munch 2015:11

⁵⁰³ Munch 2015:14

Knut derimot, ber i teaterstykket folket om å samle seg under hans faner, ikke for kong Knut men for «Norges Frihed!». ⁵⁰⁴ Knut Alvsson skjønner i stykket at han vil bli drept men tror at martyrdøden vil få hele det norske folk til å reise seg mot det danske overherredømmet. Knut Alvsson siste ord i stykket er «Norges Liv, min Død» men hans martyrium i dramaet ble fruktløst. ⁵⁰⁵

Det fins neppe noen historiker i dag som vil hevde at Knut Alvsson bare ble drevet av uselviske motiver for Norge i kampen mot kong Hans. Det er nærliggende å tro at han var en typisk nordisk aristokrat som forsøkte å forene egne og rikets interesser. Hvor bevisst dette var, kan vi ikke si noe om, men vi kan undersøke og ha en mening om nasjonal identitet spilte en rolle i mobiliseringen mot den danske kongen.

7.4 Bruk av nasjonal identitet på starten av 1500-tallet

Erik Opsahl har som nevnt vurdert om det eksisterte en nasjonal identitet som kunne være handlingsmotiverende for ulike sosiale grupper i tre ulike opprør på 1400-tallet i Norge. Jeg vil gjøre det samme for opprøret mot kong Hans på starten av 1500-tallet. Jeg vil undersøke fem ulike brev som kan knyttes til opprøret mot kong Hans.

Det første er et brev fra Svante Nilsson. Han var riksforsander i Sverige fra 1504 til 1512. Før det var han marsk, det vil si leder for hæren i Sverige. Han var høvedsmann på Örebro og medlem av riksrådet allerede i 1482. Han utmerket seg som en dyktig kriger, spesielt da han var med på å innta Ivangorod festning i Russland. ⁵⁰⁶ Han var i en periode i opposisjon til den forrige riksforsanderen, Sten Sture den eldre, og hjalp kong Hans i å komme til makten i Sverige. Senere ble han med på Sten Sture sin side i opprøret mot kong Hans. Årsaken til dette var at han ikke ble belønnet av kong Hans for støtten som forventet. I 1504 giftet han seg med enka til Knut Alvsson, Mette Iversdatter Dyre. ⁵⁰⁷

Brevet jeg ønsker å ta for meg er skrevet av Svante Nilsson til innbyggerne i Norge. Som «Sveriges rikets forstandere» henvender han seg til «allæ aandelighæ och wærdzlighæ, klærckerij, friborne, frælses mæn, köpstads mæn, bönder, bokarle oc menighæ almwghæ. Som byggiæ och boo i swndher oc nordhen fielda j menige Norges rikæ meth vaar herre». ⁵⁰⁸ Det

⁵⁰⁴ Munch 2015:15

⁵⁰⁵ Munch 2015:15

⁵⁰⁶ Westing <https://riksarkivet.se/sbl> «Svante Nilsson Sture» Svenskt biografiskt lexikon lest 16.oktober 2019

⁵⁰⁷ Westing <https://riksarkivet.se/sbl> «Svante Nilsson Sture» Svenskt biografiskt lexikon lest 16.oktober 2019

⁵⁰⁸ Det kongelige geheimearchiv 1866:313

er ganske tydelig at riksforsanderen i Sverige ønsker å henvende seg til alle i Norge, både aristokratiet og bøndene, presteskap og handelsfolk. Han fortsetter med «Kere venner, i dandemæn allæ sammæn». Det at han velger å tiltale dem alle samtidig, uavhengig av sosiale sjikt og grupper, som kjære venner og dannede og pålitelige mennesker, understreker at han ser på dem alle sammen som tilhørende et fellesskap som er viktigere enn stand og posisjon i samfunnet. Det er ikke sikkert den svenske riksforsanderer mente at nasjon som fellesskap var viktigere enn stand, men poenget er at han gir inntrykk av å mene det i denne proklamasjonen for å vinne oppslutning.

Vi kan nemlig se eksempler på det motsatte i andre sammenhenger fra de som tilhører Svante Nilsson sin stand. I *Diplomatarium Norvegicum* bind 2 nr. 997, som er et brev fra Knut Alvsson til Henrik Krummedike, mangler høflighetsfraser og positive adjektiv. Dette kan tolkes som et uttrykk for fiendskap mellom disse to.⁵⁰⁹ Likevel er det snakk om samarbeid mot opprørske bønder, noe som kan tyde på at det tross alt var viktigere å stå sammen som stand overfor bøndene. Om stormenn faktisk var mer opptatt over å støtte sin stand på tvers av landegrenser eller ikke, var avhengig av situasjonen og er ikke viktig i denne sammenheng. Poenget er at Svante Nilsson tydeligvis tenker det er fruktbart å appellere til alle innbyggerne i Norges rike som et fellesskap.

Riksforsanderen i Sverige omtaler Knut Alvsson som «then erlighæ godhæ herre» som «waaghadæ liffuit oc helsæn vtoffuer, at i allæ motthæ bleffuæth frelsthæ aff swaadan trældomss ook oc ohörlighit owerwold oc oræth». Svante Nilsson sier i innledninga at innbyggerne i Norge er født fri, «friborne», og i sitatet ovenfor hevder han at Knut Alvsson ofret sitt liv for å fri (frelsthæ) folket i Norge fra treldom. Knut Alvsson blir altså framstilt som en helt mens Henrik Krummedike er «skadhælighæ righens», skadelig for riket og han er også alle innbyggerne i Norge sin felles fiende, «alles eders fiænde».

Et par andre brev som indikerer at opprøret mot kong Hans handler om mer enn støtte til mektige stormenn, er et brev fra Otilie Ottedatter og et fra Åke Hansson. Begge adressert til Svante Nilsson. Otilie Ottedatter skrev at hun mistet all eiendom og løsøre i Norge på grunn av ektemannen hennes Nils Ravalssons støtte til Svante Nilsson og Sverige. Hun skrev i et brev utstedt i Skara datert den 20. juli 1506 at for «then troo tyænisth som myn dødhe husbondde bewisthe Eder och Swerigis riighe och iach nw for ten tyænisth misth haffuer hwar then staghe och løsøøre som iach hade i Norges righe och ter tiil star i stor fængelse for

⁵⁰⁹ Oppsahl 2007:7

en swager swm peninghe». ⁵¹⁰ Det interessante i denne sammenheng er at hun og mannen ikke bare har ofret noe for en stormann men også for Sveriges rike. Det kan selvsagt være vanskelig å skille regenten som person og riket, men Martin Neuding Skoog synes i en annen sammenheng at også dette er mulig og et poeng. ⁵¹¹ Han bruker drapet på ridderen og riksråden Erik Eriksson i 1502 som eksempel. Som vi har vært inne på tidligere så ga han som høvedsmann opp Elfsborg etter bare tre døgn av danskenes beleiring. Bøndene ble så «grym og vred poa her Erich Ericsson» at de gjorde «ænde poa honom». ⁵¹² Elfsborg var en viktig borg siden den beskyttet Nye Lørdøse og Sveriges handelsforbindelse til Kattegat. Skoog mener dette viser at bøndene ikke bare var opptatt av lokale politiske spørsmål men at de også var motivert til å delta i krig basert på lojalitet mot riket. Selv om det var mest vanlig for bøndene å forsvare sitt lokale landskap, så var det ikke uvanlig at de ble mobilisert i rikets tjeneste. I 1504 ba Svante Nilsson allmuen sende krigsfolk «mik och mene Swerigis rike til hielp och trøst» som skulle «kome j rikesens thiensth til Kalmar». ⁵¹³ Skoog mener likevel at nasjonale forestillinger bare hadde en svak kobling til geografiske områder. Våren 1502 skrev kjøpmenn og bønder i danske Halland at de ønsket å underkaste seg Sten Sture og ba han om å beleire Varberg slott. Allmuen i Blekinge gjorde det samme i 1507 og de svenske riksforsanderne lovde beskyttelse både til dansker og nordmenn. ⁵¹⁴ Den nasjonale identitet var altså ikke så sterk at det var uaktuelt å underkaste seg en leder fra et annet rike.

Ottilia Ottesdatter var ridder Otte Kanes datter og dattersønn av Erik Sæmundsson. ⁵¹⁵ Gjennom ekteskapet med Nils Ravalldsson ble to av Bohuslens mektigste slekter forent. Begge to hadde norsk-svensk opphav. ⁵¹⁶ Niels Ravalldsson var høvedsmannen på Olavsborg i Båhuslen og tok over som leder av opprøret i Norge etter at Knut Alvsson ble drept. Han var inngiftet i Tre Roser-familien, Knut Alvssons slekt. En forklaring på Niels Ravalldssons opposisjon til kong Hans og hans fremste representant i Norge, Henrik Krummedike, kan være drapet på riksråd Arald Kane på Sunnmøre i 1498. Han var slektning til Ottilia Ottesdatter. Henrik Krummedike kom gunstig ut av rettsoppgjøret. Per-Øyvind Sandberg nevner også i Norsk biografisk leksikon at drapet på hans morfar, Erik Sæmundsson, kan

⁵¹⁰ DN 22:49

⁵¹¹ Skoog 2018:366

⁵¹² Skoog 2018:366

⁵¹³ Skoog 2018:367

⁵¹⁴ Skoog 2012:18

⁵¹⁵ Sandberg <https://nbl.snl.no> «Nils Ravalldsson» lest den. 1.oktober 2019

⁵¹⁶ Nordström 1934:341

ligge bak. Men Erik Opsahl hevder at påstanden om at Hartvig Krummedike, Henrik Krummikes far, stod bak drapet på Erik Sæmundsson ikke holder.

Niels Ravalldsson inntok byene Marstrand og Sarpsborg i 1502. Året etter erobret han Konghelle og beleiret Båhus. Våren 1504 trengte han inn i Borgarsysle men i mai ble det våpenhvile. Under denne våpenhvile ble han angrepet på borgen sin Olavsborg under juleselskapet samme år. Han klarte å flykte, men døde senere samme år. Kong Hans konfiskerte hans gods og gav det til dem som ledet angrepet på Olavsborg.⁵¹⁷

Et annet brev jeg ønsker å ta for meg er et som er datert den 10. desember 1506. I dette brevet skriver ridder Åke Hansson til Svante Nilsson at han vil «waghe lifff och halss for Swarikiss rike skwuldh och Edher»⁵¹⁸ Dette blir sagt i sammenheng med opprøret mot kong Hans og hans sønn hertug Kristian. Det viser også at kampen dreier seg mer om støtte til en stormann, det er snakk om støtte til Sverige som et fellesskap. Åke Hansson var medlem av riksrådet og for så vidt stormann selv, men det som er interessant i denne sammenheng er at han ikke bare uttrykker lojalitet til riksforsanderer men også til Sveriges rike. Nå kan en igjen hevde at det er vanskelig å skille de to, men det blir likevel gjort, og det tenker jeg ikke bare er overflatisk ment.

Det fjerde brevet er skrevet av Sten Sture den eldre til den svenske allmuen på grensen til Halland. Han var riksforsanderer for Sverige i perioden 1470 – 1497 og 1501 - 1503. I starten av dette brevet presenterte han seg som ridder og hoffmester i Sverige, en tittel han fikk etter at kong Hans ble kronet som konge i Sverige. Han skrev at han hadde forsøkt å få kong Hans til å holde det han hadde sverget og lovet til «Suerriges rige og jndbyggere», «at styre og regiere Suerriges slotte, land og læn med gode Suenske indfødde mænd og afsette de Danske fogde, som nu regierer og haver vunden slot, land og læn her i riget, huilket hans naade tiit og ofte lovede at ville giöre og dog ikke gjorde, men forhalede det fra den ene herredag til den anden;» Han fortsatte med å hevde at kong Hans ikke holdt Sveriges lov eller god gammel sedvane, og heller ikke sin ed og sitt ord. Sten Sture ba så om at allmuen skulle lyde hans tjenere og ingen annen og sa han var sikker på at de ville «hielp mig og eders fæderne rige med liiv, gods og ald makt». Sten Sture viste flere ganger til Sveriges rike, og når han ba om hjelp til seg selv så framstilte han dette også som hjelp til «eders fæderne rige». Han satte «gode svenske innfødde menn» opp imot *danske* fogder og hevdet at kongen ikke fulgte

⁵¹⁷ Sandberg <https://nbl.snl.no> «Nils Ravalldsson» lest den. 1.oktober 2019

⁵¹⁸ DN 22:55

svensk lov. Videre i brevet tiltalte hoffmesteren dem som «kiære venner» og sa at han ikke tvilte på at de ville gjøre som «troo Suenske mænd bör at giöre» når de ble bedt om å beskytte riket, som var det samme som å bistå hans tjenere.⁵¹⁹

Det femte brevet jeg ønsker å ta for meg er et brev fra det danske riksrådet til allmuen i det samme området som brevet ovenfor, det vil si grenseområdet til Halland. Riksrådet hevdet i brevet at Sten Sture for med «löinagtig tale» og at han startet krigen for hans «gierigheds og ondskaps skyld».⁵²⁰ De fortsatte med å hevde at dette var til evig skade for dem og at det var til deres eget beste å «stande med vor kiæreste naadige herre» kong Hans, «eders rette kronede herre og konning».⁵²¹

Det som skiller dette brevet fra de foregående brevene er mangelen på appell til fellesskap annet enn kongen. Det er kongen som er «vor», «vor og eders naadige herre og rette konning». Her velger en ikke side for å være en «god svenske», en velger kong Hans fordi avsenderen mener det er mottakerens eget beste å underkaste seg. Åpningen av brevet starter med oppramsingen av alle avsenderne, de ulike medlemmene i det danske riksrådet. Det er nok ikke tilfeldig at biskopen av Lund er nevnt først. Han er blant annet omtalt som «Suerriges fyrste». Dette fordi Lund-erkebiskopen fram til og med Birger Gunnarsson, kalt Börge i dette brevet, ble sett på som primas i Sverige. Det er usikkert om et dansk riksrådsmedlem, som bare formelt og ikke reelt var leder for biskopene i Sverige, kan ha fungert som samlende symbol for innbyggerne brevet var adressert til.

7.5 Dolnsteins bruk av nasjonale begrep

Ovenfor har jeg vist hvordan nasjonal identitet ble brukt av opprørerne. Hvordan kommer nasjonal identitet til uttrykk når en landsknekt skal beskrive opprøret? Dolnstein plasserte både Elfsborg og det som er antatt å være Öresten i Norge. «In norweden» er det skrevet oppe til venstre i skissen av Öresten (Fig. 12). I skissen av Elfsborg så står det også at det er lokalisert «jn norweden».⁵²² Men i det siste tilfellet så er det et ord foran «norweden» som er strøket over. Det hadde vært interessant å vite hva dette var. Åpenbart må forfatteren ha ment at det var feil, men «Norge» ble altså beholdt.

⁵¹⁹ Geheime 1866:296ff

⁵²⁰ Geheime 1866:309

⁵²¹ Geheime 1866:309

⁵²² LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_BI_11v og Dihle 1930:Fig.39

Helene Dihle kommer ikke inn på hvorfor Dolnstein lokaliserte borgene i Norge mens han konsekvent omtaler motstanderne som svensker. Lars-Olof Larsson mener at Dolnstein var forvirret fordi de lå i Vest-Sverige som var et grenseområde, og at han som leiesoldat ikke var opptatt av hvor det var. Skjelver henviser til Knut Helle når hun skriver at området ble regnet som en del av Norge på den tiden.⁵²³ Det er Jens E. Olesen som har skrevet sidene hun henviser til, Knut Helle er redaktør for «The Cambridge History of Scandinavia». Dette kapitlet handler om «Inter-Scandinavian relations», men jeg kan ikke se at Olesen hevder at området sør for Göta elv der Elfsborg og Öresten lå var norsk.

Det at Larsson mener Dolnstein tar feil, kommer til uttrykk i hans oversettelse. Dolnstein skrev at Elfsborg «wass der schwedn». Larsson har oversatt dette til at borgen «var svenskarnas».⁵²⁴ Dihle, som er tysk, har oversatt det til «darin war der Schwede», som betyr at der inne var svenskene.⁵²⁵ Det betyr at svenskene var der, i en borg som ikke nødvendigvis var svensk. Kanskje har borgene blitt fremstilt som å ligge i Norge av kong Hans, som kan ha tenkt at det var lettere å få kontroll på dem hvis de ble definert som en del av Norge. Norge stod jo langt svakere enn svenskene i sin opposisjon til kongen. Uansett så må den danske hæren ha hatt behov for å legitimere overtagelsen av borgene, og da kan det ha vært gunstig å si de lå i Norge og at svenskene ikke hadde noe der å gjøre.

I skissen av bonden og landsknekten, så står det øverst til venstre at «Das ist ein schwed», altså det er en svenske (Fig 48).⁵²⁶ I skissen der slaget ved Elfsborg skildres, med landsknekter til venstre i bildet og svenske til høyre, så kaller Dolnstein sine egne styrker «tewtscher» og motstanderne som «schwedischen bawrn» (Fig. 6). Kong Hans ble referert til som «kunig von tennmarck».⁵²⁷ Dolnstein bruker altså nasjonale begrep som svensker og tyskere, Norge og Danmark. Når det gjelder krigen han dro til etter å ha blitt belønnet av den danske kongen i 1503, så omtalte han det som den bayerske krig, «pawrschn krieg».⁵²⁸ Dette var en krig mellom to hertugdømmer i Bayern.

Hvorfor har Dolnstein lokalisert Elfsborg til Norge og ikke Sverige? Lovén kommer ikke inn på dette, men forklarer at borgen gikk over til Danmark ved forræderi i 1455. I 1471 inntok bønder borgen ved storming. I 1497 ble borgen beleiret av en dansk hær og ble oppgitt etter

⁵²³ Skjelver 1982:69 og Olesen 2003:760-761

⁵²⁴ Larsson 1982:84

⁵²⁵ Dihle 1930:112

⁵²⁶ LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_B1_2v

⁵²⁷ LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_B1_9v10r

⁵²⁸ LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_B1_10v11r

tre måneder. Erik Eriksson ble etter hvert høvedsmann for borgen. Han var lojal overfor kong Hans inntil han skiftet side til de svenske opprørerne i januar 1502.⁵²⁹

Det kartet som er publisert nærmest i tid over Skandinavia er fra 1507 og har tittelen «TABVLA MODERNA PRVSSIE LIVONIE NORVEGIE ET GOTTIE».⁵³⁰ Dette ser ut til å være et nytt opptrykk fra en original fra 1478, publisert i Roma. Området blir kalt «Norvegie et Gottie», med området der en forventer Elfsborg skal ligge midt i mellom. Like under «Bavs», som må være Båhus, så står det «Hallandia». På dette kartet ser det altså ut til at Elfsborg er en del av Halland. Halland var dansk område. Dette er et svært grovt kart, og det kan være tilfeldig at Elfsborg er plassert under Halland, men for en samtidig som så kartet ville det gi inntrykk av at området var dansk. Kartserien som «Norvegie-Gottie» er en del av omfatter også tyske områder, så det er ikke utenkelig at de tyske leiesoldatene kan ha brukt kartet. Hvis en ser på et kart publisert i 1522 i Strasbourg av Lorenz Fries, så er Båhus plassert under til venstre for «Hallandia». Det er en tydeligere indikasjon på at Båhus blir regnet som en del av Halland, men det er altså 20 år senere enn angrepet på Elfsborg og Öresten.⁵³¹ Samme kart opptrykt i 1525 viser det samme (Fig. 49).

Göta elv fungerte som riksgrense mellom Danmark, Norge og Sverige.⁵³² Det er imidlertid dokumentert at fra 1476 var østsiden av Göta elv, rett overfor der Båhus ligger, norsk område.⁵³³ Fordelen med at en kontrollerte elvebreddene på begge sider var at det ga et rike rett til å kreve toll.⁵³⁴ På sørsiden av Göta elv der Elfsborg lå, gikk de danske herredene Askim og Sävedal over til Sverige allerede på 1200-tallet.⁵³⁵ Hisingen, området som befinner seg mellom Göta og Nordre elv, vekslet mellom å være helt og delvis norsk område.⁵³⁶ Jeg kan ikke se noe sted at Askim herred der Elfsborg lå, har vært definert som norsk område.

7.6 Konklusjon

Poenget med dette kapitlet har ikke vært å bevise at Knut Alvsson eller andre opprørere var villige til å ofre seg for Norge eller Sverige som nasjon, og at det var drømmen om et fritt land som var drivkraften i opprøret mot kong Hans. Det jeg har vist er at det må ha eksistert en nasjonal identitet i Norge og Sverige da opprøret pågikk. Det er tydelig at Svante Nilsson,

⁵²⁹ Loven 1996:117

⁵³⁰ Ginsberg 2006:26

⁵³¹ Ginsberg 2006:30

⁵³² Hedberg 2008:97

⁵³³ Hedberg 2008:98

⁵³⁴ Hedberg 2008:97

⁵³⁵ Ekre 2008:32

⁵³⁶ Ekre 2008:32

som ny riksforsstander i Sverige, appellerte til en norsk identitet da han henvendte seg til innbyggerne i Norge. Tilsvarende med Sten Sture noen år tidligere da han appellerte til svensk identitet blant allmuen. Jeg mener derfor at vi kan konkludere med at denne nasjonale identiteten ble brukt som motivasjon og drivkraft i opprøret. Eksemplene jeg har tatt for meg er skrevet av aristokratiet. Grohse er ikke uenig i at aristokratiet brukte nasjonal identitet i sin kamp for politisk makt, men han mener at det samme ikke kan sies om allmuen. Jeg vil som Opsahl bemerker vedrørende tilsvarende forskning han har gjort på materiale fra midten av 1400-tallet, at det er vanskelig å forstå at framtrede ledere appellerte til allmuen med dette uten at de kunne forvente å få gjenklang i folket. Skoogs eksempel med drapet på høvedsmannen på Elfsborg viser også at bøndene hadde nasjonale interesser og ikke bare lokale. Fra et lokalt perspektiv så foretrakk bønder vanligvis at borger ble ødelagt. I tillegg til å ha vist at nasjonal identitet ble brukt som en av flere drivkrefter i opprøret, så mener jeg at appellene til allmuen viser at det ikke bare var aristokratiet som kunne samle seg rundt dette, men at det gjaldt allmuen også.

8 Konklusjon

Når historien om ødeleggelsen av borgen på Slottsfjellet blir fortalt, så blir det med rette forklart som at det var en direkte konsekvens av flere svenske og enkelte norsk stormenns opprør mot kong Hans. Uten dette opprøret så er det svært lite sannsynlig at det ville ha skjedd. Bøndene hadde sannsynligvis sine egne motiv for å ødelegge borgen, men de ville neppe ha angrepet borgen alene på starten av 1500-tallet. I 1503 må det ha vært de svenske styrkene som tok initiativet og fikk bøndene med seg, slik som stormenn ofte gjorde i seinmiddelalderen. En kan også si det var et taktisk grep av svenskene der de ønsket å skape uro i Norge slik at kong Hans hadde to fronter å kjempe mot.

I april samme år som Tunsberghus ble ødelagt, ble Svante Nilsson kalt for Norges høvedsmann. Kan han ha hatt ambisjoner om å ta kontrollen i Norge? Det virker som han har hatt med seg både svenner og leiesoldater siden han hadde behov for å låne 300 danske mark sølv fra Oslo domkapittel i mai 1503. Det kan virke som om slike planer, om de fantes, ble oppgitt. Alternativt kan Svante Nilsson ha vurdert det sli at en kunne ha god nok kontroll ved å inneha Akershus og Båhus, og at det var best å fjerne Tunsberghus. Borgen ved Tunsberg ble i alle fall ødelagt og dette må etter mitt syn ha vært en ordre fra marsken. Hvis en ville ta over borgen, hadde en beleiret borgen. Kong Hans ødela Elfsborg og Öresten, sannsynligvis fordi han ikke hadde noe ønske om at det skulle finnes noen grenseborg mellom Norge og Sverige, og Sverige og Danmark. Båhus var tilstrekkelig til å ha kontroll over området. Jeg tror ikke angrepet på Tunsberghus kan ha vært et tilfeldig innfall. Siden de fikk med seg bønder fra Sande skipreide, ser det ut til at styrkene har beveget seg sørover fra Oslo. Vi vet at Svante Nilsson var i Oslo, og det er godt mulig han ikke ble med sørover, men det er lite sannsynlig at han ikke var med på å bestemme at noen av styrkene skulle innta Tunsberghus. Han må ha vært bevisst at høvedsmannen var en av flere som ble frikjent for drapet på Knut Alvsson, i en rettssak som ikke ble oppfattet som rettferdig. Selv om Knut Alvsson brøt norsk lov ved å gjøre opprør, så ble opprørsparagrafen i Halmstadrecessen aldri nevnt i rettsaken, og han ble tross alt drept mens han hadde fritt leide. Uten Knut Alvsson gikk luften ut av opprøret i Norge og situasjonen ble vanskeligere for svenskene. Et viktig poeng i denne oppgaven er at de personlige relasjonene mellom de involverte kan ha vært en utløsende faktor for ødeleggelsen, og spesielt drapet på Mats Olsson. Vi kan ikke slå fast at det var slik, men jeg mener at det hører med når en skal fortelle historien om hvilke motiv som fantes. Hvis Mats Olsson ble drept med overlegg, så er det etter min mening den svenske marsken som hadde sterkest motiv. De hadde lovt å hjelpe hverandres familie hvis noen ble drept.

Mette Iverssen Dyre og barna ble gjort arveløse etter post mortem rettssaken mot Knut Alvsson. Det var for så vidt på grunn av at Knut Alvsson ble dømt som landsforræder, og det var ikke Mats Olssons skyld, men han kunne i tillegg bli gjenstand for gjengjeldelse fordi han var kongens representant i tillegg til å være en av Henrik Krummedikes menn. Selv om Svante Nilsson hadde egne motiv, kan Mette Iverssen Dyre ha påvirket han ytterligere til å ta hevn. Mette var ikke bare enka til en nær alliert, men ble også gift med Svante Nilsson i 1504, så de må ha stått hverandre nært. Jeg mener derfor at det var mer sannsynligvis at det var de svenske, etter ordre fra marsken, som drepte Mats Olsson, enn at det var bøndene, slik som Benedictow har konkludert med tidligere.

Når det gjelder årstallet hendelsen fant sted, så vet vi sikkert at det fant sted før 1512, på grunn av domsbrevet mot bøndene. Det er ingen grunn til å tro at 1503 er feil, men at det er notert av samtidige er feil. Femti år etter som flere har antatt ser også ut til å være for tidlig. Etter min mening kan det ikke ha skjedd tidligere enn 1559 siden vedlegget notatet er på et register fra 1559. Det andre som er skrevet på samme side kan ha vært notert så sent som i 1612 etter min vurdering. To av navnene som er notert på denne siden levde på starten av 1600-tallet. Hvis en skriftgransker kan knytte notatet til en spesiell person, så blir det mulig å fastslå mer sikkert når det var gjort.

Vedrørende bruk av nasjonal identitet under opprøret, så kan det bekreftes at det ble brukt som en av flere drivkrefter i opprøret. I brev kan en se at det ble appellert til en nasjonal fellesskapsfølelse som ikke var ubetydelig. Dette er i samsvar med tidligere forskning og bekrefter at dette også gjaldt i opprøret mot kong Hans. Selv om det kan dokumenteres langt bedre at aristokratiet brukte nasjonal identitet i sin argumentasjon for å få mer makt, så viser appellene til allmuen at dette også sannsynligvis har eksistert blant allmuen.

For videre forskning så er det sannsynligvis mulig å finne ut mer om ødeleggelsen ved å gå gjennom alle dagbøkene og notater som er gjort i forbindelse med utgravningene som er gjort. Som Anna-Lena Eriksson sier så er løsfunn fra borger sjelden bearbeidet i norsk sammenheng.⁵³⁷ Jeg har ikke studert alle dagbøkene. En matching av funn i dagbøkene og Oldsakssamlingens Gjenstandbase kan også gi oss nye opplysninger. Det kan altså være mulig å finne ut mer selv uten nye arkeologiske utgravninger.

⁵³⁷ Eriksson 1995:83

Siden denne undersøkelsen viser at personlige relasjoner ser ut til å ha spilt en rolle i ødeleggelsen og spesielt drapet på høvedsmannen, så kan en ny gjennomgang av kilder i Norge, Sverige og Danmark gjøres med dette perspektivet og muligens resultere i nye funn. En gransking av alle notatene i Codex Tunsbergensis og spesielt bruk av en kvalifisert skriftgransker vil kunne gi sikrere informasjon om når notatet om 1503 ble gjort. Også etter at mine funn er presentert, vil det nok være uenighet om hvor stor rolle nasjonal identitet spilte for allmuen. Analyse av flere kilder og kanskje ny tolkning av bønders handlinger slik som Skoog gjorde med bøndernes drap på Erik Eriksson ved Elfsborg, kan kanskje gi oss flere indikasjoner på hvor stor rolle dette spilte for allmuen.

9 Upubliserte kilder

Riksantikvaren Gerhard Fischers og Cato Engers dagbøker fra utgravninga på
Slottsfjellet

Fischer. Dagbok I (1924): [RAKV/X-1025/F/L0003/0033](#)

Engers. Dagbok II (1925): [RAKV/X-1025/F/L0003/0053](#)

Riksarkivet Segltegninger: Adel – bymenn – bønder

RA/EA-4072/F/L0022 periode 1480 - 1488

RA/EA-4072/F/L0023 periode 1489 - 1494

RA/EA-4072/F/L0024 periode 1495 - 1505

RA/EA-4072/F/L0025 periode 1506 - 1521

10 Trykte kilder

Ak.reg = Akershusregisteret af 1622 : fortegnelse /optaget af Gregers Krabbe og Mogens Høg paa Akershus slot over de derværende breve ; udgivet af Den norske historiske Kildeskriftkommission ved G. Tank 1916

Diplomatarium Norvegicum https://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html Bind I-XXII

Diplomatarium Norvegicum XXIII. Tor Ulset. Riksarkivet. 2011

Handlingar rörande Skandinaviens historia. XIX. Stockholm 1834

Handlingar rörande Skandinaviens historia. XX. Stockholm 1835

Katalog over Samlingene i Tønsberg Museum. Tønsberg. Tønsberg Aktietrykkeri. 1904

Katalog over Samlingene i Tønsberg Museum. Tønsberg. Tønsberg Aktietrykkeri. 1916

Norges Gamle Love, indtil 1387. Fjerde Bind. Gustav Storm. Christiania 1885

Norges Gamle Love, Anden Række. Tredje bind. Del 1 Statens lovgivning. Den retshistoriske kommisjon. Oslo 1966

Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundre (1518-1523). Tredje bind. Christiania 1905

Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundre (1520-1570). Fjerde bind. Christiania 1906

Årsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv. Fjerde bind, første hefte. C.F.Wegener København 1866

Årsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv. 5. Bind. C.F.Wegener. Köbenhavn. 1871 – 1875

11 Litteratur

- Antonsen, Askild *Soldatens våpen og utstyr 1400 – 1600. Konge, adel og militærmakt 1400-1600.* Knut P.L. Arstad (red). Forsvarsmuseet 2004.
- Bagge, Sverre *Fantes det en norsk nasjonal identitet i middelalderen? Nasjonal identitet og nasjonalisme. HIFO-seminaret i Farsund, del II.* Red. May- Britt Ohen-Nielsen, Oslo 1994: 6-21
- Benedictow, Ole Jørgen *Fra rike til provins 1448 – 1536.* Cappelen forlag 1987
- Benedictow, Ole Jørgen *Drapet på Knut Alvsson og dommene over han.* Historisk Tidsskrift Bind 48. Oslo. Universitetsforlaget. 1969
- Bjørvand, Harald og Lindeen, Fredrik Otto *Våre arveord. Etymologisk ordbok.* Novus forlag. Oslo. 2000
- Bjønnes, Anders *Segl og seglbruk i Norge. Segltegninger fra hyllingene i Norge 1591 og 1610.* Norsk slektshistorisk forening. 2010
- Bjønnes, Fredrik *Forvaltningen i Viken. Endringer i Tunsberghus rolle i forvaltningen i Viken i perioden 1355-1448.* Master Høyskolen i Vestfold 2013
- Bjørkvik, Halvard «Gaute Ivarsson» Norsk Biografisk leksikon. <https://nbl.snl.no> lest 26. mai 2017
- Bjørkvik, Harald *Folketap og sammenbrudd 1350-1520.* Aschehoug. Oslo 2005
- Bradbury, Jim *The Medieval Siege.* The Boydell Press. 1992
- Bratberg, Terje «Brockenhuus» Norsk Biografisk Leksiokon www.snl.no lest 1. Oktober 2019
- Bruun, Henry «Otte Rud» og «Jørgen Rud» <http://denstoredanske.dk> *Dansk biografisk leksikon.* lest 13. april 2017

- Bugge, Alexander Norges kongesagaer IV. I. M. Stenersens forlag. Kristiania. 1914
- Cappelen, Hans A.K.T. *Norske slektsvåpen*. Den Norske Våpenring. 1976
- Christensen, Harry *Len og magt i Danmark 1439 – 1481*
- Coulson, Charles *Some Analysis of the castle of Bodiam, East Sussex. Late Medieval Castles*. Robert Liddiard (redaktør)
- Daae, Ludvig *Tønsberghus's Ødelæggelse*. Historisk Tidsskrift 1871. Første bind
- Davies, Ree *Nations and National Identities in the Medieval World: An Apologia* BTNG | RBHC, XXXIV, 2004, 4
- Dihle, Helene *Zur Belagerung von Elfsborg i. J 1502. Aus den Papieren eines deutschen Landsknechts*. Fornvännen 1030, häfte 2. Redaktør Sigurd Curen
- Dittman, Erling og
Thoresen, Per *Sagabyen forteller*. Tønsberg. 1992
- Dybdahl, Audun «Erik Valkendorf» <https://nbl.snl.no> Norsk biografisk leksikon. 2009. Lest den 6. juni 2017
- Ekre, Rune *Kring Förspelet till Bohusborgen. Borgar och möten i nordisk högmedeltid*. Antologiutgiven av Föreningen Kungälv Musei Vänner till jubiléet 2008. Kenneth Gustafson (red). YC Bokforlag. 2008
- Ekroll, Øystein *Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen*. Det Norske Samlaget. Oslo 1997
- Eriksson, Anna-Lena *Maktens boningar. Norska riksborgar under medeltiden*. Almqvist & Wiksell international. Stockholm 1995
- Eriksson, Jan E.G. og
Thorsen, Per. *Middelalderbyen*. Stiftelsen Gamle Tønsberg. 1976

- Fagerland, Tor Einar *Krigføring og politisk kultur i nordisk middelalder. De mellomnordiske konfliktene 1286-1319 i et europeisk perspektiv.* Nr. 53 i Skriftserie fra Institutt for historie og klassiske fag Akademisk avhandling. Institutt for historie og klassiske fag Norges teknisk-naturvitenskaplige universitet i Trondheim. 2006
- Fjordholm, Odd; Hohler, Ella B.; Kjellberg, Halvor; Nyquist, Brita
Norske sigiller fra middelalderen, tredje bind
Riksarkivet, Oslo 2012
- Frantzen, Ole L. *Artilleriets anvendelse og dets og betydelse for krigsførelsen i Skandinaviens 1400 - 1600. Konge, adel og militærmakt 1400 - 1600.* Forsvarsmuseets småskrift nr. 39. Oslo 2004
- Fritz, Birgitta *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250-1434.*
Almqvist og Wiksell. 1972
- Gardberg, C.J. «Borg» *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder. Bind II.* 1957
- Ginsberg, William B. *Printed Maps of Scandinavia and the Arctic, 1482 – 1601.*
Septentrionalium Press. New York. 2006
- Grohse, Ian Peter Nativism in Late Medieval Norway. *Scandinavian Journal of History* Vol 42 NO. 2. 2017
- Gustavsens, Cecilie *Hva skjuler seg under marken?* Berget. 2014. Historisk årbok for Tønsberg.
- Halvorsen, Petter *Kongemaktens tilstedeværelse i – og betydning for – de norske byene i perioden 1397-1502.* Masteroppgave i historie. UiO. 2010
- Hamre, Lars *Innføring i kjeldekunnskap*
- Hamre, Lars *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder.* Gyldendal norsk forlag. Oslo 1974

- Hamre, Lars *Norsk historie 1450 – 1513. Førelsingar.* Universitetsforlaget.
Oslo – Bergen – Tromsø. 1971
- Hedberg, Erik *Skårdals skate. Norsk enklav på älvens svenska sida.*
Antologiutgiven av Föreningen Kungälv Musei Vänner till
jubiléet 2008. Kenneth Gustafson (red). YC Bokforlag. 2008
- Huitfeldt, Arild *Kong Hansis Krønike.* København. 1599
- Huitfeldt-Kaas, H.J *Norske sigiller fra middelalderen.* Kristiania. 1899
- Huitfeldt-Kaas, H.J *Nogle Optegnelser om Adelen i Norge i det 16de og 17de
Aarhundrede.* Historisk Tidsskrift. Fjerde bind. 1877
- Imsen, Steinar *Norsk bondekommunalisme.* Tapir Forlag. 1990.
- Josefsen, Magne *Beste Norske Middelaldermynter V, Myntunion og opphør av
myntproduksjon 1319-1483.* Myntsamlere 2016
- Johnsen, Oscar Albert *Tønsbergs historie. Bind I.* 1929
- Johnsen, Oscar Albert *Tønsbergs historie. Bind II.* Gyldendal Norsk Forlag. 1934
- Johnsen, Arne Odd *Tønsberg gjennom tidene* 1971. Gyldendal Norsk Forlag. Oslo
- Kløvstad og Mørch *Bygdebok for Sande i Vestfold.* 1939
- Koht, Halvdan *Det gamle norske riksarkivet og restene frå det.* Oslo. 1927
- Larsson, Lars-Olof *Paul Dolnsteins dagbok. Göteborg förr och nu.* Redaktör Ralph
Scander. Göteborgs hembygdsförbunds skriftserie XVIII. 1982
- Linge, Lars *Bohus slott och län under tidig medeltid.* Bohus fästning 700 år.
Antologiutgiven av Föreningen Kungälv Musei Vänner till
jubiléet 2008. Kenneth Gustafson (red). YC Bokforlag. 2008
- Lovén, Christian *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige.* Kungl.
vitterhets historie och antikvitets akademien. Stockholm 1996
- Lundholm, Kjell-Gunnar *Sten Sture den äldre og stormännen.* CWK Gleerup. 1956

- Mardal, Magnus A. *Johan Ludvig Holstein*. Store norske leksikon www.snl.no lest 16. oktober 2019
- McLachlan, Sean *Warfare in the Middle Ages: The History of Medieval Military and Siege Tactics*. Charles Rivers Editors. Kindle Edition. 2015
- Moseng, Ole Georg, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen, Erling Sandmo
Norsk historie 750 – 1537. Universitetsforlaget. 2011
- Müller, Jens *Tønsbergs beskrivelse*. 1750:28. København. faksimile Børsums Forlag og Antikvariat)
- Munch, Andreas *Slægten de tre Roser* Andreas Munch-selskapet og bibliofilkklubben Oslo 2015
- Mørck, Endre *Seinmellomalderen (1350-1536). Norsk Språkhistorie IV Tidslinjer*. Agnete Nesse (redaktør). Novus forlag. Oslo. 2018
- Njåstad, Magne *Norvegr. Norges historie – bind II, 1400-1840*. Hans Jacob Orning (red). Aschehoug. 2011
- Njåstad, Magne «Lasse Skjold» Norsk biografisk leksikon <https://nbl.snl.no> lest 29. oktober 2019
- Nordström, J.A. *Ottilia Ottedotters (Kane) mödernesläkt och Åby gods i Bohuslän*. Norsk Slektthistorisk Tidsskrift Bind IV. 1934
- Olesen, Jens. E *Inter-Scandinavian relations. The Cambridge History of Scandinavia*. Knut Helle (red). Cambridge University Press. 2003
- Opsah, Erik «Otte Matsson Rømer» og «Olav Nilssin» <https://nbl.snl.no> Norsk biografisk leksikon. Lest 26. mai 2017
- Opsahl, Erik (red.) *Feider og fred i nordisk middelalder*. Unipub 2007
- Opsahl, Erik *Fantes det et norsk fellesskap på 1400-tallet?* Arr idehistorisk tidsskrift n1. 1 2014

- Opsahl, Erik *Nasjonal identitet i middelalderen? Båhuslen som del av et norsk nasjonalt fellesskap i middelalderen* I Helene Carlsson (red.). *Bohuslän som gränslandskap. Före och efter Roskildefreden 11-22* Uddevalla Bohusläns museum rapport 2012:47, 2012
- Opsahl, Erik *Hvorfor er ikke Håkon 6.s gravsted avmerket i ruinen av Mariakirken? – Oslo som kongelig residens- og forvaltningsby på 1300-tallet. En aktivist for middelalderbyen Oslo. Festskrift til Petter B. Molaug i anledning hans 70-årsdag 19. desember 2014.* Lise-Marie Bye Johansen (hovedredaktør)
- Opsahl, Erik *That you should come to us with 80 armoured men aboard a ship with weapons, food and other supplies. Konge, adel og militærmakt 1400-1600.* Red. Knut Peder Lyche Arstad. 2004
- Orning, Hans Jacob *Norgegr – Norges historie – Bind I Frem til 1400.* Aschehoug 2011.
- Orning, Hans Jacob Borgeness blindsone. 4. juni 2018 side 12 Klassekampen
- Retsö, Dag *Sturearkivet: En senmedeltida brevsamling* ARKIV, SAMHÄLLE OCH FORSKNING 2004:I-2
- Retsö, Dag *Länsförvaltningen i Sverige 1434 – 1520.* Stocholms universitet. 2009
- Rian, Øystein *Festningene – nøklene til makten i Norge. Konge, adel og militærmakt 1400-1600.* Knut P. L. Arstad (red). Forsvarsmuseet 2004.
- Riksantikvaren *Faglig program for middelalderarkeologi.* Oslo 2015
- Schou, Terje *Onsøy historie. Tiden fra 1537 til 1700. Bind 3. Fredrikstad kommune* 1995
- Skaare, Kolbjørn 1995 Norsk Mynthistorie vol 2

- Skjelver, Danielle Mead *There I, Paul Dolnstein, saw action* The sketchbook of a warrior artisan in the Geren renaissance. UMI Dissertation Services. 2012
- Steinnes, Asgaut *Gamal skatteskipnad i Noreg, Andre luten.* Fritjof Nansens fond. Oslo 1933
- Sandberf, Per-Øyvind «Nils Ravalldsson» <https://nbl.snl.no>
Norsk biografisk leksikon Lest 11. juni 2019
- Sear, David *Roman Coins and their values.* Spink, London 2000
- Semb-Johanson, Arne «August Brinkmann» www.snl.no Lest 1. september 2019
- Skoog, Martin *Slaget vid Älvsborg 1502. Gränsländ i krigens skugga.* Västergötlands Fornminneförenings Tidsskrift 2011 – 2012. Redaktør Christer Aks. 2012
- Skoog, Martin Neuding *I rikets tjänst. Krig, stat och samhälle i Sverige 1450 – 1550.* Bokförlaget Augusti. 2018
- Småberg, Thomas *Det stängda frälset.* Göteborg. 2004
- Sollied, Henning *Kildekritiske undersøkelser vedrørende nogen middelalderslekter. I Rømer – Gyldenløve.* Norsk Slektshistorisk Tidsskrift Bind VI. Oslo 1938
- Storm, Gustav *Islandske annaler indtil 1578.* Norsk historisk kjeldeskrift-institutt. Oslo 1977
- Storsveen, Odd Arvid «Jens Christian Berg» <https://nbl.snl.no> Norsk biografisk leksikon lest 31. oktober 2019
- Supphellen, Steinar Norsk biografisk leksikon «Anders Mus». Hentet fra internett den 6 juni 2019
- Tank, G *Akershusregisteret af 1622* 1916

- Trøttestad, Hallvard *Geistlige segl i Oslo bispedømme ca. 1200-1537.*
Universitetsforlaget 1977
- Weidling, Tor *Adelsøkonomi i Norge fra reformasjonen og fram mot 1660.*
Universitetsforlaget. Oslo 1998
- Westin, Gunnar T *Svante Nilsson Sture*, urn:sbl:34641, Svenskt biografiskt
lexikon Lest 14. oktober 2019
- Wrangel, Ewert *Svenska folket genom tiderna.* Red Ewert Wrangel. MALMÖ
1938 Tidsskriftsförlaget Allhem

12 Appendiks

Foto er gjengitt med tillatelse fra rettighetsinnehaver. Også fotograf er oppgitt når det er et krav. Foto som ikke har noen referanse vedrørende rettigheter er tatt av meg selv.

Vedrørende bruk av foto fra digitale museum i Sverige og Storbritannia:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

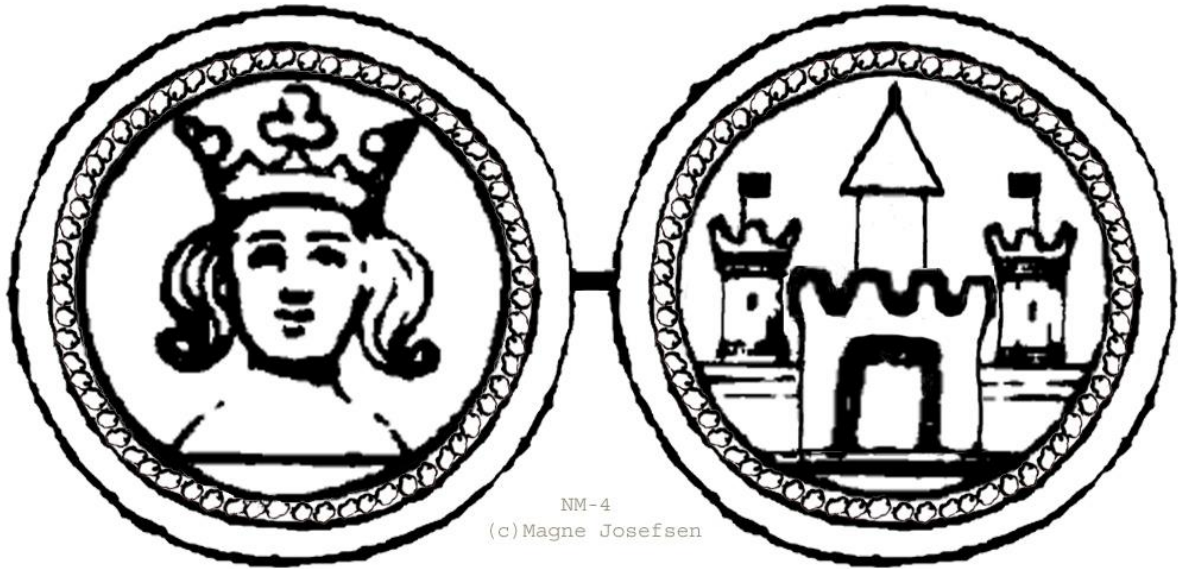
Figur 1 Gjengivelse av bygg kunne være realistiske i antikken. Dette er en sestertius av Titus med Colosseum (Amphitheatrum Flavium) som motiv. British Museum - museumsnummer 1844,0425.712

Figur 2 I en tidsperiode med ufred ble porttårn på borger gjengitt som et viktig symbol på romerske mynter. Myntene fungerte som massekommunikasjon fra keiseren til folket. Konstantin den store - porttårn med fakler. British Museum elektroniske samling.

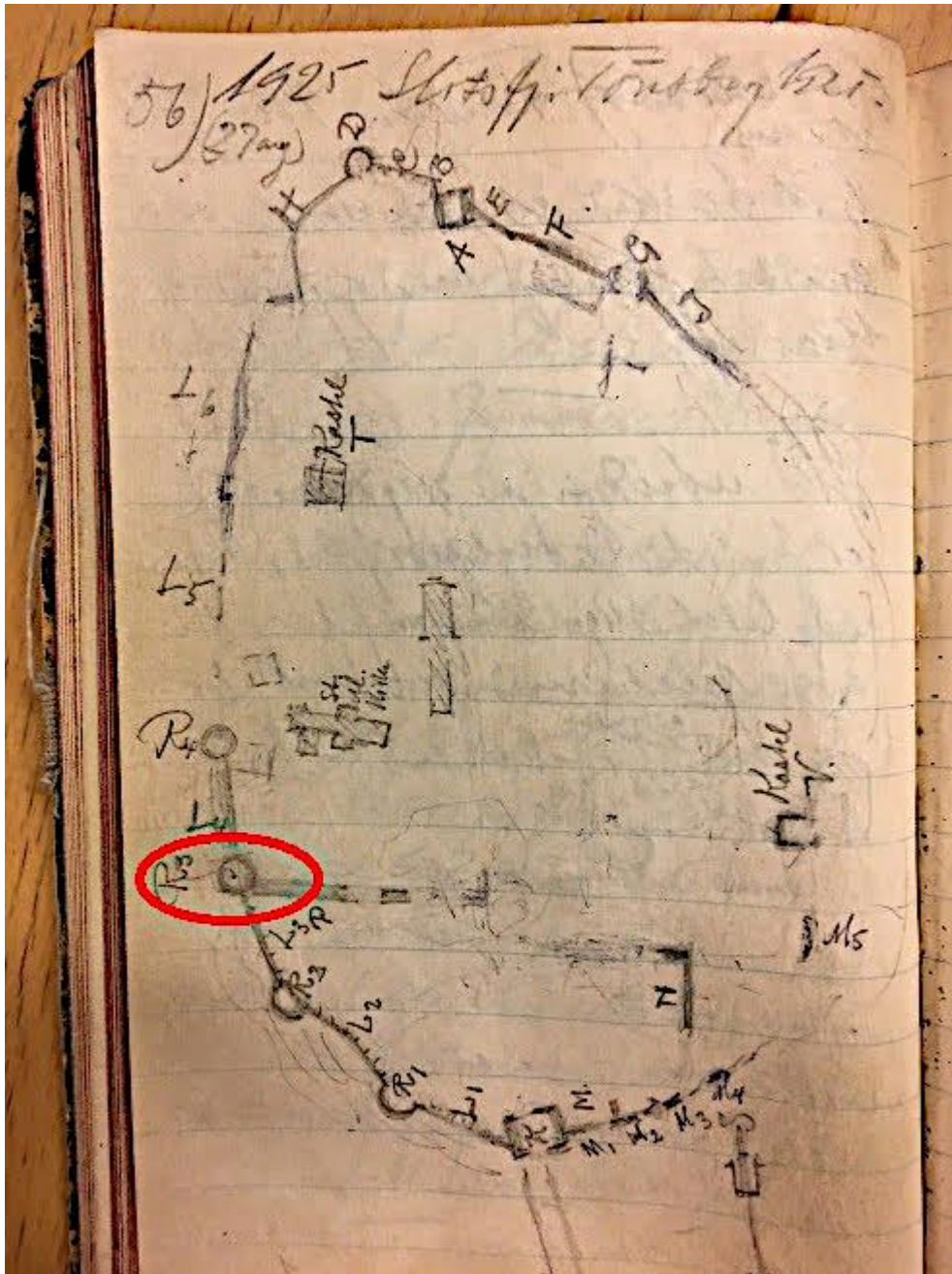
Figur 3 A NM4 - krenelering synlig på porttårn og to andre tårn. Mynt fra Kongliga Myntkabinettet i Stockholm - gjengitt med tillatelse fra fotograf Magne Josefsen - ingen krav på C fra KMK.

Figur 3B NM-4 tegning fra 1731 av Elias Brenner IV-N12 -men redigert av Magne Josefsen siden mynt i Stockholm (fig 3) er en variant.

Figur 4 NMH270_KHM - gjengitt med tillatelse fra fotograf Magne Josefsen og innehaver av rettighetene som er Kulturhistorisk museum UiO, ved Håkon Roland.

Figur 5 Dagbok II: «En pilspids fundet midt i rondelen i brandlaget» R3. Foto: Thor Arve Vartdal.

Figur 6 Svenske bønder i kamp mot kong Hans' tyske leiesoldater ved Elfsborg i 1502.
LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_Bl_9v10r - Gjengitt med tillatelse fra arkivet i Weimar.

Figur 7 Bønder i kamp mot kong Hans' leiesoldater ved Elfsborg i 1502. Vern på bryst, lår og armer synlig. Utdrag fra LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_Bl_9v10r .

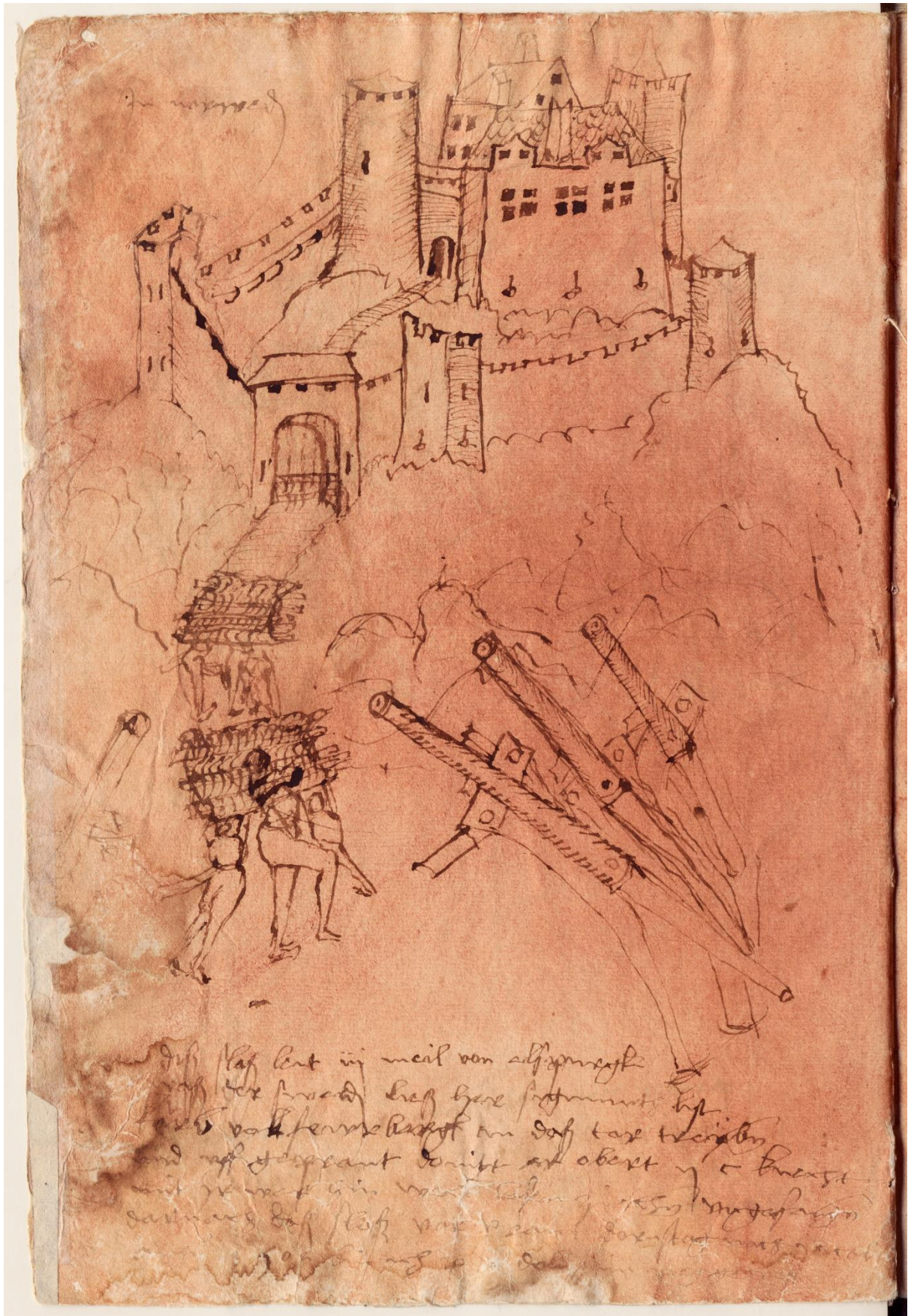
Figur 8 Hjelm brukt av landsknektene i slaget ved Elfsborg bedre synlig i denne skissen.

Figur 9 Viser at en landsknekt er truffet av to piler fra armbrøst, en i underarmen og en annen i låret. Den tyske leiesoldaten bak er truffet i øyet. Utdrag fra LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_Bl_9v10r.

Figur 10 To svensker med salathjelm og armbrøst. De er sandsynlig svenner og ikke bønder siden denne type hjelm var kostbar. Udrag fra LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_BI_9v10r.

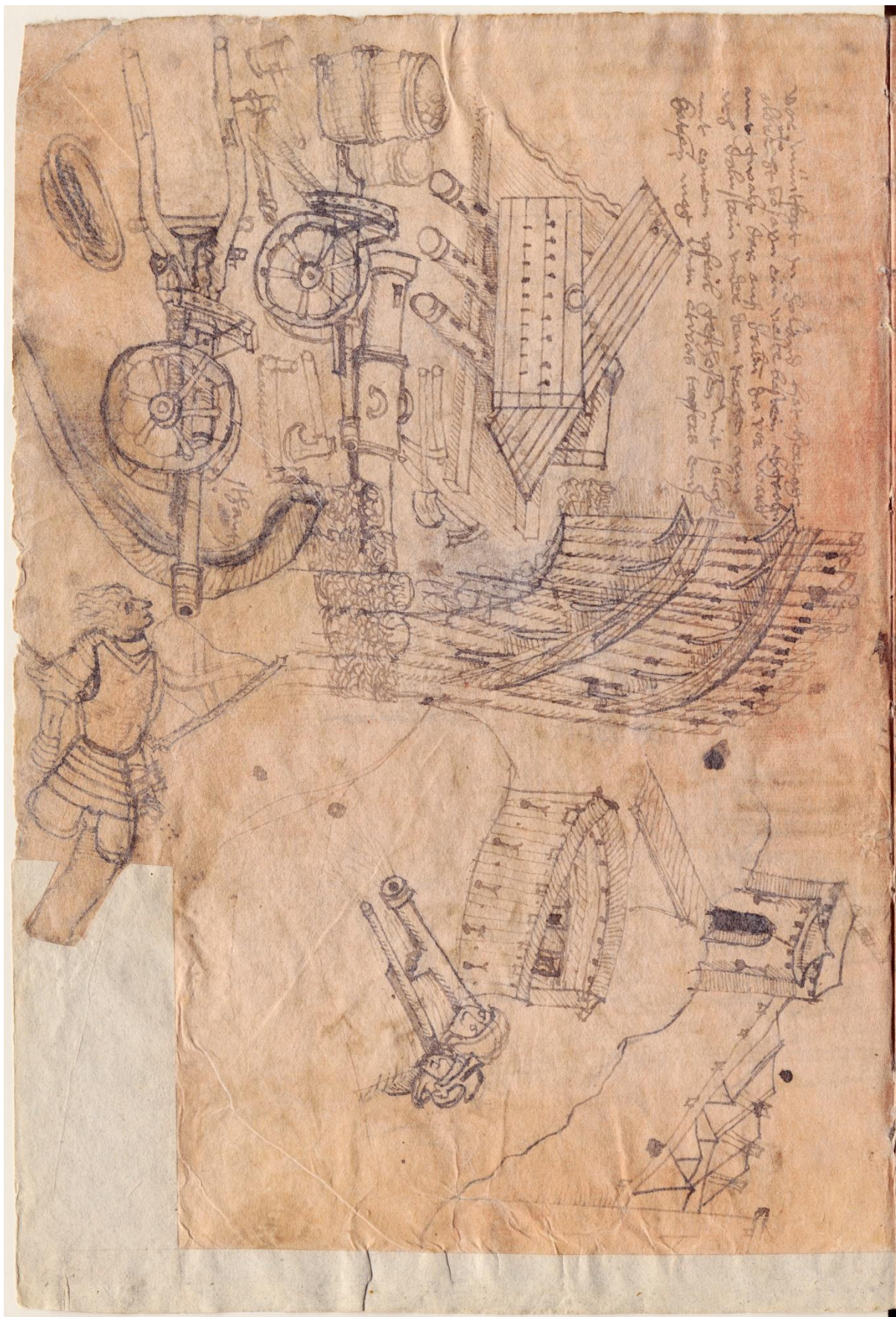
Figur 11 Kong Hans angrep i 1502 på det som antas å være Øresten – Øverst til venstre står det «i Norge». LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_Bl_11v.

Figur 12 «In norveden» i Norge notert øverst til venstre. Utklipp fra LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_BI_11v.

Figur 13 Brennbart materiale blir båret opp til porten av landsknektene. Dolnstein: «karb voll fewr bergk an dass tor treybn vnd vff geprant domitt er obert» Utklipp fra LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_BI_11v .

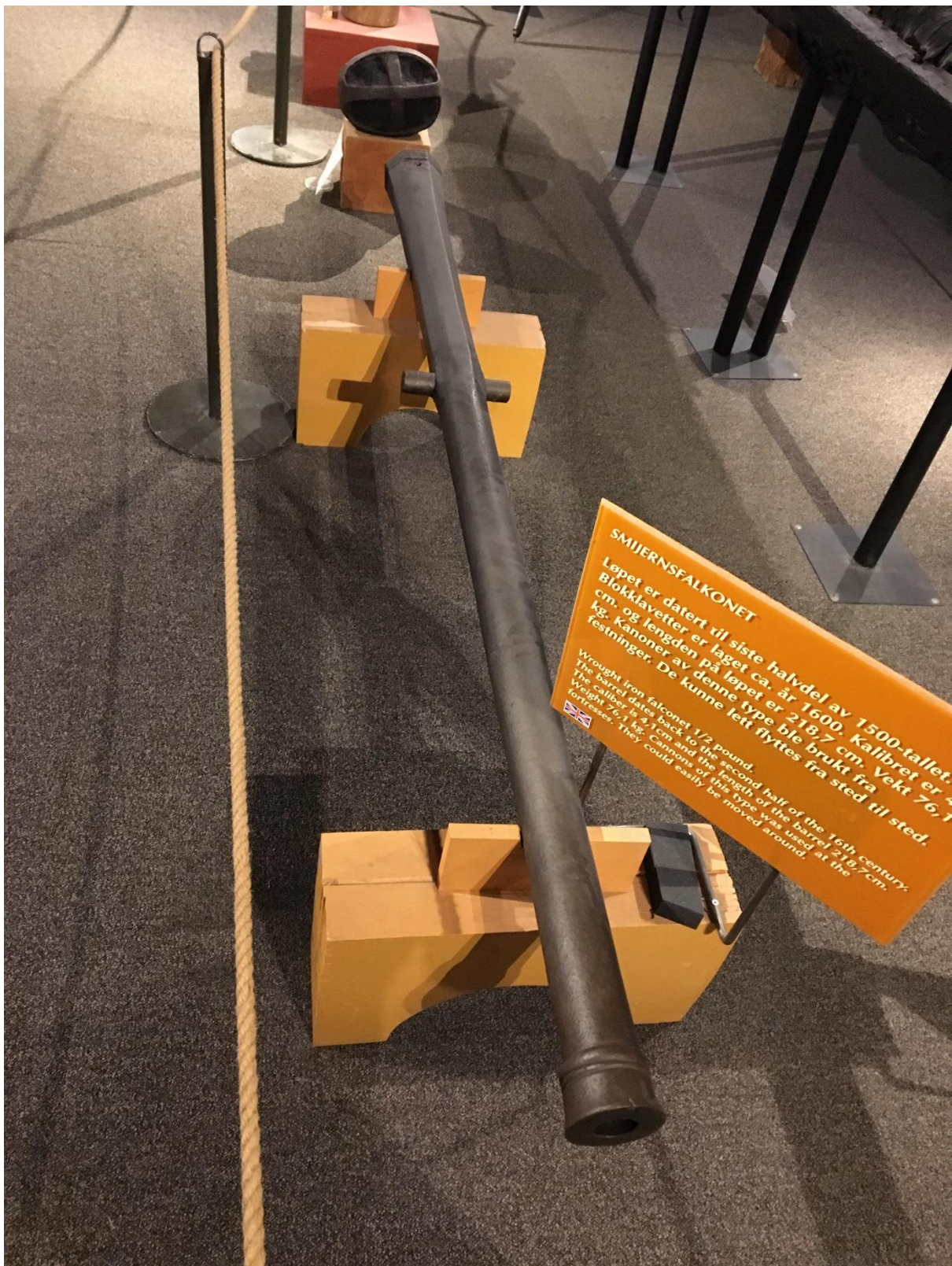
Figur 14 Angrepet på Montfort Holland i 1491 - Kanonene er beskyttet av oppbygde jordvoller, trepalisader, flettverk med jord i og skjold av tømmer LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_BI_8v.

Figur 15 Hantbössar - beleiringen av Montfort i 1491 - fra fol_460_Nr_6_Bl_8v.

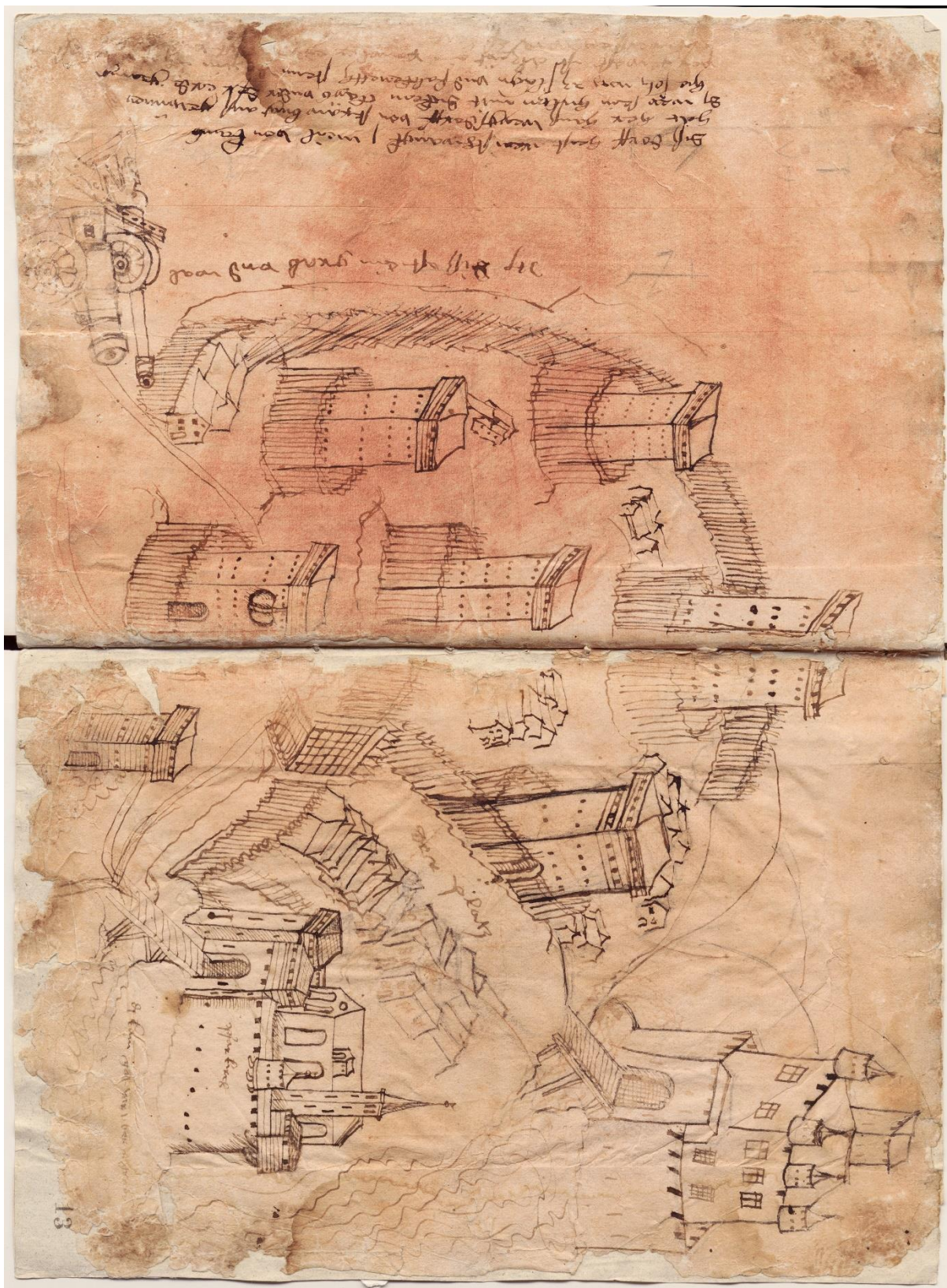
Figur 16 Handbössa Göteborg stadsmuseum (Ikke lenger krav på rettigheter).

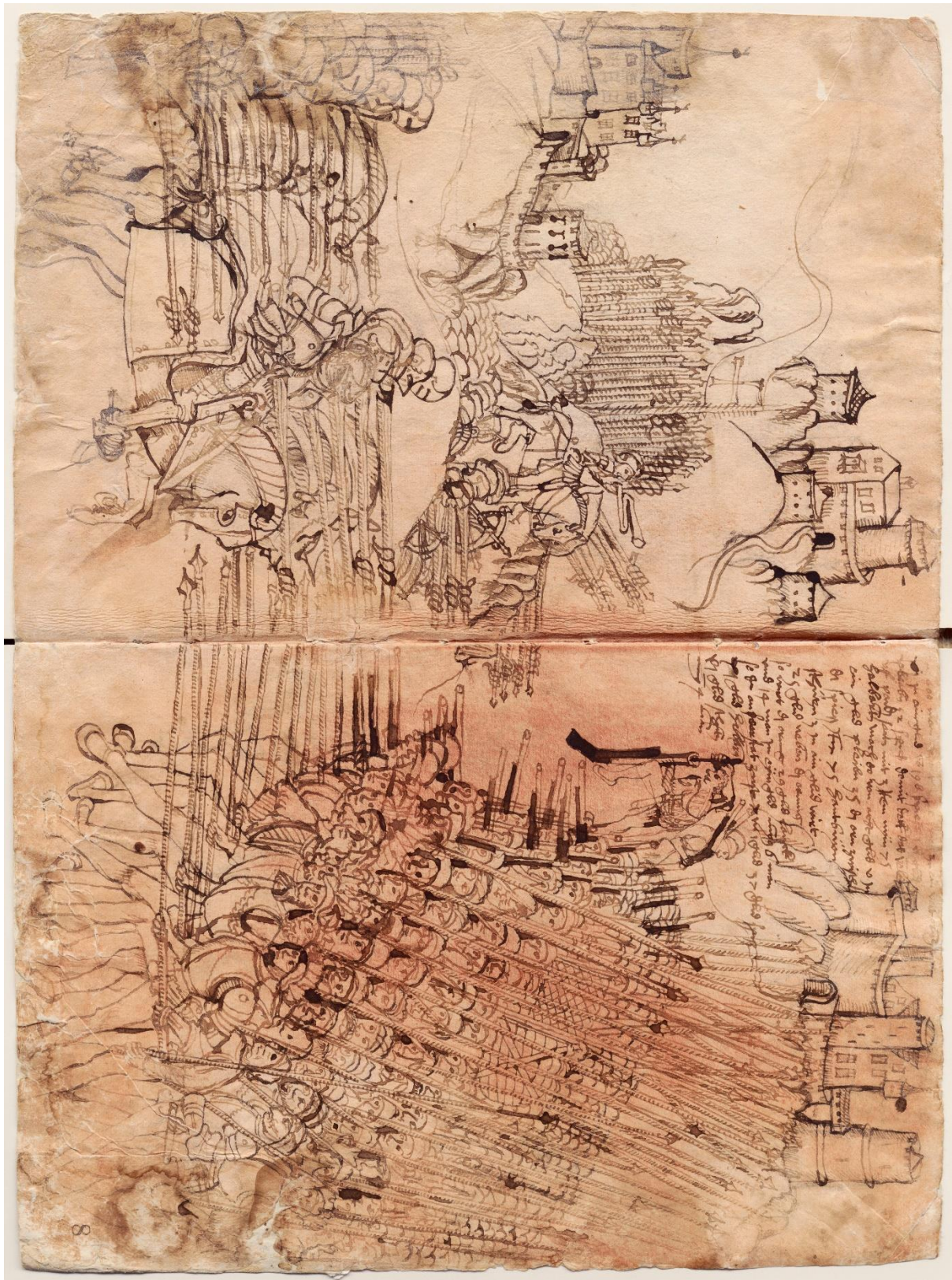
Figur 17 Forsvarsmuseets utstilling 7. oktober 2019 – smijernsfalkonet (Foto: Thor Arve Vartdal).

1925.
Hønsberg Slottsfjeldet 29 aug.
Rundel R.3.
Gravning bak rondelens mur
her består masserne av et ca.
0.25 m matjordlag, ca. 0.60 m
kalk og teglstensbiter og un-
der dette ganske tyndt
matjordlag over fjeldet. -
Her er fundet en del prof. tegl.
Over ringmuren ca 3.0 m fra
rundel R.3. er fundet en hel
runde stenküler i forskjellige
størrelser. -
Rundelen R.3. Radie 3.02 m.
centrum avmerket med
rødblyant. -
Rundel R.4. R=2.89 m.
intet braudlag. -

Figur 18 Funn av runde steinkuler i rondell R3 på Slottsfjellet – Notert av Cato Engers i dagbok II - 29 aug 1925 (foto: Thor Arve Vartdal).

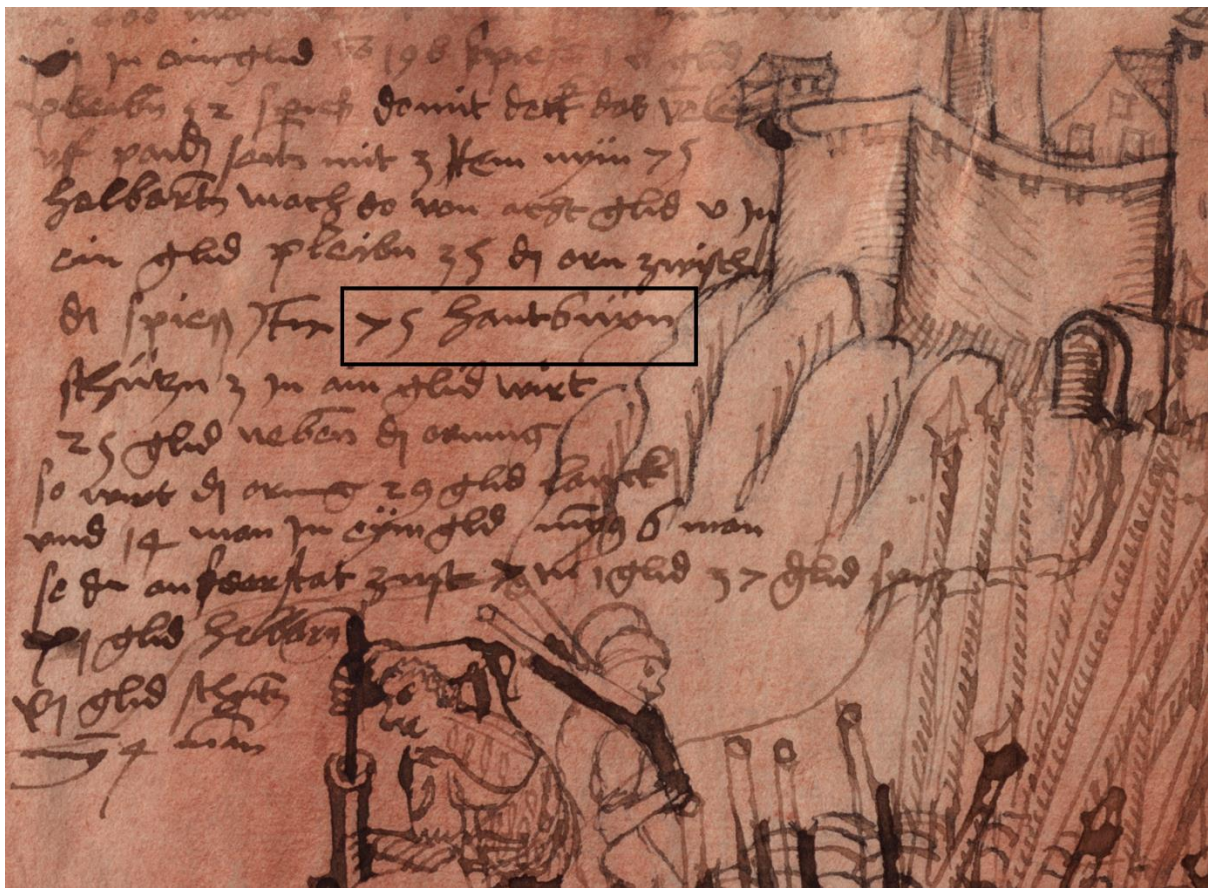
Figur 19 Angrepet i 1503 på borgen i byen Arnschwang i nåværende Tyskland - LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_Bl_12v_13r..

Figur 20 Oppstilling til slag mot riddere – sted og tid ikke oppgitt
LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_Bl_7v8r.

Figur 21 Lading av «hantbuxn» som Dolnstein kaller det, et håndholdt kruttvåpen - utdrag fra LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_BI_7v8r.

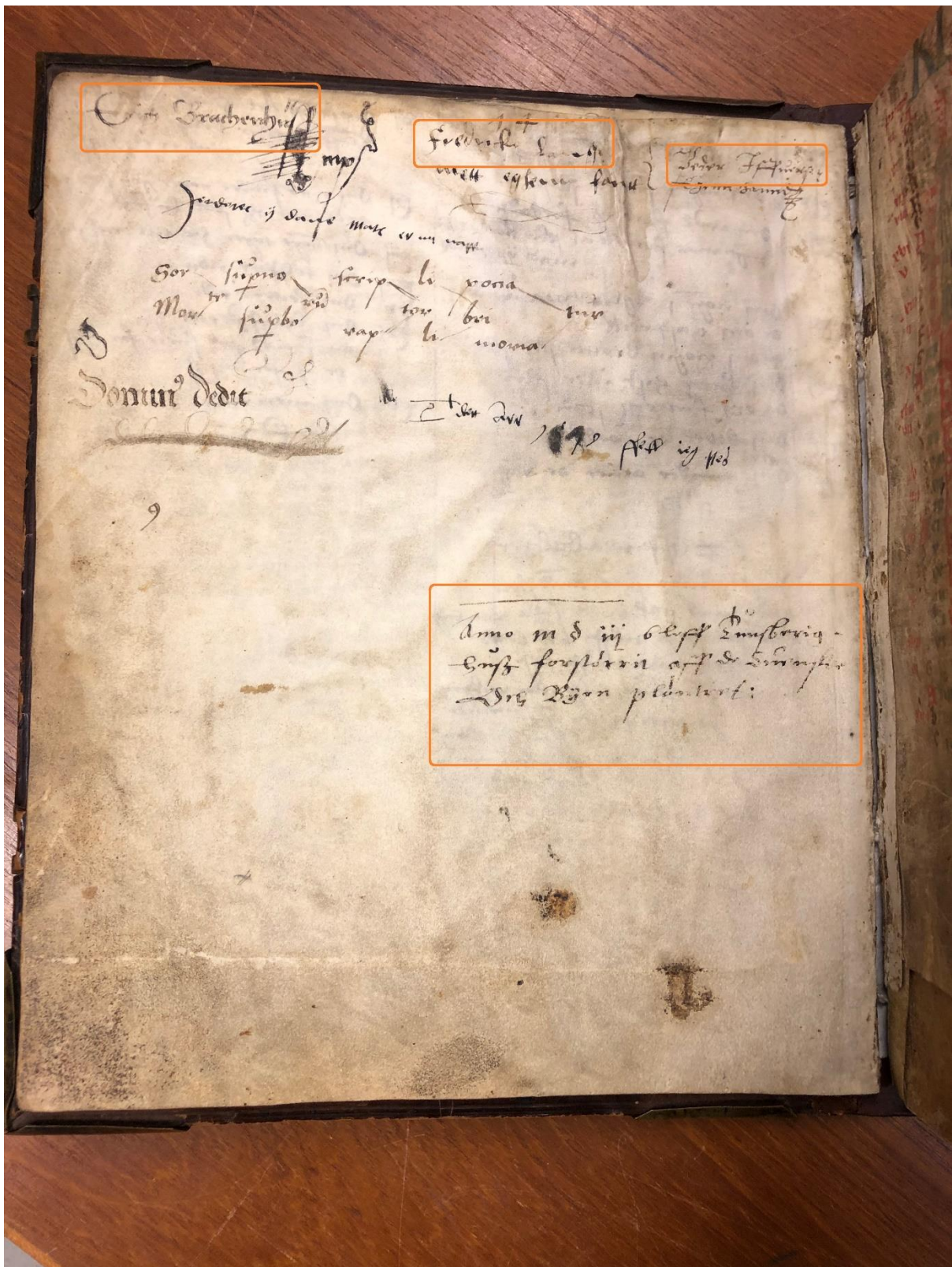
Figur 22 75 hantbuxn -utdrag fra LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_Bl_7v8r .

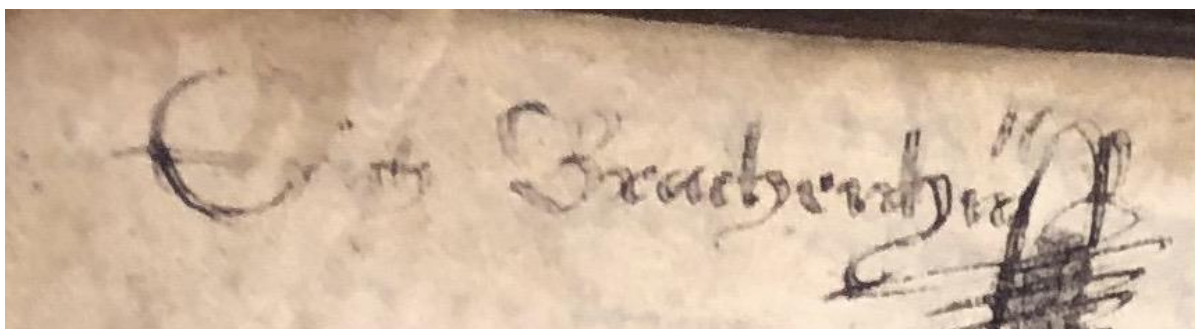
Figur 23 Svenskenes banner med kors - utdrag fra LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_Bl_9v10r.

Amo m s in Egypti Imperio
Sunt fortissimi et p s Imperio
Sunt Regum potentissimi

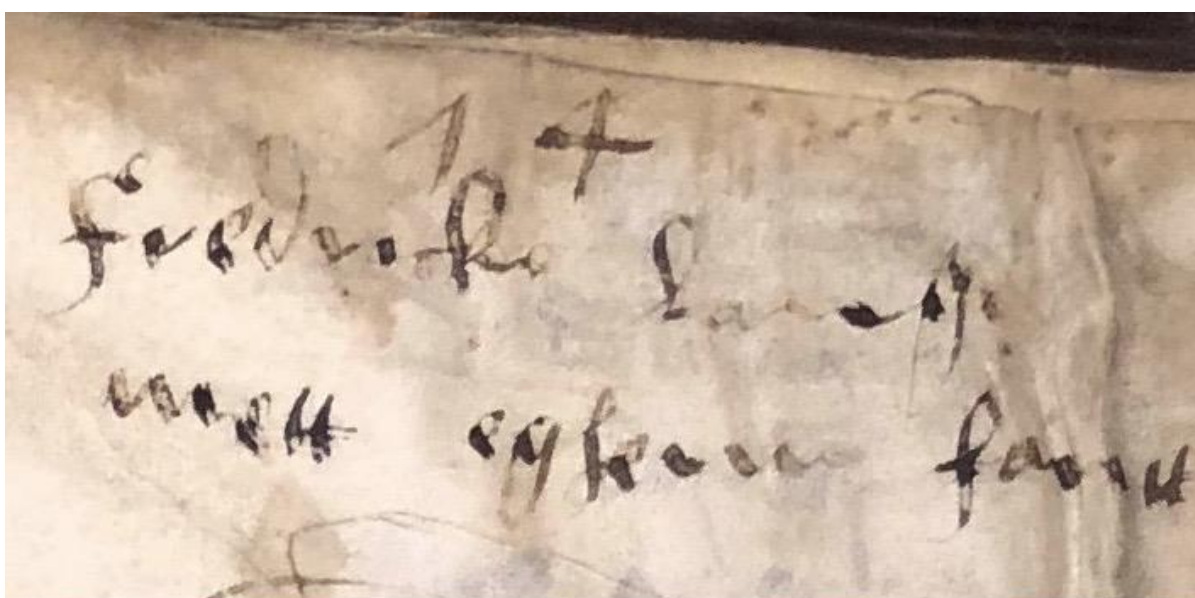
Figur 24 Figure 24 Notat på side i Codex Tunsbergensis - Fol. 5v i NKS 1642 kvart, Det Kgl. Bibliotek, København.

Figur 25 Foto av side fra Codex Tunsbergensis med anno 1503 - Fol. 5v i NKS 1642 kvart, Det Kgl. Bibliotek, København.

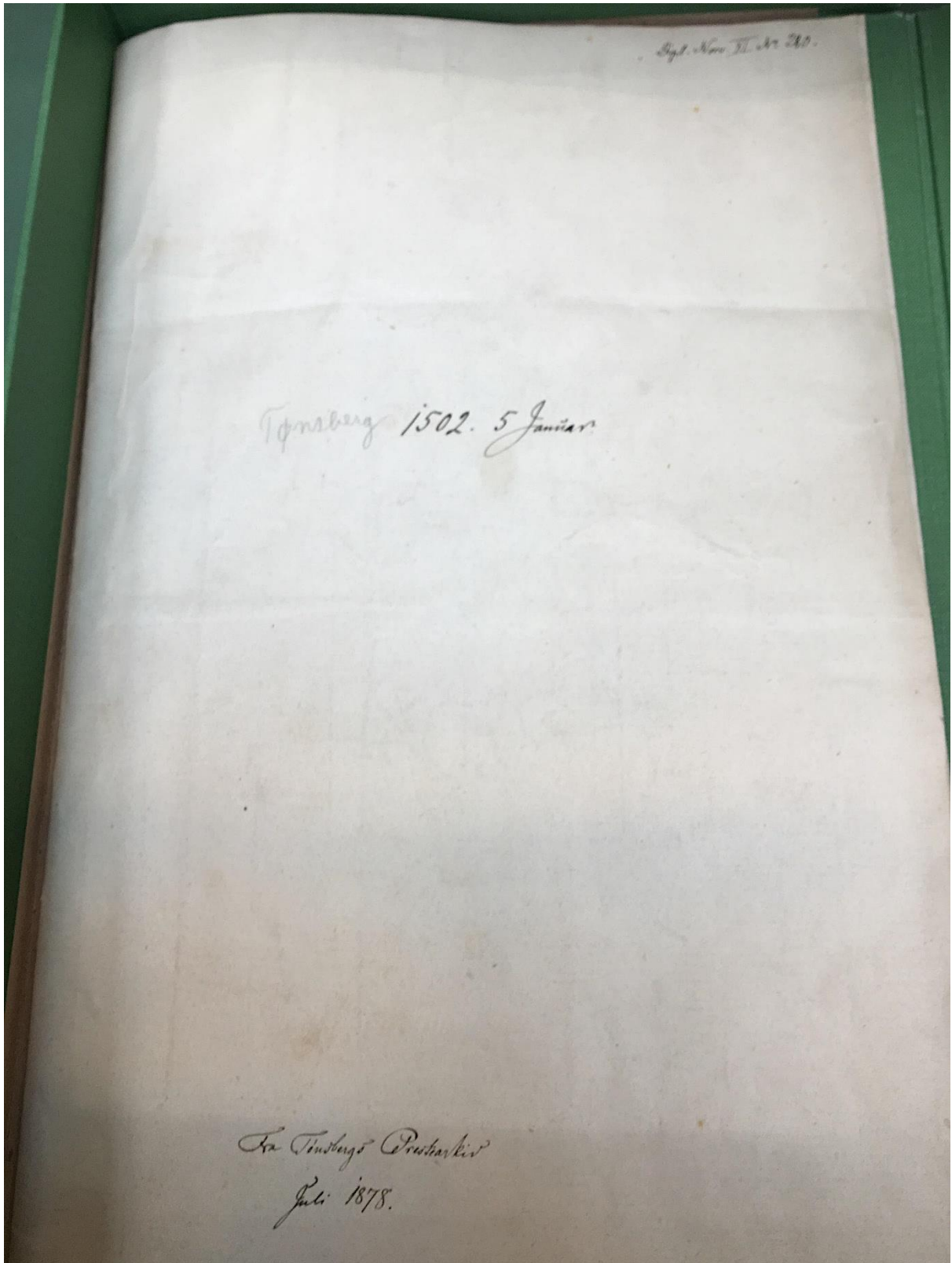
Figur 26 Erik Brockenhuus - Utklipp fra Codex Tunsbergensis - Fol. 5v i NKS 1642 kvart, Det Kgl. Bibliotek, København.

Figur 27 Fredrick Lange - Fol. 5v i NKS 1642 kvart, Det Kgl. Bibliotek, København.

Handwritten text in a cursive script, likely a signature or name, possibly reading "Peder Iversen" and "Egen Samling".

Figur 28 Peder Iversen.

Figur 29 Omslag til diplom i riksarkivet DN 11 280. Notat at det var oppbevart i Tønsberg prestearkiv inntil 1878.

Figur 31 Bumerke DN 11 280 Segl nr. 1.

Figur 32 DN 11: 280 Segl nr. 2.

Figur 33 DN 11: 280 Segl nr. 3.

Figur 34 Våpenskjold på segl nr. 2 DN 11: 280.

Figur 35 Mats Olssons segl tegnet - DN 11 280 utstedt Tønsberg 5 januar 1502 Riksarkivet RAEA-4072FL0024.

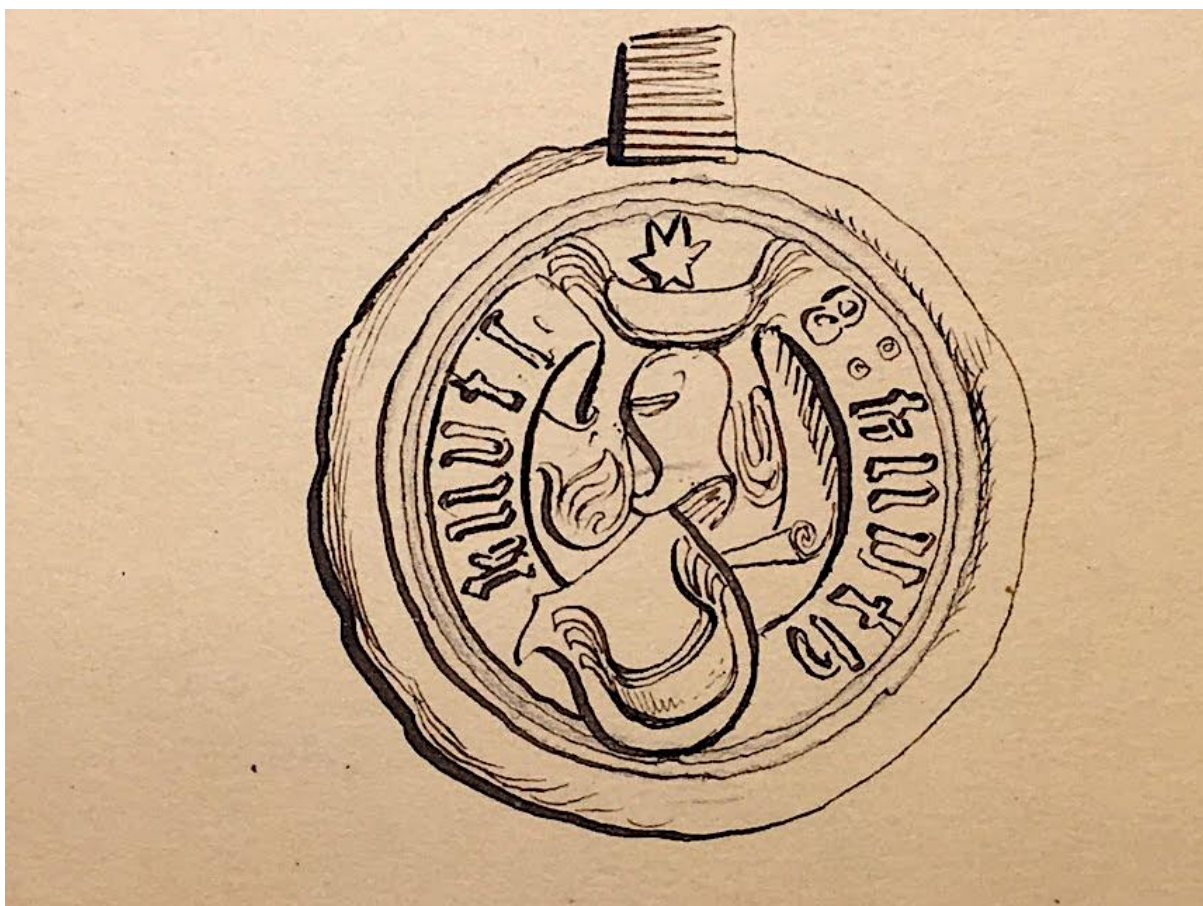
Figur 36 Foto av banderole Mats Olssons segl hvor «ols» er leselig - DN 11:280.

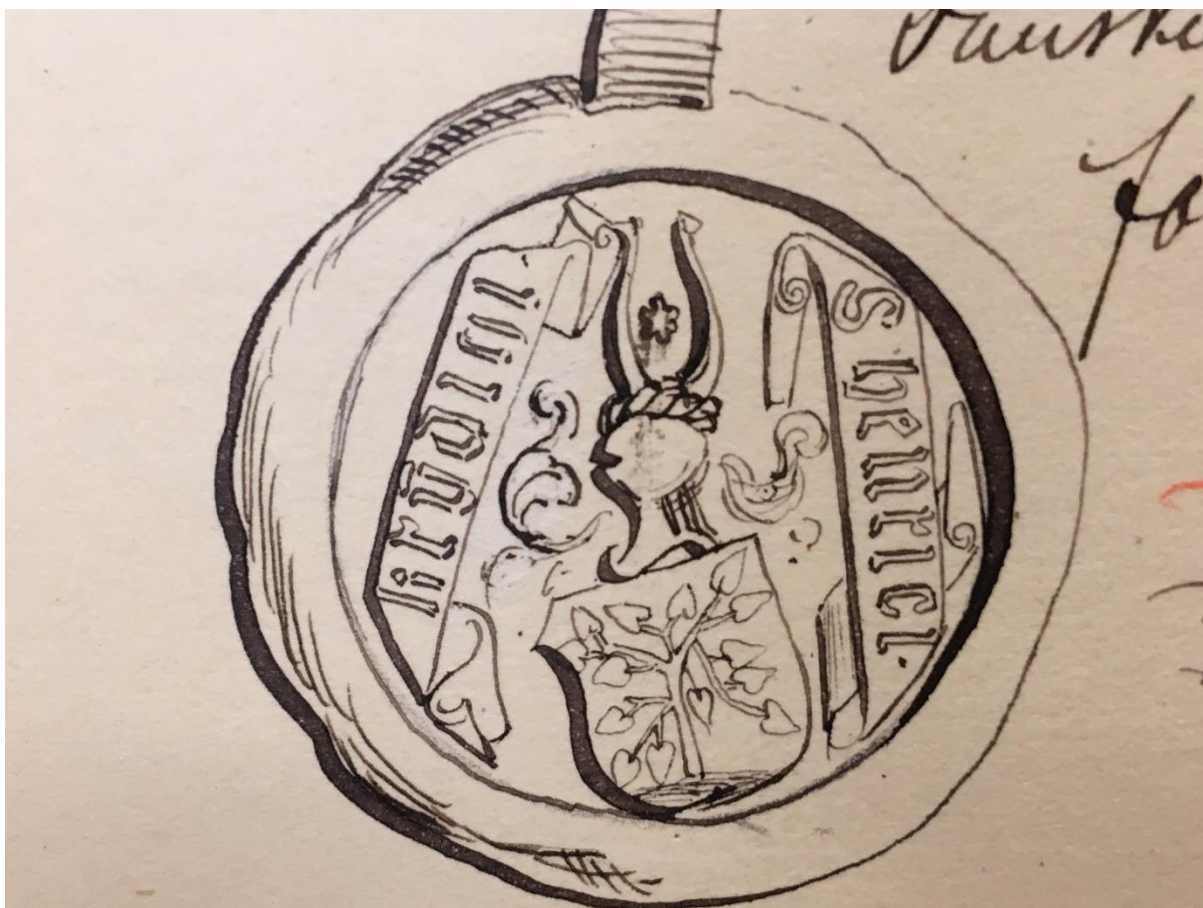
Figur 37 «knut alfson» tegning av segl fra DN 2:996 - utstedt fra Akershus den 29. november 1497 Riksarkivet RAEA-4072FL0024.

Figur 38 «s od alfso ridder» - tegning av segl fra DN 5:974 - utstedt fra Akershus 27. januar 1496 Riksarkivet RAEA-4072FL0024.

Figur 39 «s knuth knuds» - tegning av seglet fra DN 9:478 utstedt i København 22. juli 1513 Riksarkivet RAEA-4072FL0025.

Figur 40 «henrici krudici» tegning av segl fra DN 9:478 - utstedt fra København den 22 juli 1513 Riksarkivet RAEA-4072FL0025.

Ingvar Olsson

Dips. Novo. IV. N: 1047
2den Marts 1507.

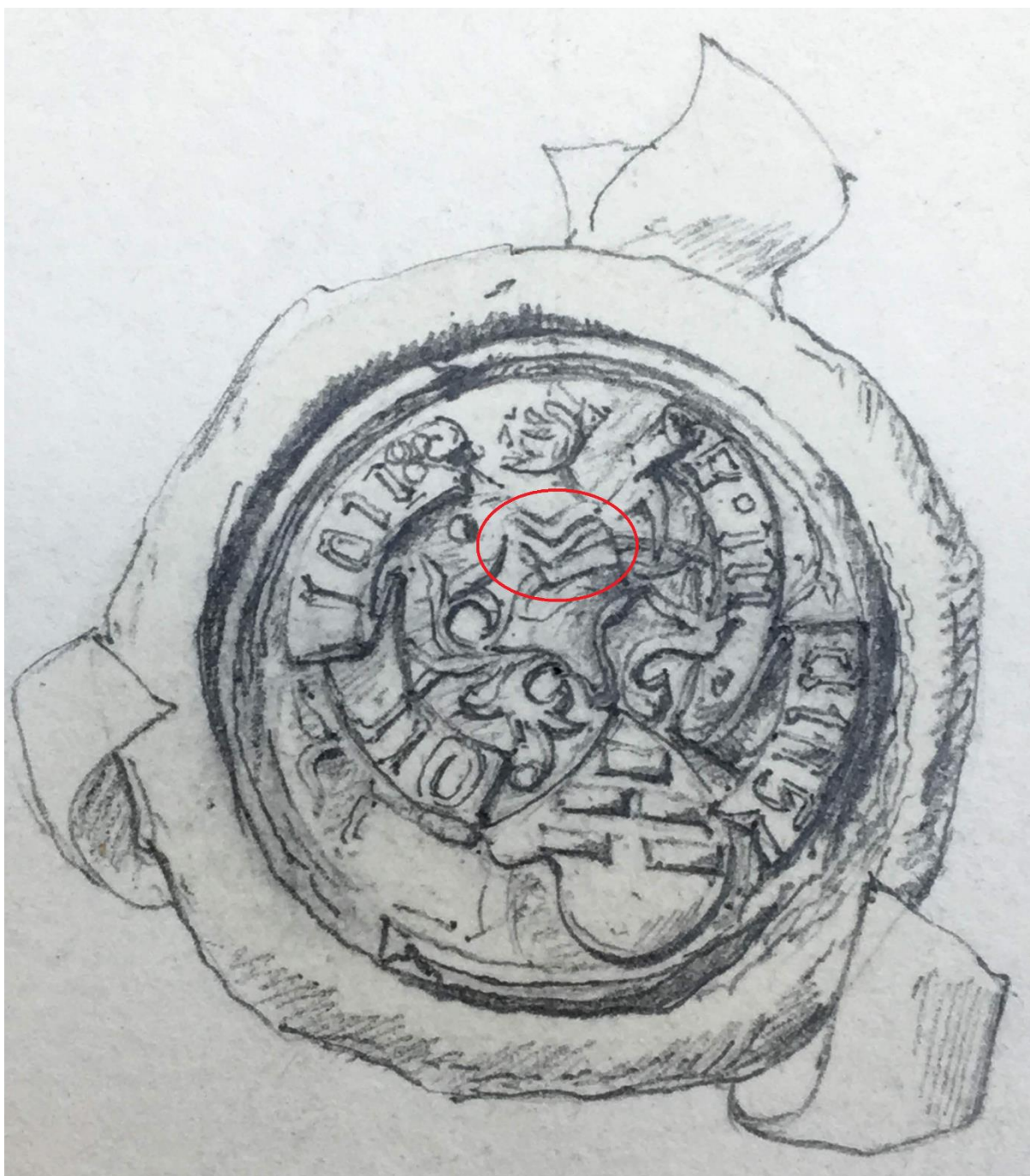
2det Segl.

Figur 41 Tegning av Ingvar Olssons segl DN 4:1047 anno 1507 Riksarkivet RAEA-4072FL0025.

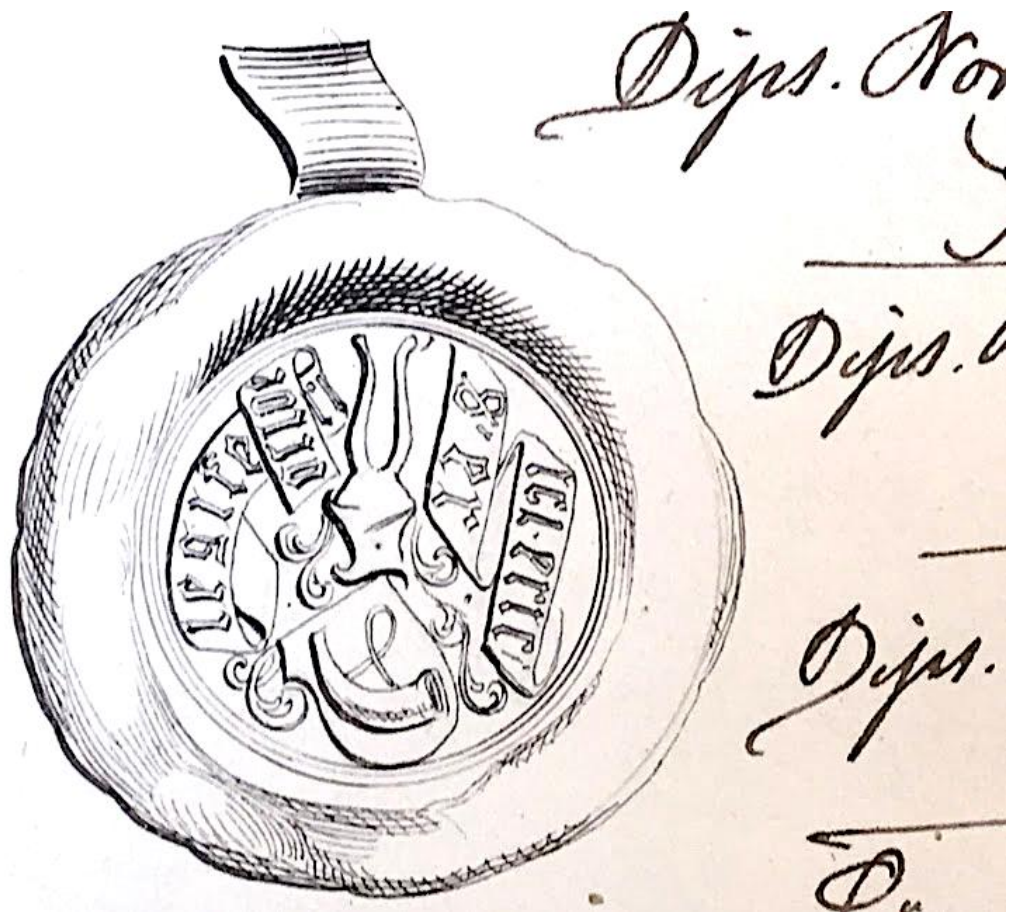
Figur 42 Lagmann Hallvard Matisson Ramnes - DN 11:286 anno 1508 Riksarkivet RAEA-4072FL0025.

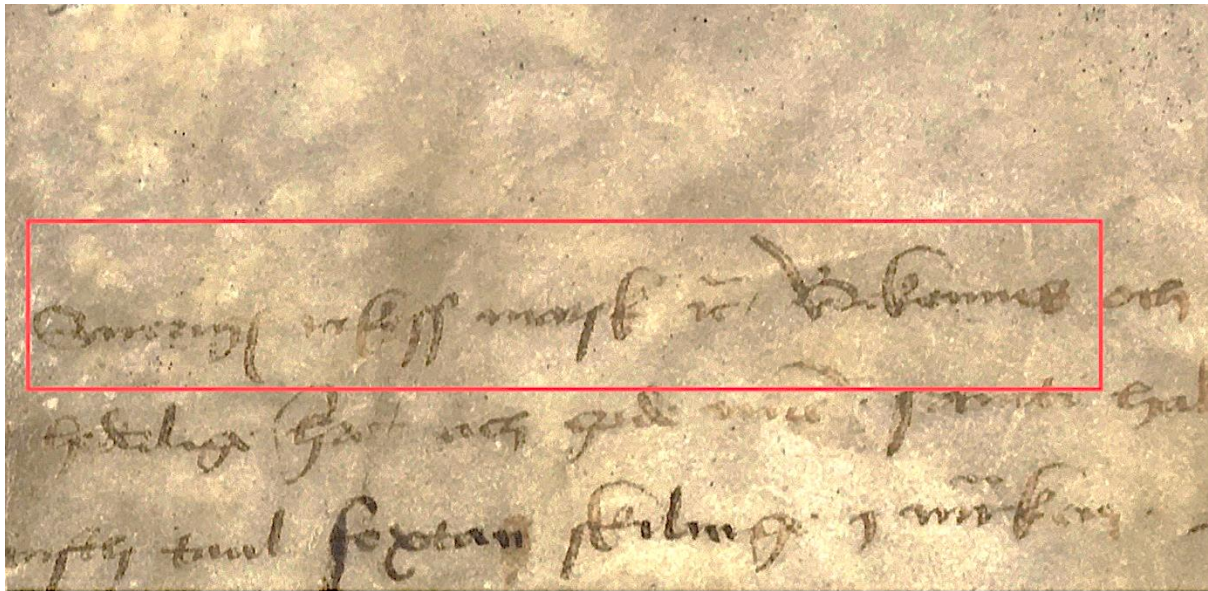
Figur 43 Mats Olssons segl tegnet – «oppned» sparre. DN 11 280 utstedt Tønsberg 5 januar 1502 Riksarkivet Riksarkivet RAEA-4072FL0024.

Figur 44 «eric ericson» segl tegnet fra DN 1 932 utstedt Oslo 6 februar 1482 RA EA-4072 F L0022.

Figur 45 «erici erici legite ri osloe» - tegnet segl fra diplom utstedt i Oslo 12 mars 1495 Riksarkivet RAEA-4072FL0024.

Figur 47 Fra DN 5:995 Utdrag fra første linje «Sueriges rikess marsk etc bekennes». Transkripsjon inneholder alle titler.

Figur 48 «Das is ein Swede» - «Det er en svenske» LATH_HStA_Weimar_EGA_Reg_S_fol_460_Nr_6_Bl_2v.

Figur 49 Kart fra 1525 over Båhus. Gjengitt med tillatelse fra fotograf og eier.